

**TEXT FLY
WITHIN THE
BOOK ONLY**

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_196114

UNIVERSAL
LIBRARY

न व भार त ग्रं थ मा ला

१६

भ ग व न बु ध्
(पूर्वार्ध)

नवभारत ग्रंथमालेचीं

लवकरच प्रसिद्ध होणारीं पुस्तके

भगवान बुद्ध (उत्तरार्ध)

आचार्य धर्मानन्द कोसम्बी

हा उत्तरार्ध पूर्वार्धप्रमाणेच, किंवा काकणभर अधिकच बोधप्रद व विचारप्रवर्तक आहे. आत्मवाद, कर्मयोग, जातिभेद, यज्ञयाग, अहिंसा, मांसाहार, इत्यादि हजारो वर्षे आपल्या समाजाला जिव्हाळ्याच्या वाटणाऱ्या विषयांवरील बुद्ध भगवन्ताचा उपदेश या भागात चित्ताकर्षक रीतीने ग्रथित केला आहे. भगवन्ताची दिनचर्या व त्याचा आहार-विहार इत्यादिकांचे मनोरम वर्णनही या भागांत आले असल्यामुळे त्याच्या चित्तवेषकपणांत भर पडली आहे.

भाषाशास्त्र

प्रा. श्रीनिवास नारायण बनहट्टी

भाषा हे मानवी सुधारणेचें एक प्रमुख साधन आहे. तिच्या स्वरूपाचा अभ्यास केल्याने मानवी मनाच्या व संस्कृतीच्या अनेक अंगावर उत्कृष्ट प्रकाश पडतो. हा अभ्यास शास्त्रशुद्ध रीतीने केल्यास जितका मनोरंजक तितकाच उद्बोधक होऊं शकतो. अशा तऱ्हेचा ग्रंथ प्रस्तुत विषयावर मराठीत अद्याप झालेला नाही. दीर्घकालीन व्यासंगाचें फल असलेला व अवयवावत् सिद्धान्ताचें विवरण करणारा हा ग्रंथ मराठीत सर्वासच अपूर्व वाटेल.

भगवान बुद्ध (पूर्वार्ध)

लेखक :

धर्मानन्द कोसम्बी

सुविचार प्रकाशन मंडल, लिमिटेड,
नागपुर व पुणे

शके १८६२]

किंमत दीड रुपया

[सन १९४०

मालेंतील पुस्तकांचें पुनर्मुद्रण

अभ्यासू गृहस्थास स्वभाषेतून ज्ञान मिळविण्याचें साधन निर्माण करून ते सदोदित उपलब्ध अवस्थेंत ठेवावयाचे, हे 'नवभारत ग्रंथमाले'चें प्रारंभापासूनचेंच ध्येय आहे. ज्या पुस्तकाच्या प्रती संपल्या असतील त्याचे पुनर्मुद्रण करून वाचकास ती उपलब्ध करून देणें, हें अर्थात् मालेच्या चालकाचें महत्वाचे कर्तव्य ठरते तदनुसार

शेक्सपियर व तत्कालीन इंग्रजी रंगभूमि

या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ति सुमारे दोन वर्षांपूर्वीच चालकानी प्रसिद्ध केली असून आता

ज्ञानोपासना व भारतीयांचें कर्तव्य

1951 पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रणास सुरवात झाली आहे. सर्वतोमुखी वाखाणला गेलेला हा ग्रंथ गेली कित्येक वर्षे मिळत नव्हता. त्याची पुनरावृत्ति नोवेबरपर्यंत प्रसिद्ध होईल. सध्याच्या बिकट परिस्थितीमुळे प्रती फारच थोड्या काढण्यात येत असल्यामुळे ग्राहकांनी आगाऊ नावे नोंदविण्याची त्वरा करावी.

मुद्रक व प्रकाशक:-पांडुरंग नारायण बनहट्टी, बी. एस.सी.,
व्यवस्थापक, नारायण मुद्रणालय, धनतोली, नागपूर.

आणि

डायरेक्टर, सुविचार प्रकाशन मंडळ, लि०
धनतोली, नागपूर.

प्रस्तावना

पालि वाङ्मयात तिपिटक (त्रिपिटक) नावाचा ग्रंथसमुदाय प्रमुख आहे. त्याचे सुत्तपिटक, विनयपिटक आणि अभिधम्मपिटक असे तीन भेद आहेत. सुत्तपिटकात बुद्धाच्या आणि त्याच्या अग्रशिष्याच्या उपदेशाचा प्रामुख्याने संग्रह केला आहे. विनयपिटकात भिक्षूनी कसे वागावे यासंबंधाने बुद्धाने केलेले नियम, ते करण्याची कारणे, वेळोवेळी त्यात केलेले फेरफार आणि त्याच्यावर केलेली टीका, याचा संग्रह केला आहे. अभिधम्मपिटकात सात प्रकरणे आहेत. त्यात बुद्धाच्या उपदेशात आलेल्या किंवा मुद्द्याचा ऊहापोह करण्यात आला आहे.

दीघनिकाय, मज्झिमनिकाय, संयुत्तनिकाय, अंगुत्तरनिकाय आणि खुद्दकनिकाय असे सुत्तपिटकाचे मोठे पाच विभाग आहेत. दीघनिकायात मोठमोठाल्या चौतीस सुत्तांचा संग्रह करण्यात आला आहे. दीघ म्हणजे मोठी (मुक्ते). त्याचा यात संग्रह असल्यामुळे याला दीघनिकाय म्हणतात.

मज्झिमनिकायात मध्यम प्रमाणाचीं मुक्ते संगृहीत केली आहेत, म्हणून त्याला मज्झिम-(मध्यम)-निकाय हे नाव देण्यात आले. संयुत्तनिकायात गाथामिश्रित मुक्ते पहिल्या भागात आली आहेत आणि नंतरच्या भागात निग्निराळ्या विषयावरील लहानमोठी मुक्ते संगृहीत केली आहेत. यामुळे याला संयुत्तनिकाय, म्हणजे मिश्रनिकाय, असे नाव देण्यात आले. अंगुत्तर म्हणजे ज्यात एका एका अंगाची वाढ होत गेली तो. त्यात एकक निपातापासून एकादसक निपातापर्यंत अकरा निपातांचा संग्रह आहे. एकक निपात म्हणजे एकाच वस्तूसंबंधाने बुद्धाने उपदेशिलेली मुक्ते ज्यात आहेत तो. त्याचप्रमाणे दुक-तिक-निपात वगैरे जाणावे.

खुद्दकनिकाय म्हणजे लहान प्रकरणांचा संग्रह. त्यात पुढील पंधरा प्रकरणे येतात—खुद्दकपाठ, धम्मपद, उदान, इतिवृत्तक, सुत्त-

(२)

प्रस्तावना

निपात, विमानवत्थु, पेतवत्थु, थेरगाथा, थेरीगाथा, जातक, निदेस, पटिसंभिदामग्ग, अपदान, बुद्धवंस व चरियापिटक. हा मुत्तपिटकाचा विस्तार. विनयपिटकाचे पाराजिका, पाचित्तियादि, महावग्ग, चुल्लवग्ग व परिवारपाठ असे पाच विभाग आहेत.

तिसरें अभिधम्मपिटक. यार्ची धम्मसंगणि, विभंग, धातुकथा, पुग्गलपञ्जत्ति, कथावत्थु, यमक व पट्टान अशीं सात प्रकरणें आहेत.

बुद्धघोषाच्या समकालीं म्हणजे इसवी सनाच्या सरासरी चौथ्या शतकात या सर्व ग्रंथसमुदायातील वाक्याना किंवा उताऱ्याना **पालि** म्हणत असत. बुद्धघोषाच्या ग्रंथात तिपिटकातील वचनाचा निर्देश 'अयमेत्थ पालि (ही येथे पालि)' किंवा 'पालियं वुत्तं (पालींत म्हटलें आहे)' अशा शब्दांनी केला आहे. पाणिनि जसा 'छंदसि' या शब्दाने वेदाचा आणि 'भाषायाम्' या शब्दाने स्वसमकालीन संस्कृत भाषेचा उल्लेख करतो, तसाच बुद्धघोषाचार्य 'पालियं' या शब्दाने तिपिटकातील वचनाचा आणि 'अट्ठकथायं' या वचनाने त्या काळीं सिंहली भाषेत प्रचलित असलेल्या 'अट्ठकथा'तील वाक्याचा उल्लेख करतो.

अट्ठकथा म्हणजे अर्थासहित कथा. त्रिपिटकातील वाक्याचा अर्थ सांगावयाचा व जरूर असेल तेथे एखादी गोष्ट द्यावयाची असा परिपाठ सिंहलद्वीपात होता. कालांतराने ह्या अट्ठकथा लिहून ठेवण्यात आल्या. पण त्यात बरेच पुनरुक्तिदोष होते; आणि पुन्हा त्या सिंहल-द्वीपाबाहेरील लोकाना फारशा उपयोगी पडण्याजोग्या नव्हत्या. यास्तव बुद्धघोषाचार्यानं त्यांपैकी प्रमुख अट्ठकथांचें संक्षिप्त रूपान्तर त्रिपिटकाच्या भाषेत केलें. तें इतके चांगलें वठलें की, त्याचा मान त्रिपिटक ग्रंथाइतकाच होऊं लागला. ('पालिं धियं तमग्गहुं'). अर्थात् त्या अट्ठकथांना देखील पालिच म्हणूं लागले. स्वें म्हटलें तर 'पालि' हें भाषेचें नावच नव्हे. या भाषेचें मूळचें नांव मागधी असें आहे; आणि हें नवें नांव अशा रीतीने तिला मिळालें.

वर सांगितलेले त्रिपिटकाचे विभाग राजगृह येथे भरलेल्या पहिल्या सभेत ठरविण्यात आले, असें बुद्धघोषाचार्याचे म्हणणें आहे. भगवान् बुद्धाच्या परिनिर्वाणानंतर भिक्षु शोकाकुल झाले. तेव्हा एक सुभद्र नावाचा वृद्ध भिक्षु म्हणाला, “आमचा शास्ता परिनिर्वाण पावला, हें वरें झाले. तुम्ही अमुक केलें पाहिजे आणि तमुक करता कामा नये, अशा प्रकारे तो आम्हास सतत बंधनात ठेवीत होता. आता वाटेल तसें वागण्यास मोकळीक झाली.” हें ऐकून महाकाश्यपाने विचार केला की, नर धर्मविनयाचा संग्रह केला नाही, तर सुभद्रासारख्या भिक्षूंना स्वैराचार करण्यास सुभा मिळेल, म्हणून तावडतोव भिक्षुसंघाची सभा बोलावून धर्म आणि विनय याचा संग्रह करून ठेवला पाहिजे. त्याप्रमाणें महाकाश्यपाने राजगृह येथे त्या चातुर्मासात पाचशे भिक्षूंना गोळा केलें; आणि त्या सभेत प्रथमतः उपालीला विचारून विनयाचा संग्रह करण्यात आला; आणि नंतर आनंदाला प्रश्न करून सुत्त आणि अभिधम्म या दोन पिटकाचा संग्रह करण्यात आला. कित्येकांच्या मतें खुद्दकनिकायाचा अंतर्भाव अभिधम्मपिटकातच केला गेला होता. पण इतर म्हणत की, त्याचा अंतर्भाव सुत्तपिटकातच करावयास पाहिजे.

हा सुमंगलविलासिनीच्या निदानकथेत आलेल्या मजकुराचा साराश आहे. हाच मजकूर समन्तपासादिका नावाच्या विनय अष्टकथेच्या निदानकथेतही सापडतो. पण त्याला तिपिटक ग्रंथात कोठेच आधार नाही. बुद्ध भगवंताच्या परिनिर्वाणानंतर राजगृहात भिक्षुसंघाची पहिली सभा झाली असेल; पण तींत सध्याचे पिटकाचे विभाग किंवा पिटक हें नाव देखील आलें असेल असें दिसत नाही. अशोककालापर्यंत बुद्धाच्या उपदेशाचे धर्म आणि विनय असे दोन विभाग करण्यात येत असत; पैकी धर्माचीं नऊ अंगें समजलीं जात असत, तीं अशीं:—सुत्त, गेय्य, वेय्याकरण, गाथा, उदान, इतिवुत्तक, जातक, अब्भुतधम्म आणि वेदल्ल. या अंगांचा उल्लेख मज्झिमनिकायांतील

अलगद्दूपमसुत्तांत, आणि अंगुत्तरनिकायात सात ठिकाणीं सापडतो.

सुत्त हा पालि शब्द सूक्त किंवा सूत्र या दोनही संस्कृत शब्दांबद्दल असू शकेल. वेदात जशीं सूक्ते आहेत, तशींच हीं पालि सूक्ते होत, असें कित्येकांचें म्हणणें. परंतु महायानसंप्रदायाच्या ग्रंथात यांना सूत्रें म्हटलें आहे; आणि तोच अर्थ बरोबर असावा. अलीकडे सूत्रे म्हटलीं म्हणजे पाणिनीचीं आणि तशाच प्रकारची इतर सूत्रें समजलीं जातात. पण आश्वलायन गृह्यसूत्र वगैरे सूत्रें या संक्षिप्त सूत्राहून थोडीशीं विस्तृत आहेत; आणि तशाच अर्थाने पालि भाषेंतील सूत्रे आरंभीं रचलीं गेलीं असावी. त्या सूत्रावरून आश्वलायनादिकानी आपल्या सूत्राची रचना केली किंवा बौद्धानी त्याच्या सूत्रांना अनुसरून आपल्या सूत्राची रचना केली, या वादात शिरण्याची आवश्यकता नाही. एवढें खरें की, अशोककालापूर्वीं जीं बुद्धाचीं उपदेशपर वचनें असत त्यांना सुत्ते म्हणत; आणि तीं फार मोठीं नव्हतीं.

गाथायुक्त सूत्रांना **गेय्य** म्हणतात, असें अलगद्दुसुत्ताच्या अठ्कथेंत म्हटलें आहे आणि उदाहरणादाखल संयुत्तनिकायाचा पहिला विभाग देण्यात आला आहे. परंतु जेवढ्या म्हणून गाथा आहेत त्या सर्वांचा गेय्यामध्ये संग्रह होतो; तेव्हा गाथा नावाचा निराळा विभाग कां पाडण्यांत आला हें सांगता येत नाही. गेय्य म्हणजे अमुकच प्रकारच्या गाथा अशी समजूत असल्यास नकळें.

वेय्याकरण म्हणजे व्याख्या. एखादें सूत्र घेऊन त्याचा थोडक्यांत किंवा विस्तारपूर्वक अर्थ सांगणें याला वेय्याकरण म्हणतात. (अर्थात् या शब्दाचा संस्कृत व्याकरणाशीं कांही संबंध नाही.)

धम्मपद, थेरगाथा आणि थेरीगाथा हे तीन ग्रंथ **गाथा** सदराखाली येतात, असें बुद्धघोषाचार्यांचें म्हणणें आहे. परंतु थेर आणि थेरी गाथा बुद्धाच्या परिनिर्वाणानंतर तीन चार शतकें अस्तित्वात असतील असें वाटत नाही; आणि धम्मपद तर अगदीच लहानसा ग्रंथ. तेव्हा

गाथा म्हणजे तो एकच ग्रंथ होता किंवा दुसऱ्या कांही गाथांचा या विभागात समावेश होत असे हें सागणें कठीण आहे.

वर दिलेल्या खुद्दकनिकायाच्या यादीत उदानाचा उल्लेख आलाच आहे. त्यातील उदानें व तशाच प्रकारचीं सुत्तपिटकात इतर ठिकाणीं आलेलीं वचनें यांना **उदान** म्हणत असत, असे बुद्धघोषाचार्याचें म्हणणें आहे. परंतु त्यापैकी अशोकसमकालीं किती उदाने अस्तित्वात होतीं, हें सागता येणें शक्य नाही. मागाहून त्याच्यात भर पडत गेली यात शंका नाही.

इतिवृत्तक प्रकरणात ११२ इतिवृत्तकाचा संग्रह आहे. त्यापैकी काही इतिवृत्तकें अशोककालीं किंवा त्यानंतर एखाद्या शतकात अस्तित्वात होती; मागाहून त्याची संख्या वाढत गेली असावी.

जातक नावाच्या कथा सुप्रसिद्ध आहेत; आणि त्यापैकी काही कथातील देखावे साची आणि वर्धुत येथील स्तूपाच्या आजूबाजूला कोरलेले आढळतात. यावरून अशोकसमकालीं जातकाच्या बऱ्याच कथांचा बौद्धवाङ्मयात प्रवेश झाला होता, असे अनुमान करतां येतें.

अद्भुतधम्म म्हणजे अद्भुत चमत्कार. बुद्धभगवंताने आणि त्याच्या प्रमुख श्रावकांनी केलेल्या अद्भुत चमत्काराचें ज्यात वर्णन होतें असा एखादा ग्रंथ त्या काळीं अस्तित्वात होता असें दिसतें. परंतु आता या अद्भुत धर्माचा मागमूस राहिला नाही. त्यातले सर्व भाग सध्याच्या सुत्तपिटकात मिसळून गेले असावेत. बुद्धघोषाचार्याला देखील अद्भुतधर्म काय होता, हें सागणें कठीण पडलें. तो म्हणतो, “चत्ता-रोमे भिक्खवे अच्छरिया अब्भुता धम्मा आनन्दे ति आदिनयपवत्ता सव्वे पि अच्छरियव्भुतधम्मपटिसंयुत्ता सुत्तन्ता अब्भुतधम्मं ति वेदि-तब्बा ।” (‘भिक्षुहो, हे चार आश्चर्य अद्भुतधर्म आनन्दामध्ये वास करतात, इत्यादि प्रकारें अद्भुतधर्माने सुरू झालेलीं आश्चर्य-अद्भुत-धर्मांनी युक्त असलेलीं सर्व सूत्रे अब्भुतधम्म समजावीं.’) पण या अद्भुत-धर्मांचा आणि मूळच्या अब्भुतधम्म ग्रंथाचा कांही संबंध दिसत नाही.

महावेदल्ल व चूळवेदल्ल अशीं दोन सूत्रें मज्झिमनिकायात आहेत. त्यावरून वेदल्ल हें प्रकरण कसें होतें याचें अनुमान करतां येतें. त्यापैकी पहिल्या सुत्तात महाकोट्टित सारिपुत्ताला प्रश्न विचारतो आणि सारिपुत्त त्या प्रश्नांचीं यथायोग्य उत्तरें देतो. दुसऱ्यात धम्मदिन्ना भिक्षुणी आणि तिचा पूर्वाश्रमातील पति विशाख या दोघाचा तशाच प्रकारें प्रश्नोत्तर-रूपाने संवाद आहे. हीं दोन्ही सुत्तें बुद्धभाषित नव्हत. परंतु तशाच रीतीच्या संवादाना वेदल्ल म्हणत असत. श्रमण, ब्राह्मण आणि इतर लोकांबरोबर बुद्ध भगवंताचे जे संवाद झाले असतील, त्याचा एक निराळा संग्रह करण्यात आला होता व त्याला वेदल्ल हें नाव देण्यात आलें होतें, असें दिसते.

हीं नऊ अंगे अस्तित्वांत येण्यापूर्वीं सुत्त आणि गेय्य ह्या दोनच अंगांत बाकीच्या अंगाचा समावेश करण्यांत येत होता असें महासुञ्जतासुत्तांतील खालील मजकुरावरून दिसून येते:—बुद्ध भगवान् आनंदाला म्हणतो, “न खो आनन्द अरहति सावको सत्थारं अनुबन्धितुं यदिदं सुत्तं गेय्यं वेय्याकरणस्स हेतु । तं किस्स हेतु । दीघरत्त हि वो आनन्द धम्मा सुता धाता वचसा परिचिता...” [‘हे आनन्द, सुत्त आणि गेय्य याच्या वेय्याकरणासाठी (स्पष्टीकरणासाठी) श्रावकाने शास्त्र्या (गुरूच्या) बरोबर फिरणें योग्य नाही. का की, तुम्ही या गोष्टी ऐकल्याच आहेत; आणि तुम्हाला त्या परिचित आहेत.’] म्हणजे सुत्त आणि गेय्य एवढ्यांतच बुद्धोपदेश होता आणि वेय्याकरण किंवा स्पष्टीकरण श्रावकांवर सोपविण्यात आलें होतें. होता होता त्यांत आणखी सहा अंगांची भर पडली, आणि पुढे त्यांतील कांही अंगांची भेसळ करून सध्याचीं बरींच सुत्तें बनविण्यांत आलीं. त्यात बुद्धाचा खरा उपदेश कोणता व बनावट कोणता हें सांगणें जरी कठीण जातें, तरी अशोकाच्या भाव्रा किंवा भाब्रू शिलालेखाच्या आधारे पिटकांतील प्राचीन भाग कोणते असावेत याचें अनुमान करतां येणें शक्य आहे.

अशोकाच्या भावू शिलालेखांत खालील सात बुद्धोपदेश भिक्षूंनी, भिक्षुणींनी, उपासकानी आणि उपासिकानी वारंवार ऐकावे व पाठ करावे अशी सूचना केली आहे. ते उपदेश असे:—

(१) विनयसमुक्से, (२) अलियवसानि, (३) अनागतभयानि, (४) मुनिगाथा, (५) मोनेयसूते, (६) उपतिसपसिने, (७) लाघुलोवादे मुसावादं अधिगिच्य भगवता बुद्धेन भासिते.

या सातापैकी नंबर ७ मज्झिमनिकायातील राहुलोवाद सुत्त (नं. ६१) आहे असें ओल्डेनबर्ग आणि सेनार या दोन पाश्चात्य विद्वानानी दाखवून दिले. बाकीच्याची माहिती देण्याचा प्रयत्न प्रो. व्हिस डेविड्स यानी केला. पण सुत्तनिपातातील मुनिसुत्त याच्याशिवाय त्यानी जीं दुसरीं मुत्ते दर्शविलीं तीं सर्व चुकीचीं होतीं. नंबर २, ३, ५ आणि ६ हीं चार मुत्ते कोणतीं असावीत याचा ऊहापोह मी १९१२ सालच्या फेब्रुवारीच्या 'इंडियन अँटिक्वेरी'च्या अंकात केला आहे. त्यात दर्शविलेलीं मुत्ते आता सर्वत्र ग्राह्य झालीं आहेत. फक्त पहिल्या सुत्ताचा मला त्या वेळीं थाग लागला नव्हता. 'विनयसमुक्से (विनयसमुत्कर्ष)' याचा विनयग्रंथाशी काही तरी संबंध असला पाहिजे असे वाटले आणि तशा तऱ्हेचा उपदेश कोठेच न सापडल्यामुळे ते सूत्र कोणते हैं मला सांगता आले नाही.

परंतु विनयशब्दाचा अर्थ विनयग्रंथ करण्याचें काही कारण नाही. 'अहं खो केसि पुरिसदम्मं सण्हेन पि विनेमि फरुसेन पि विनेमि।' (अंगुत्तर चतुक्कनिपात, सुत्त नं. १११); 'तमेनं तथागतो उत्तरिं विनेति।' (मज्झिम, सुत्त नं. १०७) 'यन्नूनाहं राहुलं उत्तरिं आसवानं खये विनेय्यं ति।' (मज्झिम, सुत्त नं. १४७). इत्यादि ठिकाणीं विपूर्वक नी धातूचा अर्थ शिकविणें असा आहे; आणि त्याच्यावरूनच नंतर विनयाच्या नियमाना विनयपिटक म्हणण्यात येऊं लागलें. बुद्धाने ज्या वेळीं भिक्षु गोळा करण्यास आरंभ केला, त्या वेळीं विनयग्रंथाचें अस्तित्व मुळीच नव्हतें. जी कांही शिकवणूक होती ती सुत्ताच्या रूपानेच. पहिल्याप्रथम पञ्चवर्गीय

भिक्षूंना बुद्धाने आपले शिष्य केले ते 'धम्मचक्कपवत्तन-सुत्त' उपदेशून. तेव्हा विनय शब्दाचा मूळचा अर्थ शिकवणूक असाच घेतला पाहिजे, आणि त्या विनयाचा समुत्कर्ष म्हणजे बुद्धाचा उत्कृष्ट धर्मोपदेश. 'समुत्कर्ष' हा शब्द जरी पालि वाङ्मयात बुद्धोपदेशवाचक आढळत नाही, तथापि 'सामुत्कर्षिका धम्मदेसना' हे वाक्य अनेक ठिकाणी सापडते. उदाहरणार्थ, दीघनिकायातील अम्बुद्वसुत्ताच्या शेवटी आलेला हा मजकूर पहा, —“यदा भगवा अञ्जासि ब्राह्मणं पोक्खरसातिं कल्लचित्तं मुदुचित्तं विनीवरणचित्तं उदग्गचित्तं पसन्नचित्तं, अथ या बुद्धानं सामुत्कर्षिका धम्मदेसना तं पकासेसि दुक्खं समुदयं निरोधं मग्ग।” (‘जेव्हा भगवताने जाणले की पौष्करसादि ब्राह्मणाचे चित्त प्रसगला उचित, मृदु, आवरणापासून विमुक्त, उदग्र आणि प्रसन्न झाले आहे, तेव्हा बुद्धाची जी सामुत्कर्षिक धर्मदेशना ती त्याने प्रगट केली. ती कोणती? तर दुःख, दुःखसमुदय, दुःखनिरोध आणि दुःखनिरोधाचा मार्ग.’)

याच सुत्तात नव्हे, तर मज्झिमनिकायातील उपालिसुत्तासारख्या दुसऱ्या सुत्तात, आणि विनयपिटकात अनेक ठिकाणी हेच वाक्य आले आहे. फरक एवढाच की येथे हे पौष्करसाति ब्राह्मणाला उद्देशून आहे आणि तेथे उपालि वगैरे गृहस्थाना उद्देशून आहे. यावरून विनय-समुत्कर्ष याचा अर्थ असा होतो की, विनय म्हणजे उपदेश आणि त्याचा समुत्कर्ष म्हणजे ही सामुत्कर्षिका धर्मदेशना. एका काळीं ह्या चार आर्यसत्याच्या उपदेशाला विनयसमुत्कर्ष म्हणत असत, यात शंका राहत नाही. ‘धम्मचक्कपवत्तन-सुत्त’ हे नाव अशोकानंतर वन्याच काळाने प्रचारात आले असावे. चक्रवर्ती राजाच्या कथा लोकप्रिय झाल्यानंतर बुद्धाच्या ह्या उपदेशाला असे भपकेदार नाव देण्यांत आले.

‘विनयसमुक्से’ हेच धम्मचक्कपवत्तनसुत्त आहे असे गृहीत धरले, तर भाबू शिलालेखांत निर्देशिलेले सात उपदेश बौद्ध वाङ्मयांत सापडतात, ते येणेंप्रमाणे:—

- (१) विनयसमुक्ते = धम्मचक्कपवत्तनसुत्त
- (२) अलियवसानि = अरियवसा (अंगुत्तर चतुक्कनिपात)
- (३) अनागतभयानि = अनागतभयानि (अंगुत्तर पञ्चकनिपात)
- (४) मुनिगाथा = मुनिसुत्त (सुत्तनिपात)
- (५) मोनेयसूते = नाळकसुत्त (सुत्तनिपात)
- (६) उपतिसपसिने = सारिपुत्तसुत्त (सुत्तनिपात)
- (७) लाघुलोवाद = राहुलोवाद (मज्झिम, सुत्त नं. ६१)

या सातापैकी धम्मचक्कपवत्तन जिकडे तिकडे सापडतें. तेव्हा त्याचें महत्त्व विशेष आहे हें सागावयालाच नको; आणि त्याप्रमाणे तें अशोकाने अग्रभागी दिले आहे. बाकीच्यापैकी तीन एका लहानशा सुत्तनिपातात आहेत. त्यावरून सुत्तनिपाताचे प्राचीनत्व सिद्ध होते. त्याच्या शेवटल्या दोन वर्गावर व खग्विसाणसुत्तावर निद्देस नावाची विस्तृत टीका असून तिचा समावेश ह्याच खुद्दकनिकायात करण्यात आला आहे. सुत्तनिपाताचे हे भाग निद्देसापूर्वी एकदोन शतकें तरी अस्तित्वात होते असे समजलें पाहिजे, आणि त्यावरून देखील सुत्तनिपाताचे प्राचीनत्व सिद्ध होतें. त्यात सर्वच सुत्ते अतिप्राचीन असतील असे नव्हे. तथापि त्यातील बहुतेक सुत्ते निःसंशय फार जुनी आहेत. प्रस्तुत ग्रंथात बुद्धचरित्रासंबंधाने किंवा बुद्धाच्या उपदेशासंबंधाने जी चर्चा करण्यात आली आहे ती अशाच प्राचीन सुत्ताच्या आधारेने.

आता आपण खास बुद्धचरित्राकडे वळूं. त्रिपिटकात एकाच ठिकाणी संबंध बुद्धचरित्र नाही. तें जातकठकथेच्या निदानकथेंत सापडतें. ही अठकथा बुद्धघोषाच्या समकालीं म्हणजे पाचव्या शतकांत लिहिली असली पाहिजे. त्याच्यापूर्वी ज्या सिंहली अठकथा होत्या त्यातील बराच मजकूर ह्या अठकथेंत आला आहे. हें बुद्धचरित्र मुख्यत्वे ललितविस्तराच्या आधारे लिहिलें आहे. ललितविस्तर इसवीसनाच्या पहिल्या शतकांत किंवा त्यापूर्वी काही वर्षे लिहिला असावा. तो

महायानाचा ग्रंथ आहे; आणि त्यावरूनच जातककथाकाराने आपली बुद्धचरित्राची कथा रचली आहे. ललितविस्तर देखील दीघनिकायातील महापदानसुत्ताच्या आधारे रचला आहे. त्या सुत्तात विपस्सी बुद्धाचें चरित्र फार विस्ताराने दिलें आहे; आणि त्या चरित्रावरून ललितविस्तरकाराने आपलें पुराण रचलें. अशा रीतीने गोतम बुद्धाच्या चरित्रांत भलत्याच गोष्टी शिरल्या.

महापदानसुत्तांतील कांही भाग निराळे काढून ते गोतमबुद्धाच्या चरित्राला सुत्तपिटकातच लागू केलेले दिसून येतात. उदाहरणार्थ, तीन प्रासादांची गोष्ट घ्या. विपस्सी राजकुमाराला राहण्यासाठी तीन राजवाडे होते, ह्या कथेवरून गोतमबुद्धाला राहण्यासाठी तसेच प्रासाद असले पाहिजेत, अशी कल्पना करून गोतमबुद्धाच्या तोंडींच असा मजकूर घातला आहे की, त्याला राहण्याला तीन प्रासाद होते; आणि तो त्या प्रासादात अत्यंत चैनीने राहत असे. ह्या कथेची असंभवनीयता मी दाखवून दिलीच आहे (पृष्ठ १०४). परंतु ती कथा अंगुत्तरनिकायात आली आहे, आणि त्याच निकायात अशोकाच्या भाबू शिलालेखातील दोन सुत्ते येतात. तेव्हा मला ती कथा एके काळीं ऐतिहासिक भासली. पण विचारान्तीं असें दिसून आलें की ह्या अंगुत्तरनिकायात पुष्कळ भाग मागाहून घातले आहेत. तीन वस्तुसंवधाने ज्या गोष्टी असतील त्यांचा तिकनिपातात संग्रह केला. त्यात अर्वाचीनतेचा आणि प्राचीनतेचा विचार करण्यात आलेला दिसत नाही.*

अशा कथातून बुद्धचरित्रासंवधाने विश्वसनीय गोष्टी कशा काढतां येतील, हें दाखविण्याच्या उद्देशानेच मी हें पुस्तक लिहिलें आहे. अशा कांही उपयुक्त गोष्टी माझ्या दृष्टोत्पत्तीला आल्या नसतील;

* महापदान सुत्तांतील विपस्सी बुद्धाच्या दन्तकथा गोतमबुद्धाच्या चरित्रांत खण्डशः कशा शिरल्या व त्यांपैकी सुत्तपिटकांत कोणत्या सापडतात, हें दुसऱ्या खंडाच्या शेवटी पहिल्या परिशिष्टांत पाहावें.

आणि ज्या काही गोष्टींना महत्त्व देऊं नये त्यांना माझ्याकडून महत्त्व दिलें गेलें असेल. पण संशोधन करण्याच्या पद्धतींत माझी चूक असेल, असें मला वाटत नाही. ह्या पद्धतीचा अवलंब केल्यास बुद्धचरित्रावर आणि त्या काळच्या इतिहासावर विशेष प्रकाश पडेल, असा मला भरवसा वाटतो; आणि त्याच उद्देशाने मी हें पुस्तक लिहिलें आहे. यातील काही लेख काही वर्षांमागे 'पुरातत्त्व' नांवाच्या त्रैमासिकात आणि 'विविधज्ञानविस्तारा'त छापले होते. पण ते जशाचे तसे या पुस्तकात घेतले नाहीत. त्यात पुष्कळच फेरफार केला आहे. त्यातला बराच मजकूर या पुस्तकात दाखल केला असला, तरी हें पुस्तक अगदी स्वतंत्र आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

प्रस्तुत ग्रंथाचें हस्तलिखित नवभारत ग्रंथमालेच्या संपादकानी वाचून पाहिलें, तेव्हा ग्रंथामध्ये ज्याचे विशेष विवेचन आलेलें नाही असे काही मुद्दे माझ्या नजरेस आणण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. त्याचा येथेच थोडक्यात विचार करणें योग्य होईल असें वाटल्यावरून तसें करीत आहे.

(१) बुद्धाच्या जन्मतिथीसंबंधाने निरनिराळ्या मताचा उपन्यास करून साधकबाधक प्रमाणानिशीं ऊहापोह प्रस्तुत ग्रंथात करावयास नको होता काय? आपल्या प्राचीन अथवा मध्ययुगीन इतिहासातील राज्यकर्ते, धर्मगुरू, ग्रंथकार, इत्यादिकांचें चरित्र वर्णन करावयाच्या अगोदर त्याचा काल ठरविण्यासाठी विद्वानांना पुष्कळच मजकूर खर्ची घालावा लागतो, तसें या ग्रंथात केलेलें दिसत नाही.

या मुद्द्यासंबंधाने माझे म्हणणें असें : मध्ययुगीन कवि आणि ग्रंथकार हे शककर्ते नव्हते. त्यांच्या जन्मतिथीसंबंधी कितीही वाद केला, तरी त्या नक्की ठरविता येतील असें वाटत नाही. बुद्धाची गोष्ट तशी नाही. त्याच्या परिनिर्वाणापासून तहत आजपर्यंत त्याचा शक चालू आहे. मध्यंतरीं पाश्चात्य पंडितांनी वादविवाद करून ह्या तिथीत ५६ पासून ६५ वर्षांपर्यंत फरक आहे, असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला.

पण अखेरीस जी परंपरा सिंहलद्वीपात चालू आहे, तीच बरोबर ठरली. पण समजा, बुद्धाच्या जन्मतिथीत थोडासा कमीजास्त फरक पडला तरी त्यापासून त्याच्या चरित्राला काही गौणत्व येईल असे वाटत नाही. मुद्द्याची गोष्ट जन्मतिथि नसून त्याच्या पूर्वीची स्थिति काय होती आणि त्या स्थितीतून बुद्धाने नवीन धर्ममार्ग कसा शोधून काढला ही होय; आणि ती जर विशद करतां आली, तर आजकाल बुद्धासंबंधाने प्रचलित असलेल्या अनेक भ्रामक कल्पना नष्ट होतील व आम्हाला त्या काळचा इतिहास नीटपणे समजेल. तेव्हा तिथीवर पुष्कळ पाने खर्ची न घालता बुद्धाच्या चरित्रावर प्रकाश पडेल अशाच गोष्टींकडे मी विशेष लक्ष दिले आहे.

(२) बुद्धाने उपदेशिलेल्या अहिंसेने हिंदी समाज नेमळट झाला व त्यामुळेच परकीयांकडून तो जिकला गेला, असें मत कित्येक ठिकाणीं प्रतिपादिले जातें. त्याला या ग्रंथात उत्तर असावयास पाहिजे होतें.

उत्तर—बुद्धाच्या चरित्राचा आणि या प्रतिपादनाचा काही संबंध आहे, असें मला वाटत नाही. बुद्धाचे परिनिर्वाण इ. स. पूर्वी ५४३ व्या वर्षी झालें. त्यानंतर दोन शतकानी चंद्रगुप्ताने साम्राज्य स्थापन केलें. स्वतः चंद्रगुप्त जनधर्मी होता असें म्हणतात. पण ग्रीक लोकाना या देशातून हाकून देण्याला अहिंसाधर्म त्याला आड आला नाही. त्याचा नातू अशोक पूर्णपणे बौद्ध झाला, तरी तो मोठें साम्राज्य चालवीत होता.

महंमद इब्न कासीम याने इ. स. ७१२ सालीं सिंध देशावर स्वारी केली, तेव्हा बौद्धधर्म पश्चिम हिंदुस्थानातून लोप पावला होता; आणि ब्राह्मणी धर्माचें वर्चस्व वाढत गेलें होतें. असें असता खलिफाच्या या अल्पवयी सरदाराने सिंध देश हा हा म्हणता पादाक्रांत केला, आणि तेथील हिंदु राजाला ठार मारून त्याच्या मुली आपल्या खलिफाला नजराण्यादाखल पाठवून दिल्या.

मुसलमानानीं सिंध आणि पंजाब देशाचा काही भाग ताब्यात घेतल्यानंतर शंभर वर्षांनी शंकराचार्य उदयाला आले. त्याच्या वेदा-

न्ताचा सर्व रोख म्हटला म्हणजे शूद्रानी वेदाध्ययन करतां कामा नये हा ! जर शूद्रानी वेदवाक्य ऐकलें, तर त्याचे कान शिशाने किंवा लाखेने भरावे; वेदवाक्य उच्चारलें तर त्याची जीभ कापावी; आणि वेदमंत्र धारण केला तर त्याला ठार मारावें. हा त्याचा वेदान्त ! मुसलमान जेत्यापासून तरी हे आमचे सनातनी धडा शिकले काय ? बुद्ध तर त्याचा शत्रूच, त्याच्यापासून शिकण्यासारखे होतें काय ?

रजपूत लोक चांगले सनातनी. ते अहिंसेला निखालस मानीत नसत. प्रसंग पडेल तेव्हा आपसात यथेच्छ लढाया करीत. हिंसेच्या ह्या शूर भक्ताना महमूद गझनीने घोड्याच्या पायाखालच्या धुळीसारखें उध्वस्त कसे केले ? ते बुद्धाची अहिंसा मानीत होते म्हणून की काय ?

आमची पेशवाई तर खास ब्राह्मणाच्याच हातीं होती. शेवटला बाजीराव कर्मठपणाबद्दल प्रसिद्ध आहे. हिंसेची तर पेशवाईत परमावधि झाली. इतराशीं लढाया तर राहूंच द्या, पण घरच्या घरीच एकदा दौलतराव शिंद्याने पुणे लुटले, तर दुसऱ्यादा यशवंतराव होळकराने लुटलें ! अशा या निस्सीम हिंसाभक्तांचें साम्राज्य सर्व हिंदुस्थानावर व्हावयास नको होतें काय ? त्यांना त्याच्यापेक्षा शतपटीने अहिंसक असलेल्या इंग्रजाना शरण का जावें लागलें ? एकामागून एक मराठे सरदार इंग्रजांचे अंकित का झाले ? ते बुद्धाचा उपदेश मानीत होते म्हणून काय ?

जपान आजला हजार बाराशें वर्षे बौद्धधर्मी आहे. १८५३ साली त्याच्यावर कमोडोर पेरीने तोफा रोखल्याबरोबर त्यांची जागृति होऊन एकी कशी झाली ? बौद्धधर्माने त्यांना नेमळट का बनविलें नाही ?

या प्रश्नाचीं उत्तरे लब्धप्रतिष्ठित टीकाकारानी अवश्य द्यावीत. 'मिरविसि मुज्ञत्व वृथा अन्याला स्वकृत ताप लावूनि,' हें आर्यार्ध मोरोपंताने जणू काय ह्या लब्धप्रतिष्ठित लोकाना उद्देशूनच लिहिलें असावें ! यानी आणि याच्या पूर्वजानी जीं पापें केलीं, त्यांचें सर्व खापर बुद्धावर फोडून हे खुशाल सोवळेपणाचा शहाणपणा मिरवीत फिरत आहेत !

(३) बुद्धाच्या संबोधिशानानंतर त्याच्या चरित्राचा कालक्रमपूर्वक आराखडा कां देण्यात आला नाही ?

उत्तर—सध्या उपलब्ध असलेल्या प्राचीन वाङ्मयाच्या आधारे तसा आराखडा तयार करतां येणें शक्य नाही. बुद्धाचे उपदेश कालक्रम-पूर्वक दिलेले नाहीत. इतकेंच नव्हे, तर जे उपदेश आहेत त्यांत पुष्कळच भर पडलेली आहे. त्यांतून सत्य शोधून काढणें बरेंच अवघड जातें. तो प्रयत्न मी या ग्रंथात केलाच आहे. पण कालक्रमानुसार बुद्धचरित्राचा आराखडा तयार करणें शक्य झालें नाही.

(४) 'वैदिक संस्कृति' आर्यांचें भरतखंडांत आगमन झाल्यानंतर उपस्थित झाली; त्यापूर्वी 'दासाची' म्हणजे ब्राह्मणाची संस्कृति होती; याला आधार कोणते ?

उत्तर—याचा विचार मी 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' या ग्रंथाच्या पहिल्या प्रकरणात केला आहे. तो ग्रंथ या पुस्तकाबरोबर वाचल्यास पुष्कळ गोष्टींचा नीट खुलासा होईल. माझें म्हणणें सर्व लोकांनी स्वीकारावें असा मुळीच आग्रह नाही. तें विचारणीय वाटल्या-मुळे वाचकांसमोर मांडलें आहे. ह्या दासाच्या आणि आर्यांच्या संस्कृतीचा बुद्धाच्या चरित्राशीं फार थोडा संबंध येतो. त्या दोन्ही संस्कृतींच्या संघर्षाने उत्पन्न झालेली वैदिक संस्कृति बुद्धाच्या वेळीं प्रतिष्ठित होऊन बसली होती, एवढें दाखविण्यासाठी पहिलें प्रकरण या ग्रंथांत घातलें आहे.

(५) उपनिषदे व गीता बुद्धानंतर रचलीं गेलीं याला आधार कोणते ?

उत्तर—याची देखील सविस्तर चर्चा 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' या ग्रंथांत येऊन गेली आहे,* म्हणून त्या विषयाची पुनरुक्ति या

पुस्तकांत केली नाही. उपनिषदैंच काय, तर आरण्यकें देखील बुद्धानंतर लिहिलीं गेलीं हें मी सवळ पुराव्यानिशीं दाखवून दिलें आहे. शतपथ ब्राह्मणांत आणि बृहदारण्यक उपनिषदात जी वंशावलि दिली आहे, तिच्यावरून बुद्धानंतर ३५ पिढ्यापर्यंत त्याची परंपरा चालू होती, असें दिसतें. हेमचंद्र रायचौधरी दर पिढीला तीस वर्षांचा काळ देतात. पण कर्मांत कमी पंचवीस वर्षांचा काळ दिला तरी बुद्धानंतर ८७५ वर्षांपर्यंत ही परंपरा चालली होती, असें म्हणावें लागतें. म्हणजे समुद्र-गुप्ताच्या काळापर्यंत ही परंपरा चालू होती; आणि तेव्हा ब्राह्मणें आणि उपनिषदें स्थिर झालीं. त्यापूर्वी त्यात यथायोग्य ठिकाणीं फेरफार झाले नसतील, असें नाही. पालि वाङ्मयाचा देखील असाच प्रकार झाला आहे. बुद्धघोषापूर्वी सरासरी दोनशे वर्षे पालि वाङ्मय स्थिर झालें; आणि बुद्धघोषाने अठ्ठकथा (टीका) लिहिल्यावर त्याच्यावर शेवटचा शिक्का बसला. उपनिषदांची टीका तर शंकराचार्यांनी नवव्या शतकात लिहिली. त्याच्यापूर्वी गौडपादाच्या माण्डूक्यकारिका लिहिल्या गेल्या. त्यात तर जिकडे तिकडे बुद्धाची स्तुति आहे. फार कशाला, अकबराच्या कारकीर्दीत लिहिलेल्या अल्लोपनिषदाचा देखील उपनिषदात समावेश करण्यात आला आहे !

उपनिषदांनी आत्मवाद व तपश्चर्या श्रमणसंप्रदायाकडून घेतली यात शंका बाळगण्याचें कारण नाही. का की, ह्या दोन गोष्टींचा यज्ञ-यागाच्या संस्कृतीशीं काही एक संबंध नाही. आजकाल जसे आर्य आणि ब्राह्म समाज बायबलाचा एकेश्वरी वाद वेदावर किंवा उपनिषदादिक ग्रंथावर लादूं पाहतात, तशाच रीतीने आत्मवाद आणि तपश्चर्या वेदावर लादण्याचा उपनिषदांचा प्रयत्न दिसतो. मात्र त्यांनी श्रमणाची अहिंसा स्वीकारली नाही. तेवढ्याने ते वैदिक राहिले. असें असतां कर्मठ मीमांसक आजला देखील उपनिषदांना वैदिक म्हणण्यास तयार नाहीत !

ज्याना पालि वाङ्मय किंवा त्याचीं इंग्रजी भाषान्तरें वाचणें शक्य असेल, त्याना बौद्धकालीन इतिहाससंशोधनाच्या कामीं ह्या पुस्तकाचा उपयोग होईल अशी मी आशा बाळगतां. पण ज्याना तशी सवड नसेल, त्यानी निदान खाली दिलेलीं पाच पुस्तकें अवश्य वाचावीं.

१. बुद्ध, धर्म आणि संघ. २. बुद्धलीलासारसंग्रह. ३. बौद्ध-संघाचा परिचय. ४. समाधिमार्ग. ५. हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा.

हें पुस्तक लोकप्रियता संपादण्यासाठी लिहिलें नाहीं; केवळ सत्यान्वेषणबुद्धीने लिहिले आहे. तें लोकादराला कितपत पात्र होईल याची शंका आहे. असें असता सुविचार प्रकाशन मंडळाच्या संचालकानी या पुस्तकाला आपल्या ग्रंथमालेंत स्थान दिलें, याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे. निर्विकार मनाने प्राचीन इतिहासाचा विचार करणारे पुष्कळ महाराष्ट्रीय वाचक आहेत आणि ते ह्या ग्रंथाला आश्रय देऊन सुविचार प्रकाशन मंडळाचा प्रयत्न सफल करतील असा मला भरवसा वाटतो.

प्रा. श्रीनिवास नारायण बनहट्टी यानी पुढें वाचण्याच्या कामीं मदत केल्याबद्दल मी त्याचे आभार मानतो.

धर्मानन्द कोसम्बी

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना (१) ते (१६)
अनुक्रमणिका १
ग्रंथकारपरिचय २ ते ८
प्रकरण पहिलें : आर्यांचा जय ९ ते २३
प्रकरण दुसरें : समकालीन राजकीय परिस्थिति... २३ ते ५३
प्रकरण तिसरें : समकालीन धार्मिक परिस्थिति ५३ ते ८३
प्रकरण चवथें : गोतम बोधिसत्त्व... ८३ ते १११
प्रकरण पांचवें : तपश्चर्या व तत्त्वबोध ११२ ते १४३
प्रकरण सहावें : श्रावकसंघ १४३ ते १८१
सूची १८२ ते १९२

ग्रंथकारपरिचय

नवभारत ग्रंथमालेला आजवर लाभलेले ग्रंथकार आपल्या विद्वत्तेने व कर्तृत्वाने महाराष्ट्र समाजांत मान्यतेस पावलेले असेच होते; त्यापैकी बरेच जण अखिलभारताय कीर्ति संपादन केलेले आहेत, हेही सहज लक्षांत येण्याजोगे आहे. श्री धर्मानंद कोसम्बीचा ग्रंथ मिळवून नवभारत ग्रंथमालेने ग्रंथकारांच्या कीर्तिमत्तेच्या बाबतीत उच्चाक गाठला आहे. पालिभाषा व बौद्ध धर्म यात निष्णात म्हणून त्याचें नाव जगांतील विद्वन्मंडळास परिचित आहे.

धर्मानंद कोसम्बी याचें पूर्वायुष्य हें आधुनिक काळात अत्यंत विरलत्वाने आढळणाऱ्या धर्मजिज्ञासेचें सर्वोत्कृष्ट उदाहरण आहे. केवळ तेव्हास वर्षांच्या वयात तरुण पत्नीला सोडून व संसाराला लाथ मारून कल्याणकारक अशा धर्माचें ज्ञान करून घेण्याच्या तीव्र तळमळीने घराबाहेर पडलेल्या धर्मानंदाची हकीकत वाचली म्हणजे जगतातील दुःखाचा नाश करणाऱ्या धर्ममार्गाच्या संशोधनार्थ गृहत्याग करणाऱ्या गोतमाचे चित्र डोळ्यांपुढे आल्याखेरीज राहत नाही. सासारिक आपत्ति कुणावर येत नाहीत? हजारों लाखों लोकांवर त्या येतात. त्या प्रसंगी मनुष्य ज्या तऱ्हेने वागतो, त्यावरूनच त्याची किंमत ठरते. गोवें प्रांतात एका लहानशा गावी १८७६ साली जन्मलेल्या धर्मानंदावर तरुणपणी कांही सासारिक आपत्ति आल्या आणि त्याचें “चित्त प्रपंचांत रमेनासे झाले.” “बुद्धावर माझी अधिकाधिक श्रद्धा जडत चालली. प्रपंचाचा जसजसा वीट येत गेला, तसतशी माझी श्रद्धा दृढ होत गेली. माझें सर्वस्व बुद्ध आहे असें वाटू लागलें. कितीहि संकटें येवोत, कितीहि विपत्ति भोगाव्या लागोत, बुद्धोपदेशाचें ज्ञान मला झालें म्हणजे माझ्या जन्माचें साफल्य झालें असें मला वाटू लागले.” असें धर्मानंदांनीच त्या काळांतल्या आपल्या मनःस्थितीचें वर्णन केलें आहे.

प्रबल धर्मजिज्ञासेच्या पायीं इ. स. १८९९ सालच्या अखेरीस निष्कांचन स्थितीत गृहत्याग केल्यानंतर या तरुणाने जें पर्यटन केलें व ज्या अतर्क्य हालअपेष्टा सोसून बौद्धधर्माचें ज्ञान व त्याबरोबरच आत्मसमाधान संपादिलें, त्याचा वृत्तांत अतीव अद्भुत व विस्मयकारक आहे. धर्मज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी आरंभी संस्कृत शिकण्याचें धर्मानन्दानी ठरविलें. त्यासाठी प्रथम पुण्यास, तेथून ग्वालेरीस व तेथून काशीस त्यांनी गमन केलें. संस्कृत विद्येच्या या माहेरघरात त्याची अध्ययनाची योग्य सहज व चांगल्या रीतीने लागली. जेवणाच्या सोयीसाठी मात्र अन्नछत्रच त्यांना पाहावें लागलें; व तेथे प्रवेशही कष्टानेच मिळाला. सुमारे दीड वर्ष व्याकरण (कौमुदी) व साहित्य याचें अध्ययन केल्यानंतर धर्मजिज्ञासेने धर्मानंदाना नेपाळांत जाण्यास प्रवृत्त केले. बुद्ध भगवानाच्या धर्माचे जिवंत अवशेष, भगवंताची जन्मभूमि असण्याचा मान ज्या राज्यास मिळाला आहे, त्या नेपाळच्या राज्यात काही तरी पाहावयास मिळतील या आशेने नेपाळांत गेलेल्या या आर्त व जिज्ञासु तरुणास तेथील विपरीत परिस्थिति पाहून अत्यंत विषण्णता प्राप्त झाली. तेथून ते बुद्धगयेला गेले. बौद्धधर्मग्रंथाचें सम्यक् ज्ञान सिंहलद्वीपांत गेल्याने होईल असे तेथील एका भिक्षूने सांगितल्यावरून धर्मानन्द तेथून तडक सिलोनास जाण्यास निघाले. अपरिमित त्रास, कष्ट व सकटें सोसून ते एकदाचे सिलोनास पोचले. तेथे त्यांस अखेर जें पाहिजे होते तें, म्हणजे बौद्ध धर्माचें ज्ञान मिळालें. कोलम्बो शहराजवळ असलेल्या ' विद्योदय विद्यालय ' नावाच्या विहारांत भिक्षुधर्माने राहून त्यांनी महास्थविर सुमगलाचार्य याच्या हाताखाली पालि ग्रंथाचा अभ्यास केला. परंतु सिलोनात खाण्याची आवाळ होऊ लागल्यामुळे त्यांची प्रकृति नीट राहीना, म्हणून ते सुमारे एक वर्षाने परत फिरले व मद्रास येथे आले. तेथे सहा महिने राहून अधिक अध्ययन करण्याच्या उद्देशाने ब्रह्मदेशांत गेले. तेथे विहारांत राहून ध्यानमार्गाचा अभ्यास केला; परंतु तेथेही प्रकृति चांगली न राहिल्यामुळे ते पुनः हिंदुस्थानांत आले. भिक्षुवेषांतच सारनाथ, कुसिनारा, लुम्बिनीवन, कपिलवस्तु इत्यादि भगवान गौतमाच्या आयुष्यांतील चिरस्मरणीय घटनांनी पावन झालेल्या बौद्ध क्षेत्रांच्या यात्रा त्यांनी केल्या. नंतर

पुनः ब्रह्मदेशांत जाऊन मंदाले शहराजवळ निरनिराळ्या विहारांत राहून एक वर्षभर बौद्ध धर्मग्रंथांचा व ध्यानमार्गाचा अभ्यास केला व तेथून १९०६ च्या आरंभीं हे धर्मानन्द भिक्षु पुनः कलकत्त्यास आले.

यानंतरचा कोसम्बीचा आयुष्यक्रम सार्वजनिक स्वरूपाचा झाला असल्यामुळे त्यात इतकी अद्भुतरम्यता व लोकविलक्षणता अनुभवास येत नाही. तथापि त्याचें यापुढील सर्व आयुष्य स्वदेशसेवेच्या हेतूने प्रेरित झालेले असल्यामुळे तें पूर्वीच्या आयुष्याइतकेंच उद्बोधक व उदात्त भासतें. स्वतः एवढ्या कष्टानी मिळविलेल्या बौद्ध धर्माच्या (व पालि-वाङ्मयाच्या) ज्ञानाचा स्वदेशबांधवामध्ये प्रचार करावयाचा या ध्येयाने यापुढील त्यांच्या क्रिया प्रेरित झालेल्या दिसतात. वंगभंगाच्या चळवळीतून निघालेल्या कलकत्त्याच्या नॅशनल कॉलेजात व कलकत्ता युनिवर्सिटीत पालि भाषेच्या अध्यापकाची जागा त्यांनी पतकरली. परंतु कोसम्बीची विशेष इच्छा आपल्या महाराष्ट्र बांधवांमध्ये बौद्ध धर्माच्या ज्ञानाचा प्रसार करावा अशी होती. त्यांनी श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड यांची गाठ घेतली. त्या उदारधी नृपतीने थोड्याच अवकाशात तारेने पुढील संदेश पाठविला, “तुम्ही महाराष्ट्रांतील कोणत्याहि शहरी रहात असाल तर तुम्हांला बडोदे सरकारांतून दरमहा ५० रु. मिळतील व ही मदत तीन वर्षेपर्यंत चालू राहील. मात्र वर्षांतून एखादे पुस्तक बडोदे सरकारासाठी तुम्ही लिहून तयार केलें पाहिजे.” बरीच भवति न भवति करून अखेर कोसम्बीनी गायकवाड सरकारचा हा आश्रय पतकरला. यासंबंधाने खुद्द कोसम्बी म्हणतातः—“द. म. २५० रु.ची (कलकत्ता युनिवर्सिटीची) नोकरी सोडून श्रीमंत गायकवाड महाराजांनी दिलेल्या ५० रु. वेतनाचा स्वीकार केल्याबद्दल मला कधीहि पश्चात्ताप झाला नाही. हें वेतन स्वीकारलें नसतें तर डॉ. वुड्स यांची गांठ पडली नसती आणि अमेरिकेला जाण्याची संधि सांपडली नसती. पुण्याला येऊन राहिल्यामुळे डॉ. भांडारकर यांचा निकट संबंध जडला व त्यांच्या प्रयत्नानें मुंबई युनिवर्सिटीत पालि भाषेचा प्रवेश करण्यांत आला.”

डॉ. जेम्स एच. वुड्स हे अमेरिकेंतील सुविख्यात हार्वर्ड युनिवर्सिटीचे प्रोफेसर होते. त्यांना पालि शिकविण्याच्या निमित्ताने कोसम्बीचा

त्यांच्याशी परिचय झाला. परिचयाचें रूपांतर स्नेहांत होऊन 'विशुद्धिमार्ग' नामक बौद्ध तत्त्वज्ञान ग्रंथाच्या संशोधनाच्या कामी मदत करण्याकरितां डॉ. वुड्सनी कोसंबीना अमेरिकेंत पाचारण केलें. सयाजीराव महाराजाची परवानगी घेऊन कोसम्बी यांनी १९१० च्या एप्रिल महिन्यांत अमेरिकेस प्रयाण केले. हार्वर्डमधील संस्कृत प्रभृति पौरस्त्य भाषांचे प्रमुख आचार्य प्रा. ल्यानमन याच्या सहकार्याने कोसम्बी याचें काम सुरू झाले. कोसम्बीनी कसून काम करून 'विशुद्धिमार्ग'चें संशोधन १९११ च्या अखेरपर्यंत संपविले. परंतु ल्यानमनशी त्याचें पटेना. कोसम्बीचे प्रयत्न गौण लेखून झालेले सर्व संशोधन आपल्याच नावे प्रसिद्ध व्हावें असा ल्यानमन याचा मानस दिसला व तो आपला बेत साधत नाही असे दिसतांच ते चिडले व संतापले. तेव्हा कोसम्बीनी अमेरिकेहून परत फिरण्याचा निश्चय केला व ते जानेवारी १९१२ मध्ये न्यूयॉर्कहून स्वदेशी यावयास निघाले.

हिंदुस्थानांत आल्यानंतर प्रा. कोसम्बीनी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या चालकाच्या निमंत्रणावरून फर्गसन कॉलेजांत पांच वर्षांच्या कराराने पालि भाषेच्या प्राध्यापकाची नोकरी पतकरली. त्यांच्या अध्यापकत्वाच्या कारकीर्दीत बौद्धधर्माचे व पालिभाषेचे पुष्कळ विद्वान त्याच्या हातून तयार झाले. कै. चितामण वैजनाथ राजवाडे, डॉ. पु. वि. बापट (फर्गुसन कॉलेजांतील सध्याचे पालिभाषेचे प्राध्यापक), प्रा. चितामणराव जोशी (बडोदा कॉलेजातील पालीचे प्राध्यापक), प्रा. ना. के. भागवत (सेंट झेविअर कॉलेज, मुंबई, येथील पालीचे प्राध्यापक) ही सर्व कोसम्बींच्याच शिष्यमालिकेतील चमकदार रत्ने होत.

सहा वर्षे फर्गसन कॉलेजात प्राध्यापकाचें काम केल्यानंतर डॉ. वुड्स यांनी अमेरिकेंत येण्याबद्दल फार आग्रह केल्यावरून ते १९१८ साली पुनः अमेरिकेस गेले. "विशुद्धिमार्गाचें संस्करण प्रो. ल्यानमनच्या दुराग्रहामुळे तसेच पडून राहिलें हें मला कधीही आवडलें नाहीं. काहीं तडजोड करून वॉरनच्या मृत्युपत्राप्रमाणें तें छापून प्रसिद्ध करतां येईल अशी आशा दिसली व माझा (अमेरिकेला जाण्याचा) बेत नक्की करण्याला हीच आशा प्रामुख्याने कारणीभूत झाली." अमेरिकेला पुनः जाण्याच्या संबंधांत असा 'खुलासा' त्यांनी केला आहे.

त्या वेळीं महायुद्ध सुरू असल्यामुळे अमेरिकेचा हा प्रवास कोसम्बीनी पूर्वेकडून पॅसिफिक महासागरातून केला. त्यांजबरोबर त्यांची मुलें व श्री. पार्वतीबाई आठवले या होत्या. या खेपेस अमेरिकेंत कोसम्बीचा मुक्काम सुमारे ४ वर्षे झाला. १९२२ च्या आगस्टमध्ये ते परत आले त्यांना तेथे संशोधनकार्य बरेंच केलें, परंतु त्यानमनच्या दुराग्रहामुळे त्यांना या खेपेसही त्रास झालाच.

कोसम्बीच्या विचारांना नवी दिशा १९११ सालच्या अमेरिकेच्या पहिल्या सफरीपासूनच लागत चालली होती. अमेरिकेत त्यांनी समाज-शास्त्रावरील ग्रंथांचे—विशेषतः समाजसत्तावादाचे—खूप वाचन केलें. भांडवलशाही नष्ट करून समाजाची रचना साम्यवादाच्या पायावर केल्यानेच सामान्य जनतेला सुख मिळेल व समाजातील स्पर्धा, कलह, इत्यादिकांचें मूळ नाहीसे होईल, अशी त्याची खात्री होत चालली होती. परंतु पाश्चात्य देशांत साम्यवाद मूळ धरूं शकत नव्हता व सर्व राष्ट्रांचे हात हिंसा व अत्याचार यांनी बरबटलेले होते, हे त्यांस सहन होत नव्हते. “जगांतील श्रमजीवी वर्गाने अशा प्रकारचा प्रेमाचा मार्ग स्वीकारल्या-शिवाय मनुष्यकृत मनुष्यहत्या बंद होणार नाही. परंतु देशाभिमानाने उन्मत्त झालेल्यांना तो सापडणार कसा ?”

अशा मनःस्थितीत भांडवलशाहीचें आगर बनलेल्या अमेरिकेंत अस्वस्थ चित्ताने कालक्रमणा करीत असतां १९२०-२१ सालच्या गांधी-जींनी सुरू केलेल्या सत्याग्रहाच्या बातम्या तेथे एकामागून एक येऊन पोचूं लागल्या. त्या वाचून कोसम्बीचें अंतःकरण धन्यतेने भरून गेलें. “राष्ट्रद्वेषाच्या आणि वर्णद्वेषाच्या रोगातून पार पडण्याला याच्याशिवाय दुसरा मार्ग कोणताही असू शकत नाही,” असा त्यांचा ठाम ग्रह झाला.

“अमेरिकेंतील बातमीदार सत्याग्रहाची चळवळ पाहण्यासाठी हिंदुस्थानांत गेले. तेथून ते कॉलमचे कॉलम बातम्या पाठवीत असत. हीं वर्णनें वाचून माझे अंतःकरण सद्गदित होत असे आणि कंठ दाटून येऊन डोळ्यांतून नकळत आसवें गळत.” अशा रीतीने कोसम्बी अमेरिके-हून आले ते मनाने साम्यवादी, सत्याग्रहाचे पुरस्कर्ते बनून आले

हिंदुस्थानांत आल्यावर १९२२ ते १९२५ पर्यंत गांधीजींनी काढलेल्या गुजरात विद्यापीठाच्या पुरातत्त्वमंदिर शाखेत पालिभाषाचार्य या नात्याने त्यांनी काम केले. या अवकाशांत मराठीत व गुजरातीत त्यांनी अनेक पुस्तके लिहिली. प्रा. ल्यानमन सेवानिवृत्त झाल्यामुळे 'विसुद्धिमग्गा'चे संस्करण पूर्ण करण्याची संधि आता मिळेल या अपेक्षेने १९२६ च्या प्रारंभास धर्मानन्द पुनः अमेरिकेस गेले व सप्टेंबर १९२७ पर्यंत सर्व संस्करण छापून तयार झाल्यानंतर ते स्वदेशी परतले.

हिंदुस्थानात आल्यानंतर पत्नीला घेऊन त्यांनी सर्व क्षेत्रांच्या यात्रा केल्या व गुजरात विद्यापीठात ते पूर्वीप्रमाणे राहू लागले. १९२९ साली लेनिनग्राड (रशिया) येथील बौद्ध संस्कृतीच्या अभ्यासासाठी स्थापिलेल्या संस्थेत काम करण्यास ते रशियात गेले. रशियातील अनुभवाचा त्यांच्या अगोदरच साम्यवादी बनलेल्या मनावर बराच अनुकूल परिणाम झाला. रशियांतील हवा, राहणी व अन्न न मानवल्यामुळे ते एका वर्षाच्या आतच, म्हणजे १९३०च्या प्रारंभी, हिंदुस्थानास परत आले. येथे आले तों सर्व देश सत्याग्रहयुद्धासाठी सज्ज झालेला त्यास दिसला. मार्चमध्ये सुप्रसिद्ध दांडी-कूच झाले. धर्मानंदांनी या स्वातंत्र्ययुद्धात उडी घेतली. खेड्यापाड्यांतून प्रचार केला, शिरोडें, (रत्नागिरी) येथील मिठाच्या सत्याग्रहांत भाग घेतला व अखेर विलेपार्ले येथील सत्याग्रह-छावणीचे प्रमुखत्व स्वीकारले. तेथे त्यांना पकडल्यानंतर लवकरच हायकोर्टाने सोडून दिले. आक्टोबर १९३१ मध्ये ते डॉ. वुडस्च्या आग्रहावरून चवथ्यादा अमेरिकेस गेले व तेथून १९३२ साली परत आले. त्यानंतर "१९३४ सालच्या ऑगस्ट महिन्यांत मी बनारसला जाऊन राहिलों. तेथे सहा महिने हिंदु युनिवर्सिटीचा पाहुणा होतों. त्यानंतर काशी विद्यापीठांत आठ नऊ महिने राहिलों. विद्यापीठाच्या चालकांनी माझ्यासाठी एक लहानसें घर बांधून दिलें. त्या घरांत राहून मी 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' हें पुस्तक लिहिलें."

श्रमजीवी वर्गामध्ये बुद्धाच्या अहिंसा तत्त्वज्ञानाच्या प्रचाराने स्पृश्यास्पृश्य भेद नष्ट करून समता स्थापतां येईल की काय हें पाहण्याच्या हेतूने परळच्या वस्तीत एक आश्रम स्थापन करण्याचें कार्य कोसम्बींनी यानंतर हातीं घेतलें. त्याच्या हेतूनुसार १९३७ च्या

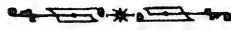
जानेवारीत 'बहुजनविहारा'ची स्थापना झाली. तेथे आपल्या उद्देशानुसार ते कार्य करीत असतात.

येणेप्रमाणे या महाभागाचें चरित्र आहे. दुःखनिरोधक व कल्याण-कारक असा मार्ग जो आपणास पराकाष्ठेच्या कष्टांनी व श्रमसायासानी प्राप्त झाला, व ज्यास आपल्या आयुष्यातील विविध अनुभवांनी पुष्टि मिळाली, त्या मार्गाची शिकवण समाजबांधवाना देण्यासाठी त्यांनी आपले जीवित वाहिले आहे.

फेब्रुवारी १९१० मध्ये सयाजीराव महाराजांच्या सागण्यावरून बडोदें येथे बौद्ध धर्मावर कोसम्बीनी व्याख्यानें दिली. त्यांचें पुस्तक लगेच 'बुद्ध, धर्म आणि संघ' या नावाने प्रसिद्ध करण्यात आले. पुढे १९१४ साली त्यांचें 'बुद्धलीलासारसंग्रह' हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. या ग्रंथाचे तीन भाग असून गोतम हा बुद्ध होण्याच्या पूर्वीच्या जन्मातील काही कथा पहिल्या भागात, खुद्द गोतम बुद्धाच्या कथा दुसऱ्या भागात व बुद्धाचा उपदेश व परिनिर्वाण वर्णन करणाऱ्या कथा तिसऱ्या भागांत दिलेल्या आहेत. 'समाधिमार्ग' (१९२५) व 'बौद्धसंघाचा परिचय' (१९२६) ही पुस्तके गुजरात विद्यापीठांत असतांना लिहिली. त्यानंतर 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' (१९३५) हे पुस्तक काशी येथे असतांना लिहिलें. यांत त्यांनी प्राचीन भारतासंबंधीचे आपले परिणतावस्थेतील विचार व आपले सामाजिक तत्त्वज्ञान प्रकट केलें आहे. 'विसुद्धिमग्ग'च्या संशोधनासंबंधी वर अनेकवार उल्लेख केलाच आहे. या ग्रंथाचें संस्करण अंधेरी (मुंबई) येथील 'भारतीय विद्याभवन' या संस्थेने नागरी लिपीत नुकतेंच प्रसिद्ध केले आहे. गुजराती भाषेतही त्यांची कित्येक पुस्तके प्रसिद्ध झाली आहेत.

धर्मानन्दजीनी आपल्या पूर्वायुष्याचा वृत्तान्त लिहिला, तो 'निवेदन' या नांवाने पुस्तकरूपाने १९२४ साली प्रसिद्ध झाला. अगदी अलोकडे १९३७-३८ साली त्यांनी 'खुलासा' या नांवाने आपल्या उत्तर आयुष्याचा वृत्तांत लिहिला आहे, तो मुंबईच्या 'प्रकाश' पत्रांत क्रमशः प्रसिद्ध झाला आहे. या दोन्ही आत्मचरित्रात्मक प्रबंधांवरून प्रस्तुत 'परिचय' लिहिला आहे.

भगवान बुद्ध

प्रकरण पहिलें

आर्यांचा जय

उषोदेवीचीं सूक्ते

ऋग्वेदांत जीं उषा देवीचीं सूक्ते आढळतात, त्यांच्या अनुरोधाने लो० टिळक यांनी आपल्या *The Arctic Home in the Vedas* या पुस्तकांत आर्य उत्तर ध्रुवाकडे राहत होते, असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'सदशीरद्य सदशीरिदु इवो दीर्घं सचन्ते वरुणस्य धाम।' ऋ. १।१२३।८ (आज आणि उद्या ह्या सारख्याच आहेत. त्या दीर्घकालपर्यंत वरुणाच्या गृहांत जातात.)* लोकमान्यांच्या मते ही आणि अशा तऱ्हेच्या दुसऱ्या ऋचा उत्तर ध्रुवाकडील उषःकालाला उद्देशून लिहिलेल्या आहेत; दीर्घकाळपर्यंत उषा वरुणगृहांत जातात, म्हणजे तिकडे सहा महिनेपर्यंत अंधार असतो, असा अर्थ असला पाहिजे.

* 'Arctic Home in the Vedas' पृष्ठ १०३ पहा.

परंतु याच सूक्ताच्या बाराव्या ऋचेंत 'अश्वावतीर्गोमती-
र्विश्ववारा' हीं उषा देवीचीं विशेषणें सापडतात. 'ज्यांच्याकडे पुष्कळ
घोडे आणि गाई आहेत, आणि ज्या सर्वांना पूज्य आहेत' असा त्यांचा
अर्थ.* उत्तर ध्रुवाकडे सध्या घोडे आणि गाई नाहीतच; आणि ते
प्राणी हजारों वर्षांपूर्वी तिकडे होते यालाही कांहीच आधार
सापडलेला नाही. ह्या एकाच सूक्तांत नव्हे, तर उषोदेवीच्या इतर
सूक्तांतून देखील ती घोडे आणि गाई देणारी, गाईची जन्मदात्री,
इत्यादि विशेषणें भरपूर सापडतात. यावरून ह्या ऋचा किंवा हीं
सूक्ते उत्तर ध्रुवाकडे रचलीं नाहीत हें सिद्ध होतें.

इश्टर

तर मग दीर्घकालपर्यंत उषा पाताळांत जातात याचा अर्थ
कसा करावा? बाबिलोनियन लोकांत फार प्राचीन काळापासून
प्रचलित असलेल्या इश्टर देवतेच्या दंतकथा लक्षांत घेतल्या हणजे
याचा अर्थ सहज जाणतां येतो. तम्मुज किंवा दमुत्सि (वैदिक
दमूनस्) या देवावर इश्टरचें प्रेम जडतें. पण तो एकाएकी मरण
पावतो. त्याला जिवंत करण्यासाठी अमृत आणण्याच्या हेतूने इश्टर
पाताळांत प्रवेश करते. तेथील राणी अल्लतु ही इश्टरची बहीण. तरी
ती इश्टरचा भयंकर छळ करते; क्रमशः तिचे सर्व दागिने काढून
ध्याबयास लावून तिला रोगी बनवते आणि कैदेत टाकते. चार किंवा
सहा महिने अशा रीतीने दुःख आणि कैद भोगल्यावर अल्लतूकडून
इश्टरला अमृत मिळतें; आणि ती पुन्हा पृथ्वीवर येते.† इश्टरच्या
दुसऱ्या अनेक दंतकथा आहेत, पण त्यांत ही दंतकथा प्रमुख

* येथे उषा बहुवचनान्त आहे.

† *Lewis Spence : Myths and Legends of
Babylonia and Assyria, (1926), pp. 125-131.*

दिसते. हिचें वर्णन सर्व बाबिलोनियन वाङ्मयांत आढळतें. ऋग्वेदांतील वरच्या सारख्या ऋचांचा संबंध या दंतकथेशीं आहे यांत संशय बाळगण्याचें कारण नाही.

इशतर पाताळांतून वर येते, तेव्हा तिचा त्या ऋतूंत उत्सव मानण्यांत येत होता; तांबड्या बैलांच्या गाडींतून तिची रथयात्रा काढीत असत. घोड्यांचा शोध लागल्यानंतर तिचा रथ घोडे ओढीत. 'एषा गोभिररुणेभिर्युजाना' ऋ० ५।८०।३ (ही उषा, जिच्या रथाला तांबडे बैल लावले आहेत.) 'वितद्ययुररुणयुग्भिरश्वैः' ऋ. ६।६५।२ (अरुणवर्ण घोड्यांच्या रथांतून उषा देवी आल्या.)

घोड्यांचा लढाईत उपयोग

इ. स. पूर्वी दोन हजार वर्षे बाबिलोनियांत घोड्याचा उपयोग मुळीच माहीत नव्हता. रथाला बैल किंवा गाढवे जुंपीत असत; आणि ते लोक घोड्यांना जंगली गाढवे म्हणत. बाबिलोनियाच्या उत्तरेस डोंगरी प्रदेशांत राहणारे केशी लोक प्रथमतः माल वाहून नेण्याच्या कामीं घोड्यांचा उपयोग करूं लागले. या जंगली गाढवांना लगामांत आणून आणि त्यांच्यावर स्वार होऊन धान्य गोळा करण्याच्या वेळीं ते बाबिलोनियांत येत; आणि तेथील शेतकऱ्यांना मदत करून मजुरीबद्दल मिळालेलें धान्य आपल्या घोड्यांवरून वाहून नेत. केशी लोकांना युद्धकला मुळीच माहीत नव्हती. ती कला ते बाबिलोनियन लोकांपासून शिकले, आणि त्यांनी प्रथमतः लढाईत घोड्याचा उपयोग केला.*

आपल्या घोड्यांच्या बळावर केशींच्या गंदश नांवाच्या राजाने इ. स. पूर्वी १७६० या वर्षी बाबिलोनियांत सार्वभौम

* L. W. King : A History of Babylon, (1915), P. 125.

राज्य स्थापन केलें. आणि त्यानंतर त्याच्या वंशजांची परंपरा सुरू राहिली.* मुद्याची गोष्ट ही की, इ. स. पूर्व अठराशें वर्षांमागे घोड्याचा लढाईत उपयोग केला गेल्याचा दाखला कोठेच सापडत नाही; आणि वेदांत तर जिकडे तिकडे घोड्याचें महत्त्व वर्णिलें असून केशींचा आणि घोड्यांचा निकट संबंध दाखविलेला आहे. यावरून आर्यांची सप्तसिंधूवरची स्वारी इ. स. पूर्वी सतराशें वर्षांपलीकडे जाऊं शकत नाही, हें स्पष्ट होतें.

दास

आर्य येण्यापूर्वी सप्तसिंधुप्रदेशांत (सिंध आणि पंजाब प्रांतांत) दासांचें राज्य होतें. दास या शब्दाचा अर्थ गुलाम असा होऊन बसला आहे. परंतु वेदांत दाम् आणि दाश् या दोन धातूंचा प्रयोग 'देणें' या अर्थीं होतो; आणि तसाच तो अलीकडच्या कोशांतही देण्यांत आला आहे. म्हणजे दास शब्दाचा मूलचा अर्थ, दाता, उदार (Noble) असा असला पाहिजे. आवेस्तांतील फर्वदीन यस्तमध्ये या दास देशांतील पितरांची पूजा आहे. त्यांत त्यांना 'दाहि' म्हटलें आहे. (We worship the Fravashis of the holy men in the Dahi countries.)

प्राचीन पर्शियन भाषेंत संस्कृत स चा उच्चार ह होत असे. उदाहरणार्थ, सप्तसिंधूला आवेस्तांत हप्तहिंदु म्हटलें आहे. त्यालाच अनुसरून दासी किंवा दास याचें रूपांतर दाहि असें झालें आहे.

आर्य

आर्य हा शब्द ऋ धातुपासून साधला आहे; आणि निरनिराळ्या गणांत जे ऋ धातु सापडतात ते बहुतेक गत्यर्थ आहेत. म्हणजे आर्य

* L. W. King: A History of Babylon, (1915), P. 214.

या शब्दाचा अर्थ फिरस्ते असा होतो. आर्यांना घरेंदारें करून राहणें आवडत नसे असें दिसतें. मोगल लोक जसे तंबूमध्ये राहत असत, तसेच आर्य लोक तंबूंतून किंवा मंडप घालून राहत असावेत. एका बाबतींत त्यांची ही परंपरा अद्यापि कायम राहिली आहे. बाबिलोनियांत यज्ञयागाच्या जागा म्हटल्या म्हणजे मोठमोठ्या मंदिरांचीं आवारें असत. आणि हरप्पा व महिंजो-दारो या दोन ठिकाणीं जे प्राचीन नगरावशेष सापडले आहेत, त्यांत देखील दाहि लोकांचीं मंदिरें यज्ञयागाच्या जागा असत असें तज्ज्ञांना वाटतें. ही परंपरा आर्यांनी मोडून टाकली. यज्ञयाग करावयाचा म्हटला म्हणजे तो मंडपांतच केला पाहिजे अशी त्यांनी वहिवाट पाडली. आर्यांचे वंशज तंबूंतली राहाणी सोडून कालक्रमाने घरे बांधून राहूं लागले, पण यज्ञाला मंडपच पाहिजे ही प्रथा अद्यापि टिकून राहिली आहे.

दासांना पराजय कां झाला ?

अशा या फिरस्त्या लोकांनी दासांसारख्या पुदारलेल्या लोकांचा पराजय केला कसा ? याचें उत्तर इतिहासाने—विशेषतः हिंदुस्थानच्या इतिहासाने—वारंवार दिलें आहे. एका राजवटीखाली लोक आरंभीं सुखी आणि सधन झाले, तरी अखेरीला एका लहानशा वर्गाच्या हातांत सत्ता एकवटते, तो वर्ग तेवढा चैनीत राहतो, आणि आपसांत अधिकारासाठीं भांडत असतो. त्यामुळे लोकांवर कराचा भार वाढत जातो; आणि ते या सत्ताधाऱ्यांचा द्वेष करतात. अशा वेळीं मागासलेल्या लोकांना चांगलें फावतें. एकजुटीने असल्या साम्राज्यशाहीवर हल्ला चढवून ते ती पादाक्रांत करतात. तेराव्या शतकाच्या आरंभीं जंगली मोगलांना एकवटून झगिशखानाने किती साम्राज्यें लयाला नेलीं ? तेव्हा आर्यांनी आपसांत भांडणाऱ्या दासांना अनायासें जिंकलें असल्यास त्यांत मुळीच नवल नाही.

शहरें तोडणारा इन्द्र

दास लहान लहान शहरांतून राहत असत. आणि या शहरांचें एकमेकांत वैर चालत होतें असें दिसतें. कां की, दासांपैकी दिवोदास हा इन्द्राला सामील झाल्याचा उल्लेख ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणीं आढळतो. दासांचें नेतृत्व वृत्र ब्राह्मणाकडे होतें. त्याचाच नातलग त्वष्टा; त्याने इन्द्राला एकप्रकारचें यंत्र (वज्र) तयार करून दिलें. त्याच्या साहाय्याने इन्द्राने दासांचीं शहरें तोडलीं व अखेरीस वृत्र ब्राह्मणाला ठार मारलें. पुरंदर म्हणजे शहरें तोडणारा हें विशेषण इन्द्राला ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणीं लावलें आहे.*

इन्द्राची परंपरा

इन् आणि द्र या दोन शब्दांच्या समासाने इन्द्र शब्द बनला आहे. इन् म्हणजे योद्धा. उदाहरणार्थ, 'सह इना वर्तते इति सेना'. द्र शब्द शिखर किंवा मुख्य अशा अर्थी बाबिलोनियन भाषांत सापडतो. तेव्हा इन्द्र म्हणजे सैन्याचा अधिपति किंवा सेनापति. होतां होतां हा शब्द राजवाचक बनला. जसें देवेन्द्र, नागेंद्र, मनुजेंद्र इत्यादि. पहिल्या इन्द्राचें नांव शक्र होतें. त्यानंतर त्याची परंपरा बरीच वर्षे चालली असावी. नहुषाला इन्द्र केल्याची दन्तकथा पुराणांत आलीच आहे. 'अहं सप्तहा नहुषो नहुष्टरः' असा उल्लेख ऋग्वेदांत (१०।४९।८) सापडतो. अर्थात् या दन्तकथेत कांही तथ्य असलें पाहिजे.

इन्द्रपूजा

सार्वभौम राजांना यज्ञांत बोलावून आणून त्यांना सोम देण्याचा विधि बाबिलोनियांत होत असे. त्या प्रसंगीं स्तुतीने भरलेलीं त्यांचीं स्तोत्रे गाण्यांत येत. इन्द्राचीं बहुतेक सूक्ते अशाच प्रकारचीं आहेत.

*विशेष माहितीसाठी 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' पृष्ठ १७-१९ पहा.

इन्द्राची संस्था नष्ट झाल्यानंतर देखील हीं स्तोत्रे तशींच राहिलीं आणि त्यांचा अर्थ भलताच होऊं लागला. इन्द्र आकाशांतील देवांचा राजा आहे, अशी कल्पना होऊन बसली; आणि ह्या सूक्तांचा अर्थ अनेक ठिकाणीं कोणाला कांहीच समजेनासा झाला. त्यांच्या नुसत्या शब्दांत मांत्रिक प्रभाव आहे असें लोक गृहीत धरून चाळूं लागले.

इन्द्राचा स्वभाव

सप्तसिंधूवर स्वामित्व स्थापन करणारा सेनापति इन्द्र मनुष्य होता याला पुरावा ऋग्वेदांत भरपूर सापडतो. त्याच्या स्वभावाचें थोडेंसें दिग्दर्शन कौषीतकि उपनिषदांत आढळतें, तें येणेंप्रमाणें,—

दिवोदासाचा पुत्र प्रतर्दन युद्ध करून आणि पराक्रम दाखवून इन्द्राच्या आवडत्या वाड्यांत गेला. त्याला इन्द्र म्हणाला, ‘हे प्रतर्दना, तुला मी वर देतों.’ प्रतर्दन म्हणाला, ‘जो मनुष्याला कल्याणकारक होईल असा वर दे.’ इन्द्र—‘वर दुसऱ्याकरतां घेत नसतात. स्वतःसाठी वर मागून घे.’ प्रतर्दन—‘माझ्यासाठी मला वर नको.’ तेव्हा इन्द्राने सत्य गोष्ट होती, ती सांगितली. कारण इन्द्र सत्य आहे. तो म्हणाला, ‘मला जाण. तेंच मनुष्याला हितकारक आहे, की जेणेंकरून मला तो जाणेल. त्वष्ट्याच्या मुलाला—त्रिशिर्षाला—मी ठार मारलें. अरुर्मग नांवाच्या यतींना कुत्र्यांकडून खावळें. पुष्कळ तहांचें अतिक्रमण करून दिव्यलोकीं प्रह्लादाच्या अनुयायांना, अंतरिक्षांत पौलोमांना आणि पृथ्वीवर कालकाश्यांना मी ठार मारलें. त्या प्रसंगीं माझा एक लोम देखील वाकला नाही. अशा प्रकारें जो मला ओळखील, त्याने मातृवध, पितृवध, चौर्य, भ्रणहत्या इत्यादि पापें केलीं असतां किंवा तो करीत असतां त्याला दिक्कत वाटणार नाही, किंवा त्याच्या तोंडाचा नूर पालटणार नाही.’

आपलें साम्राज्य स्थापण्याच्या वेळीं इन्द्राने ह्या उताऱ्यांत दिलेले बरेच अत्याचार केल्याचा निर्देश खुद्द ऋग्वेदांतच आढळतो. पण इन्द्रच कां, कोणत्याही मनुष्याला साम्राज्य स्थापावयाचें असल्यास आपपरभाव, दयामाया ठेवतां येत नाही; तह मोडण्याचें भय बाळगतां येत नाही. शिवाजीने चन्द्रराव मोऱ्यांना ठार मारलें, तें न्याय्य होतें की अन्याय्य होतें, हे वाद निरर्थक आहेत. न्याया-न्यायाचा विचार करीत बसला असता, तर शिवाजी साम्राज्य स्थापू शकला नसता. साम्राज्यान्तर्गत लोक देखील असल्या क्षुल्लक पापपुण्यांचा विचार करीत बसत नाहीत. ते एवढेंच पाहतात की, एकंदरीत या साम्राज्याच्या स्थापनेपासून सामान्य जनतेचा फायदा झाला आहे की काय ?

आर्यांच्या सत्तेपासून फायदे

ह्या दृष्टीने विचार केला अमतां इन्द्राच्या किंवा आर्यांच्या साम्राज्यापासून सप्तसिंधूतील जनतेचा फार मोठा फायदा झाला असला पाहिजे. लहान लहान शहराशहरांमधून जीं वारंवार युद्धे होत असत, तीं बंद पडल्यामुळे लोकांना एक प्रकारचें सुखस्वास्थ्य मिळालें. पेशव्यांच्याच नातलगानीं शनवार वाड्यावर इंग्रजांचा झेंडा लावला; आणि पेशवाई बुडाल्यावर इतर हिंदूंनी तर मोठाच उत्सव केला म्हणतात. त्याचप्रमाणें वृत्र जरी ब्राह्मण होता, तरी त्याला मारून सप्तसिंधूतील अंतःकलह बंद पाडल्याबद्दल इन्द्राचे देव्हारे तेथील प्रजेने माजविणें अगदी साहजिक होतें. तेव्हा दासांच्या आणि आर्यांच्या संघर्षापासून जे कांही सुपरिणाम घडून आले, त्यांतला पहिला हा समजला पाहिजे की, सप्तसिंधूमध्ये एक प्रकारची शांतता नांदूं लागली. दुसरी गोष्ट, ब्राह्मणांचें जें वर्चस्व राजकारणांत होतें तें नष्ट झालें. इन्द्राने त्वष्ट्याच्या मुलाला—विश्वरूपाला—पुरोहितपद दिलें,

आणि तो बंड करील या भयाने त्यालाही ठार मारलें, असा उल्लेख खुद्द ऋग्वेदांत आणि यजुर्वेदांत सापडतो.* तथापि पुरोहिताची पदवी कोणत्या ना कोणत्या ब्राह्मणाकडे राहिली. राजकारणापासून अलिप्त राहिल्यामुळे ब्राह्मणसमाजाला वाङ्मयाची अभिवृद्धि करतां आली.

वैदिक भाषा

दासांच्या आणि आर्यांच्या संघर्षाने एक नवीन भाषा उत्पन्न झाली. हीच वैदिक भाषा होय. मुसलमानांच्या आणि हिंदूंच्या संघर्षाने जशी हिंदुस्थानांत उर्दू नांवाची नवीन भाषा उत्पन्न झाली, तशी ही भाषा होती. पण वैदिक भाषेइतकें उच्च स्थान उर्दूला कधीही मिळालें नाही आणि मिळण्याचा संभव नाही. वैदिक भाषा निव्वळ देववाणी होऊन बसली !

या वैदिक भाषेचा नीट अर्थ लावावयाचा असल्यास बाबिलोनियन भाषांच्या ज्ञानाची फार आवश्यकता आहे. कांहीमूळच्या शब्दांचे अर्थ कसे उलटले आहेत हें दास आणि आर्य या दोन शब्दांवरूनच दिसून येतें. दास शब्दाचा मूळचा अर्थ दाता असून सध्या गुलाम असा होऊन बसला आहे; आणि आर्य शब्दाचा मूळचा अर्थ फिरस्ता असतां थोर, उदार, श्रेष्ठ असा झाला.

आर्यांच्या जयाने झालेली हानि

दासांच्या आणि आर्यांच्या संघर्षाने जी मोठी हानि झाली, ती ही की, दासांचीं घरे आणि नगरें बांधण्याची कला नष्टप्राय होऊन गेली. सिंध आणि पंजाब प्रांतांत सापडलेल्या प्राचीन नगरांची आणि घरांची परंपरा हिंदुस्थानांत राहिली नाही. दुसरी गोष्ट ही की, जंगलांत राहणारे यति कशा रीतीने वागत, हें समजण्याचा

* हिंदी सस्कृति आणि अहिंसा, पृ० १९-२० पहा.

मार्ग राहिला नाही. वरच्या उताऱ्यांत इन्द्राने त्यांना कुत्र्यांकडून खाववलें असा उल्लेख आला आहे. मूळचा शब्द 'शालावृक'. ह्याचा अर्थ लांडगे किंवा कुत्रे असा होऊं शकतो. टीकाकाराने शालावृक म्हणजे लांडगे असाच अर्थ केला आहे. परंतु इंद्राजवळ पुष्कळ शिकारी कुत्रे होते आणि त्याने ते यतींच्या अंगावर घातले, हें अधिक संभवनीय दिसतें. या यतींचें वजन समाजावर फार असल्याशिवाय इन्द्राने त्यांना मारण्याचें कांहीच कारण नव्हतें. पण ते वागत होते कसे, लोक त्यांना कां मानीत, इत्यादि गोष्टी समजण्याला कांही मार्ग राहिला नाही.

आर्यांच्या संस्कृतीला कृष्णाचा विरोध

सप्तसिंधूच्या प्रदेशावर इन्द्राची पूर्ण सत्ता स्थापन झाल्यावर त्याचा मोर्चा मध्य हिंदुस्थानाकडे वळला असल्यास नवल नाही. पण तेथे त्याला मोठाच प्रतिस्पर्धी भेटला. देवकीनंदन कृष्ण केवळ गाईचा प्रतिपालक राजा होता. इन्द्राची यज्ञयागाची संस्कृति आणि त्याचें वर्चस्व तो मान्य करण्यास तयार नव्हता. यास्तव इन्द्राने त्याच्यावर हल्ला केला. कृष्णाजवळ घोडदळ नव्हतें. तथापि त्याने मान्याची अशी जागा शोधून काढली की इन्द्राचें त्याच्या-समोर कांही चाललें नाही. बृहस्पतीच्या मदतीने तो कसा तरी आपला जीव संभाळून मागे हटला. ऋग्वेदांत (८।९६।१३-१५) सापडणाऱ्या कांही ऋचांवरून आणि भागवत इत्यादि पुराणांत आलेल्या दंतकथांवरून या विधानाला बरीच बळकटी येते.*

कृष्ण यज्ञयागांची संस्कृति मानण्याला तयार नव्हता. मग तो मानीत होता तरी काय ? त्याला आंगिरस ऋषीने यज्ञांची एक साधी पद्धति शिकविली. त्या यज्ञाच्या दक्षिणा म्हटल्या म्हणजे

* हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा, पृ. २२-२५ पहा.

तपश्चर्या, दान, सरळपणा (आर्जव), अहिंसा आणि सत्यवचन या होत. 'अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः।' (छां० उ० ३।१७।४-६) यावरून असें दिसतें की, आर्यांच्या आणि दासांच्या संघर्षात जी यतींची संस्कृति सप्तसिंधु प्रदेशांत नष्ट झाली, तिचा कांहीसा अंश गंगायमुनेच्या प्रदेशांत कायम राहिला होता. तपश्चर्या करणाऱ्या अहिंसक मुनींची कृष्णा-सारखे राजे या प्रदेशांत पूजा करीत होते, हें वरील उताऱ्यावरून दिसून येतें.

वैदिक संस्कृतीचा विकास

परंतु या अहिंसात्मक संस्कृतीची फारशी उन्नति झाली नाही. ब्राह्मणांनी राजकारणांतून अंग काढून घेतल्यावर वाङ्मयाकडे आणि इतर लोकोपयोगी गोष्टींकडे चांगलें लक्ष पुरवलें. हिंदुस्थानांत सगळ्यांत प्राचीन विश्वविद्यालय म्हटलें म्हणजे तक्षशिला येथे होतें. तेथे ब्राह्मण वेद तर शिकवीतच; आणि त्याशिवाय धनुर्विद्या, वैद्यक इत्यादि शास्त्रेही शिकवीत. सप्तसिंधूतून इन्द्राच्या परंपरेचें साम्राज्य नष्ट झालें, तरी त्या परंपरेपासून उद्भवलेल्या नवीन संस्कृतीचें राज्य सुरू झालें, आणि त्याची वाढ होत गेली.

वैदिक संस्कृतीचा मध्यदेशांत विजय

कृष्णाने इन्द्राचा पराभव केल्यानंतर सहाशें-सातशें वर्षांनी परीक्षित आणि त्याचा मुलगा जनमेजय या दोन पांडवकुलोत्पन्न राजांनी सप्तसिंधूत तयार झालेल्या आर्यसंस्कृतीची संस्थापना गंगायमुनांच्या प्रदेशांत केली. पांडव आर्यसंस्कृतीचे भोक्ते होते याला आधार वैदिक वाङ्मयांत सापडत नाही. कृष्णामध्ये आणि पांडवांमध्ये तर निदान सहाशें वर्षांचा काळ लोटला असला पाहिजे. महाभारतांत ज्या कृष्णाच्या कथा येतात, त्या वरवर वाचल्या तरी

प्रक्षिप्त असाव्याशा वाटतात. निदान इन्द्रावरोबर युद्ध करणारा कृष्ण आणि महाभारतांतील कृष्ण एक नव्हत, असें मानावें लागतें. पांडवांचे वंशज परीक्षित आणि जनमेजय या दोघांनी मात्र वैदिक संस्कृतीला भरपूर आश्रय दिला, हें अथर्ववेदावरून (काण्ड २०, सू० १२७) चांगलें सिद्ध होतें.*

सप्तसिंधूंत यतींची संस्कृति साफ नष्ट झाली, तरी ती प्रामुख्याने मध्यहिंदुस्थानांत वास करीत होती, हें वर दिलेल्या छांदोग्य उपनिषदाच्या उताऱ्यावरून आणि पालि वाङ्मयांतील सुत्त-निपातांत सापडणाऱ्या 'ब्राह्मणधाम्मिक' सुत्तावरून दिसून येतें.† सप्तसिंधूतील चातुर्वर्ण्य मध्यहिंदुस्थानांत देखील स्थिरावलें होतें. फरक एवढाच की, सप्तसिंधूतील ब्राह्मणांनी आर्यांच्या विजयामुळे उत्पन्न झालेली यज्ञयागांची पद्धति पूर्णपणें स्वीकारली. मध्यहिंदुस्थानांत जरी ब्राह्मण अग्निपूजा करीत असत, तरी त्या पूजेत प्राण्यांचें बलिदान होत नसे. तांदूळ, जव वगैरे पदार्थांनीच ते अग्निदेवतेची पूजा करीत. परंतु परीक्षित आणि जनमेजय यांनी यज्ञयागाला सुरवात केल्यानंतर ही जुनी अहिंसात्मक ब्राह्मणसंस्कृति नष्टप्राय झाली, आणि तिच्या जागीं हिंसात्मक यज्ञयागाची प्रथा जोराने पसरूं लागली. सप्तसिंधूच्या ऐवजी गंगायमुनांच्या मधला प्रदेशच आर्यावर्त बनला !

अहिंसा टिकाव धरून राहिली

जुनी अहिंसात्मक अग्निहोत्रपद्धति मृतप्राय झाली खरी, तथापि ती अगदीच नाश पावली नाही. तिने राजदरबारांतलें आणि वरच्या दर्जातील लोकांतलें आपलें वर्चस्व सोडून देऊन जंगलाचा

* हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा पृ० ३७-३८.

† हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा ३९-४०.

आश्रय धरला. म्हणजे जे लोक अहिंसात्मक संस्कृतीला चिकदून राहिले, त्यांनी आपली तपश्चर्या जंगलांतील फळांमुळांवर निर्वाह चालवून कायम ठेवली. जातक-अडकथेंत अशा लोकांच्या अनेक गोष्टी आल्या आहेत. नवीन स्थापन झालेल्या हिंसात्मक यज्ञपद्धतीला कंटाळून अनेक ब्राह्मण आणि इतर वर्णीय लोक देखील जंगलांत जात आणि आश्रम बांधून तपःसाधन करीत. वर्षातून कांही दिवस हे लोक आंबट आणि खारट पदार्थ खाण्यासाठी लोकवस्तींत येत आणि पुन्हा आपल्या आश्रमांत परत जात. तात्पर्य, सप्तसिंधूतील यतींप्रमाणे मध्यहिंदुस्थानांतील ऋषिमुनि नष्टप्राय न होतां जंगलांच्या आश्रयाने तपश्चर्या करीत कसे तरी बचाव धरून राहिले.

आधुनिक उदाहरण

याला आधुनिक इतिहासांतील एक उदाहरण देतां येण्याजोगें आहे. पश्चिम सिंहलद्वीप पोर्तुगीजांनी काबीज केलें, आणि तेथील बुद्धमंदिरें आणि भिक्षूंचे विहार जमीनदोस्त करून सर्वांना जबरदस्तीने रोमन कॅथॉलिक धर्माची दीक्षा दिली. या प्रसंगी सिंहलराजाने बुद्धाची दंतधातु बरोबर घेऊन क्यांडीच्या जंगलांत पळ काढला; आणि तेथे डोंगराआड आपली नवीन राजधानी स्थापन केली. पश्चिम सिंहलद्वीपांतून पोर्तुगीजांच्या हातून बचावलेले भिक्षु शक्य तेवढे बौद्ध ग्रंथ बरोबर घेऊन डोंगराळ प्रदेशांत क्यांडीच्या राजाच्या आश्रयाला जाऊन राहिले. हाच प्रकार कांही अशीं गोव्यांत घडून आला. पोर्तुगीजांनी साष्टी, बार्देश आणि तिसवाडा हे तीन तालुके प्रथमतः जिंकले, आणि कांही वर्षांनी त्या तालुक्यांतील देवळें जमीनदोस्त करून लोकांना जबरदस्तीने रोमन कॅथॉलिक करण्याचा सपाटा चालविला. अशा वेळीं कांही हिंदूंनी आपल्या इस्टेटीवर पाणी सोडून आणि देवदेवतांना

बरोबर घेऊन पळ काढला व जवळच्या संवदेकर संस्थानिकाच्या मुलखाचा आश्रय धरला. आजला पूर्वीचीं साष्टी प्रांतांतील हिंदूंचीं सर्व दैवते या संवदेकर संस्थानांत आहेत. पुढे हा प्रान्त देखील पोर्तुगीजांनी जिंकला; पण पुन्हा हिंदूंच्या धर्मात त्यांनी हात घातला नाही. तीच स्थिति कांही अंशीं मध्यहिंदुस्थानांतील अहिंसात्मक संस्कृतीची झाली असें म्हणण्यास हरकत नाही.

अहिंसेचा प्रभाव

परीक्षित किंवा जनमेजय राजाने जोरजुलमाने बलिदानपूर्वक यज्ञयागांची प्रथा लोकांवर लादली नाही. पण त्या प्रथेला राजाश्रय मिळाल्याबरोबर ब्राह्मणांनी ती आपण होऊनच पत्करली आणि ज्यांना ती पसंत नव्हती, त्यांना जंगलाच्या व तपश्चर्येच्या आश्रयाने आपली जुनी परंपरा कायम ठेवणें भाग पडलें. पोर्तुगीजांनी ख्रिस्ती केलेल्या बौद्धांवर किंवा हिंदूंचा जसा आजलाही बौद्ध आणि हिंदु संस्कृतीचा प्रभाव राहिला आहे, तसा मध्य हिंदुस्थानांतील प्राचीन अहिंसात्मक संस्कृतीचा देखील सामान्य जनतेवर थोडाबहुत प्रभाव टिकाव धरून राहिला. जंगलांत राहणारे ऋषिमुनि जेव्हा गावांत किंवा शहरांत येत, तेव्हा लोक त्यांची परमादराने पूजा करीत. बाकीच्या वेळीं यज्ञयाग आणि बलिदान हे पण प्रकार चालू असत.

यज्ञसंस्कृतीची वाढ

ऋषिमुनींचा मान बराच होता खरा, पण त्या संस्कृतीने कांहीच उन्नति केली नाही. सप्तसिंधूच्या प्रदेशांत तक्षशिलेसारखी जी विश्वविद्यालये स्थापन झाली तींच शिक्षणाचीं केन्द्रें होऊन बसलीं. जातक-अट्ठकथेंतील अनेक गोष्टींवरून दिसून येतें की, ब्राह्मणकुमार वेदाध्ययन करण्यासाठी आणि राजकुमार धनुर्विद्या शिकण्यासाठी तक्षशिलेसारख्या दूरच्या सप्तसिंधुप्रदेशांत जात असत.

सप्तसिंधूच्या प्रदेशांत काय किंवा मध्यहिंदुस्थानांत काय, इन्द्राच्यासारखे एक बलाढ्य साम्राज्य राहिले नाही. परीक्षित किंवा जनमेजय यांच्या राज्याची इन्द्राच्या राज्याशी तुलना करता येत नाही. त्यांनी बलिदानपूर्वक यज्ञयागांना उत्तेजन दिले, आणि त्यांच्या प्रयत्नामुळे गंगायमुनांच्या मधला प्रदेश आयावर्त झाला, एवढेच काय ते. त्यांच्या कारकीर्दीनंतर सप्तसिंधु आणि मध्यहिंदुस्थान प्रदेशाचे लहानसहान भाग पडले असावे. तथापि आर्यांच्या आणि दासांच्या संघर्षापासून उत्पन्न झालेली बलिदानपूर्वक यज्ञयागांची संस्कृति मात्र दृढ होऊन बळावली.

प्रकरण दुसरें

समकालीन राजकीय परिस्थिति

सोळा राष्ट्रें

यो इमेसं सोळसन्नं महाजनपदानं पहूतसत्तरतनान इस्सराधि-
पच्चं रज्जं कारेय्य, सेय्यथीदं — (१) अंगानं (२) मगधानं (३) कासीनं
(४) कोसलानं (५) वज्जीनं (६) मल्लानं (७) चेतीनं (८) वंसानं (९)
कुरूनं (१०) पञ्चालानं (११) मच्छानं (१२) सूरसेनानं (१३)
अस्सकानं (१४) अवन्तीनं (१५) गंधारानं (१६) कबोजानं.

हा उतारा अंगुत्तनिकायांत चार ठिकाणीं सापडतो. ललित-
विस्तराच्या तिसऱ्या अध्यायांतही बुद्ध जन्माला येण्यापूर्वी जंबुद्वीपांत
(हिंदुस्थानांत) निरनिराळीं सोळा राज्ये होतीं असा उल्लेख आहे;
पण त्यांपैकी आठ राज्यांतील राजकुलांचें तेवढें वर्णन आढळतें. या
सर्व देशांचा उल्लेख बहुवचनी आहे. यावरून असें दिसून येतें की,

एका काळीं हे देश महाजनसत्ताक होते. यांतील महाजनांना राजे म्हणत आणि त्यांच्या अध्यक्षाला महाराजा म्हणत असत. बुद्धसमकाळीं ही महाजनसत्ताक पद्धति दुर्बल होऊन नष्ट होण्याच्या मार्गाला लागली; आणि तिच्या जागीं एकसत्ताक राज्यपद्धति जोराने अमलांत येत चालली होती. या घडामोडीचीं कारणें काय असावीत याचा विचार करण्यापूर्वीं वरील सोळा देशांसंबंधाने सापडणारी माहिती संक्षेपरूपाने येथे दाखल करणें योग्य वाटतें.

१. अंगा

अंगांचा देश मगधाच्या पूर्वेला होता. त्याच्या उत्तर भागाला अंगुत्तराप म्हणत. मगध देशाच्या राजाने अंग देश जिंकल्यामुळे तेथील महाजनसत्ताक पद्धति नष्ट झाली. पूर्वीच्या महाजनांचे किंवा राजांचे वंशज होते, तरी त्यांची स्वतंत्र सत्ता राहिली नाही; आणि कालांतराने 'अंगमगधा' असा त्या देशाचा मगध देशाशीं द्वंद्वसमासांत निर्देश होऊं लागला.

बुद्ध भगवान् त्या देशांत धर्मोपदेश करीत असे व त्या देशाच्या मुख्य शहरांत—चंपा नगरींत—गंगरा राणीने बांधलेल्या तलावाच्या काठीं तो मुक्कामाला राहत असे, असा त्रिपिटक ग्रंथांत पुष्कळ ठिकाणीं उल्लेख सापडतो. पण हें चंपा नगर देखील एखाद्या जुन्या राजाच्या ताब्यांत नव्हतें. बिंबिसार राजाने तें सोणदंड नांवाच्या ब्राह्मणाला इनाम दिलें. या इनामाच्या उत्पन्नावर सोणदंड ब्राह्मण मधून मधून मोठमोठाले यज्ञयाग करीत होता.*

२. मगधा

बुद्धकाळच्या राज्यांत मगध आणि कोसल या देशांची एकसारखी भरभराट होत चालली होती; आणि तीं राष्ट्रे एकसत्ताक

* दीघनिकाय 'सोणदण्डसुत्त' पहा.

राज्यपद्धतीच्या कक्षांत पूर्णपणे सापडली होती. मगधांचा राजा बिंबिसार आणि कोसलांचा राजा पसेनदि (प्रसेनजित्) हे दोघेही महाराजे उदारधी असल्यामुळे त्यांची एकसत्ताक राज्यपद्धति प्रजेला फार सुखावह झाली. हे दोघेही राजे यज्ञयागांना उत्तेजन देत होते खरे, तथापि श्रमणांना (परिव्राजकांना) त्यांच्या राज्यांत आपला धर्मोपदेश करण्याला पूर्णपणे मुभा होती. एवढेच नव्हे, तर बिंबिसार राजा त्यांच्या राहण्याची वगैरे व्यवस्था करून त्यांना उत्तेजन देत असे. गोतम जेव्हा प्रथमतः संन्यास घेऊन राजगृहाला आला तेव्हा बिंबिसार राजाने पांडवपर्वताच्या पायथ्याशी जाऊन त्याची भेट घेतली, आणि त्याला आपल्या सैन्यांत मोठी पदवी स्वीकारण्याची विनंती केली. पण गोतमाने आपला तपश्चर्या करण्याचा निश्चय ठळक दिला नाही. गयेजवळ उरुवेला येथे जाऊन त्याने तपश्चर्या आरंभिली, आणि शेवटी तत्त्वबोधाचा मध्यम मार्ग शोधून काढला. वाराणसीला पहिला उपदेश करून आपल्या पांच शिष्यांसह बुद्ध भगवान जेव्हा राजगृहाला आला, तेव्हा बिंबिसार राजाने त्याला आणि त्याच्या भिक्षुसंघाला राहण्यासाठी वेळुवन नांवाचे उद्यान दिले. या उद्यानांत एखादा विहार होता, असा उल्लेख कोठेच सापडत नाही. बिंबिसार राजाने बुद्धाला आणि भिक्षुसंघाला येथे निर्विघ्नपणे राहण्याची परवानगी दिली, एवढाच या वेळुवनदानाचा अर्थ समजला पाहिजे. परंतु त्यावरून भिक्षुसंघाविषयी त्याचा आदर स्पष्ट दिसतो.

केवळ बुद्धाच्याच भिक्षुसंघासाठी नव्हे, तर या वेळीं जे श्रमणांचे मोठमोठाले संघ होते त्यांनाही बिंबिसार राजाने आश्रय दिला होता. एकाच वेळीं हे श्रमणसंघ राजगृहाच्या आसपास राहत होते, असा उल्लेख दीघनिकायांतील सामञ्जफलसुत्तांत आणि मज्झिमनिकायांतील (नं. ७७) महासकुलुदायिसुत्तांत आढळतो.

बिंबिसार राजाचा मुलगा अजातशत्रु आपल्या अमात्यांसह पौर्णिमेच्या रात्री प्रासादाच्या गच्चीवर बसला आहे. त्या वेळी त्याला कोणातरी एखाद्या मोठ्या श्रमणनायकाची भेट घ्यावी अशी इच्छा होते. तेव्हा त्याच्या अमात्यांपैकी प्रत्येकजण एकेका श्रमणसंघाच्या नायकाची स्तुति करतो व राजाला त्याच्याजवळ जाण्यास विनवितो. त्याचा गृहवैद्य मुकाटयाने बसला होता. त्याला अजातशत्रु प्रश्न करतो; तेव्हा जीवक बुद्ध भगवंताची स्तुति करून त्याची भेट घेण्यास राजाचें मन वळवितो. आणि जरी या श्रमणसंघांच्या पुढाऱ्यांत बुद्ध वयाने लहान होता, आणि त्याचा संघ नुक्ताच स्थापन झाला होता, तरी त्याचीच भेट घ्यावी असें अजातशत्रु ठरवतो, आणि सहपरिवार बुद्धाच्या दर्शनासाठी जीवकाच्या आम्रवनांत जातो.

अजातशत्रूने आपल्या बापाला कैद करून ठार केलें व गादी बळकावली. तथापि बापाने जो श्रमणांचा आदर ठेवला होता, तो त्याने कमी पडूं दिला नाही. बिंबिसार राजाच्या मरणानंतर बुद्ध भगवान क्वचितच राजगृहाला येत असे. त्यांपैकी वर सांगितलेला एक प्रसंग होता. गादी मिळण्यापूर्वी अजातशत्रूला आपल्या बाजूला वळवून देवदत्ताने बुद्धावर नालगिरि नांवाचा उन्मत्त हत्ती सोडण्याचा कट केला होता, इत्यादि गोष्टी विनयपिटकांत वर्णिल्या आहेत. त्यांत कितपत तथ्य असावें हें सांगतां येत नाही. तथापि एक गोष्ट खरी की, अजातशत्रूचा देवदत्ताला चांगलाच पाठिंबा होता. आणि त्यामुळेच बुद्ध भगवान राजगृहापासून दूर राहत असावा. पण जेव्हा तो राजगृहाला आला तेव्हा त्याची भेट घेण्याला अजातशत्रु कचरला नाही. आणि त्याच वेळीं राजगृहाच्या आजूबाजूला मोठमोठाल्या श्रमणसंघांचे सहा नेते राहत असत, ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे अजातशत्रु आपल्या बापापेक्षा देखील श्रमणांचा आदर विशेष ठेवीत होता, असें स्पष्ट दिसून येतें. किंबहुना त्याच्या कारकीर्दींत मगध देशांतील

यज्ञयाग नष्टप्राय होत चालले, आणि श्रमणसंघांची भरभराट होत गेली.

मगधाची राजधानी राजगृह. ही जागा बिहार प्रांतांत तिलग्या नांवाच्या स्टेशनापासून सोळा मैलांवर आहे. चारी बाजूंना डोंगर असून त्याच्या मध्यभागी हें शहर वसलें होतें. शहरांत जाण्याला डोंगराच्या खिंडींतून दोनच रस्ते असल्यामुळे शत्रूपासून शहराचें रक्षण करणें सोपें काम वाटल्यावरून येथे हें शहर बांधण्यांत आलें असावें. पण अजातशत्रूचें सामर्थ्य इतकें वाढत गेलें की, त्याला आपल्या रक्षणासाठी या डोंगरांतील गोठ्यांत (गिरिब्रजांत) राहण्याची गरज वाटली नाही. बुद्धाच्या परिनिर्वाणापूर्वी तो पाटलिपुत्र येथे एक नवीन शहर बांधीत होता; आणि पुढे त्याने आपली राजधानी त्याच ठिकाणीं नेली असावी.

अजातशत्रूला वैदेहीपुत्र म्हटलें आहे. यावरून त्याची आई विदेह राष्ट्रांतील असावी असें सकृददर्शनीं दिसून येतें. आणि जैनांच्या 'आचारांग' सूत्रादिकांतही त्याची आई वज्जी राजांपैकी एका राजाची कन्या होती असा उल्लेख आढळतो. परंतु कोसलसंयुक्ताच्या दुसऱ्या वग्याच्या चौथ्या सुक्ताच्या अट्टकथेंत त्याला पसेनदीचा भाचा म्हटलें आहे, आणि वैदेही शब्दाचा अर्थ 'पंडिताधिवचनमेतं, पंडितित्थिया पुत्तो ति अत्थो' असा केला आहे. ललितविस्तरांत मगध देशाच्या राजकुलाला वैदेहीकुल हीच संज्ञा दिली आहे. यावरून असें दिसतें की, हें कुल पितपरंपरेने अप्रसिद्ध होतें. आणि पुढे त्यांतील एखाद्या राजाचा विदेह देशांतील राजकन्येशीं संबंध जडल्यामुळे तें नांवारूपास आलें; आणि कांही राजपुत्र आपणास वैदेहीपुत्र म्हणवून घेऊं लागले.

अजातशत्रूने बिबिसाराला ठार मारल्याची बातमी ऐकली तेव्हा अवंतीचा चंडप्रद्योत राजा फार रागावला व अजातशत्रूवर स्वारी करण्याचा त्याने घाट घातला. त्याच्या भयाने अजातशत्रूने

राजगृहाच्या तटाची डागडुजी केली.* पुढे चंडप्रद्योताच्या स्वारीचा वेत रहित झाला असावा. चंडप्रद्योतासारखा परकीय राजा अजात-शत्रूवर रागावला, पण मगधांतील प्रजेचा प्रक्षोभ मुळीच झाला नाही. यावरून या देशांत एकसत्ताक राज्यपद्धति कशी दृढमूल झाली होती, याचें चांगलें अनुमान करतां येतें.

३. कासी

कासी किंवा काशी यांची राजधानी वाराणसी होती. तेथल्या बहुतेक राजांना ब्रह्मदत्त म्हणत असत, असें जातक अट्टकथेवरून दिसून येतें. त्यांच्या राज्यपद्धतीसंबंधाने फारशी माहिती सापडत नाही. तथापि काशीचे राजे (महाजन) फारच उदारधी होते. त्यांच्या राज्यांत कलाकौशल्याचा उत्तम विकास झाला होता. बुद्धसमकालीं देखील उत्कृष्ट पदार्थांना 'कासिक' म्हणत असत. कासिक वस्त्र, कासिक चंदन इत्यादि शब्द त्रिपिटक वाङ्मयांत पुष्कळ ठिकाणीं आढळतात. वाराणसींतील अश्वसेन राजाच्या वामा राणीच्या उदरीं पार्श्वनाथ—जैनांचा तेविसावा तीर्थंकर—जन्मला. त्याने आपल्या उपदेशाला सुरवात गोतम बुद्धाच्या जन्मापूर्वी सरासरी २४३ व्या वर्षी केली असावी. म्हणजे काशीचे महाजन केवळ कलाकौशल्यांतच नव्हे, तर धार्मिक विचारांत देखील अग्रणी होते, असें म्हणावें लागतें. परंतु बुद्धसमकालीं या देशाचें स्वातंत्र्य पार नष्ट होऊन कोसल देशांत त्याचा समावेश झाला होता. 'अंगमगधा'च्या समासा-प्रमाणेंच 'कासीकोसला' हा देखील शब्द प्रचारांत आला होता.

४. कोसला

कोसल देशाची राजधानी श्रावस्ती. ही अचिरवती (सध्या राप्ती) नदीच्या काठी होती; आणि तेथे पसेनदि (प्रसेनजित्) राजा

* मज्झिमनिकायांतील गोपकमोग्गल्लानसुत्ताची अट्टकथा पहा.

राज्य करीत असे. तो वैदिक धर्माचा पूर्ण अनुयायी असून मोठमोठाले यज्ञ करीत होता, असें कोसलसुत्तांतील एका सुत्तावरून दिसून येतें. तथापि त्याच्या राज्यांत श्रमणांचा मान ठेवला जात असे. अनाथपिंडिक* नांवाने प्रसिद्धीस आलेल्या एका मोठ्या श्रेष्ठीने बुद्धाच्या भिक्षुसंघासाठी श्रावस्ती येथे जेतवन नावाचा विहार बांधला. विशाखा नांवाच्या प्रसिद्ध उपासिकेने देखील पूर्वाराम नांवाचा एक मोठा प्रासाद भिक्षूंसाठी बांधून दिला. या दोन्ही ठिकाणीं बुद्ध भगवान भिक्षुसंघासह मधून मधून राहत असे. त्याचे पुष्कळ चातुर्मास येथेच गेले असावेत. कां की, बुद्धाने सर्वांत जास्त उपदेश अनाथपिंडिकाच्या आरामांत केल्याचा दाखला त्रिपिटक वाङ्मयांत सापडतो. पसेनदि राजा जरी यज्ञयागांचा भोक्ता होता, तरी मधूनमधून तो बुद्धाच्या दर्शनासाठी अनाथपिंडिकाच्या आरामांत जात असे. त्याला अनेकदा बुद्धाने केलेल्या उपदेशाचा संग्रह कोसलसुत्तांत सापडतो.†

ललितविस्तरांतील या राजवंशाच्या वर्णनावरून असें दिसून येतें की, ते राजे मातंगांच्या हीन जातीतून उदयाला आले. धम्मपद-अट्ठकथेंत सापडणाऱ्या विडूडभाच्या (विदुर्दभाच्या) गोष्टीवरून देखील ललितविस्तरांतील विधानाला बळकटी येते.

पसेनदि राजा बुद्धाला फार मानीत होता. त्याच्या शाक्यकुळांतून एखाद्या राजकन्येशीं लग्न करण्याचा पसेनदीने बेत केला.

* याचें खरें नांव सुदत्त होतें. अनाथांना तो जेवण (पिण्ड) देऊ असे, म्हणून त्याला अनाथपिण्डिक म्हणत.

† या संयुक्ताच्या पहिल्याच सुत्तांत पसेनदि बुद्धाचा उपासक झाल्याची कथा आहे; पण नवव्या सुत्तांत पसेनदीच्या महायज्ञाचें वर्णन येतें. तेव्हा पसेनदि राजा खरा बुद्धोपासक झाला होता, असें म्हणतां येत नाही.

पण शाक्य राजे कोसलराजकुलाला नीच मानीत असल्यामुळे त्यांना आपली कन्या कोसलराजाला देणें योग्य वाटत नव्हतें. तथापि शाक्यांवर कोसलराजाचीच सत्ता चालत असल्यामुळे त्याची मागणी नाकबूल करतां येईना. त्यांनी अशी युक्ति योजिली की, महानाम शाक्याची दासीकन्या वासभखत्तिया हिला महानामाने आपली स्वतःची कन्या म्हणून कोसल राजाला द्यावी. कोसल राजाच्या अमात्यांना ही कन्या पसंत पडली. महानाम तिच्याबरोबर बसून जेवल्यामुळे ती त्याची मुलगी, अशी त्यांची खात्री झाली; आणि ठरल्याप्रमाणें वासभखत्तियेचा शुभमुहूर्तावर कोसलराजाशीं विवाह झाला. राजाने तिला पट्टराणी केलें. तिचा मुलगा विडूडभ सोळा वर्षांचा झाल्यावर आपल्या आजोळीं शाक्यांकडे गेला. शाक्यांनी आपल्या संस्थागारांत (नगरमंदिरांत) त्याचा योग्य सन्मान केला. पण तो निघून गेल्यावर त्याचें आसन धुण्यांत आलें; आणि आपण दासीपुत्र आहों, ही गोष्ट विडूडभाच्या कानीं गेली. वयांत आल्यावर विडूडभाने जबरदस्तीने कोसल देशाचें राज्य बळकावलें व वृद्ध पसेनदीला श्रावस्तींतून हाकून दिलें. पसेनदि आपला भाचा अजातशत्रु याच्या आश्रयाला जाण्यासाठी अज्ञात वेषाने राजगृहाला जात असतां अत्यंत कष्ट पावून राजगृहाबाहेरच्या एका धर्मशाळेंत निवर्तला.

बापाच्या निंघनानंतर विडूडभाने शाक्यांवर स्वारी करण्याचा बेत केला. भगवान् बुद्धाने त्याला उपदेश करून त्याचा हा बेत दोनदा रहित करविला. परंतु तिसऱ्या वेळीं मध्यस्थी करण्याला बुद्दाला सवड न मिळाल्यामुळे विडूडभाने आपला बेत पार पाडला. त्याने शाक्यांवर स्वारी करून त्यांची दाणादाण केली. जे शरण आले किंवा पळून गेले त्यांना सोडून इतरांची बायका-मुलांसकट कत्तल केली व त्यांच्या रगताने आपलें आसन धुवावयास लावलें.

शाक्यांचा निःपात करून विडूडभ श्रावस्तीला येऊन अचिरवतीच्या काठीं आपल्या सैन्याचा तळ देऊन राहिला. आसपासच्या प्रदेशांत अकालमेघाचा भयंकर वर्षाव होऊन अचिरवतीला महापूर आला, आणि सैन्यांतील कांही लोकांसह विडूडभ त्या पुरांत सापडून वाहून गेला.

मगध देशाप्रमाणेंच कोसल देशांत देखील एकसत्ताक राज्यपद्धति बळकट होत चालली होती, हें विडूडभाच्या कथेवरून स्पष्ट होतें. त्याने आपल्या लोकप्रिय बापाची गादी बळकावली असतांही कोसलांनी त्याविरुद्ध एक ब्र देखील काढला नाही.

५. वज्जी

महाजनसत्ताक राज्यांत तीनच राज्यें स्वतंत्र राहिलीं होती. एक वज्जीचें, आणि दोन पावा व कुशिनारा येथील मल्लांचीं. त्यांत वज्जीचें राज्य बलाढ्य असून भरभराटींत होतें, तरी त्याचा अस्त देखील फार दूर नव्हता. तथापि पहाटेच्या प्रहरीं शुक्राच्या चांदणी-प्रमाणें तें चमकत होतें. बुद्ध भगवान् अशाच एका महाजनसत्ताक राज्यांत जन्मला. पण शाक्यांचें स्वातंत्र्य पूर्वीच नष्ट झालें होतें. वज्जी आपल्या एकीने व पराक्रमाने बुद्धाच्या हयातींत स्वतंत्र राहिल्यामुळे बुद्धाला त्यांच्याविषयीं आदर असणें साहजिक होतें. महापरिनिव्वानसुत्तांत भगवान् दुरून येणाऱ्या लिच्छवींकडे पाहून भिक्षूंना म्हणतो, “भिक्षून्तो, ज्यांनी तावत्त्रिंशत् देव पाहिले नसतील, त्यांनी या लिच्छवींच्या समुदायाकडे पाहावें !”

वज्जीची राजधानी वैशाली नगरी होती. तिच्या आसपास राहणाऱ्या वज्जींना लिच्छवी म्हणत. त्यांच्या पूर्वेला पूर्वी विदेहांचें राज्य होतें, जेथे जनकासारखे उदारधी राजे होऊन गेले. विदेहांचा शेवटचा राजा सुमित्र मिथिलानगरींत राज्य करीत होता, असें

ललितविस्तरावरून दिसून येते. त्याच्या पश्चात् विदेहांचे राज्य वज्जीच्या राज्याला जोडण्यांत आले असावे.

बुद्ध भगवन्ताने वज्जींना अभिवृद्धीचे सात नियम उपदेशिल्याचे वर्णन महापरिनिब्बानसुत्ताच्या आरंभी आणि अंगुत्तरनिकायाच्या सत्तकनिपातांत सापडते. महापरिनिब्बानसुत्ताच्या अठ्कथेत या नियमांवर विस्तृत टीका आहे. तिजवरून असे अनुमान करता येते की, वज्जीच्या राज्यांत एक प्रकारची ज्यूरीची पद्धति होती व सहसा निरपराधी माणसाला शिक्षा होत नसे. त्यांचे कायदे लिहिलेले असत व त्याप्रमाणे चालण्याविषयी ते दक्षता बाळगीत.

६. मल्ला

मल्लांचें राज्य वज्जीच्या पूर्वेस व कोसल देशाच्या पश्चिमेस होते. तेथे वज्जींप्रमाणेच गणसत्ताक राज्यपद्धति प्रचलित होती. परंतु मल्लांत फूट पडून त्यांचे पावा येथील मल्ल व कुशिनारा येथील मल्ल असे दोन विभाग झाले होते.

मगध देशांतून कोसल देशाकडे जाण्याचा रस्ता मल्लांच्या राज्यांतून असल्यामुळे बुद्ध भगवान् तेथून वारंवार प्रवास करीत असे. बुद्ध भगवन्ताने पावा येथे राहणाऱ्या चुन्द लोहाराचे अन्न ग्रहण केलें; आणि तो आजारी झाला; व तेथून कुसिनारेला गेल्यावर त्या रात्री परिनिर्वाण पावला. आजला त्या ठिकाणी एक लहानसा स्तूप व मंदिर अस्तित्वांत आहे. त्याच्या दर्शनाला अनेक बौद्ध यात्रेकरू जातात. पावा किंवा पडवणा हा गावही येथून जवळच आहे. तेव्हा पावा येथील मल्ल व कुसिनारा येथील मल्ल जवळ जवळ राहत असे दिसते. या दोन राज्यांतून बुद्धाचे बरेच शिष्य होते. हीं राज्ये स्वतंत्र होती खरी, पण त्यांचा प्रभाव वज्जीच्या गणसत्ताक राज्याएवढा खास नव्हता. किंबहुना, वज्जीच्या बलाढ्य राज्याच्या अस्तित्वामुळेच तीं राहिलीं असावी.

७. चेती

या राष्ट्राची माहिती जातकांतील चेतिय जातक आणि वेस्संतर जातक या दोन जातकांत आली आहे. त्याची राजधानी सोत्थिवती (स्वस्तिवती) होती असें चेतिय जातकांत (नं. ४२२) म्हटलें आहे; आणि तेथील राजांची परंपराही दिली आहे. शेवटला राजा उपचर किंवा अपचर हा खोटें बोलला आणि आपल्या पुरोहिताच्या शापामुळे नरकांत पडला. त्याचे पांच मुलगे पुरोहिताला शरण गेले. पुरोहिताने तें राज्य सोडून जाण्यास त्यांना सांगितलें आणि त्याप्रमाणें त्यांनी बाहेर जाऊन निरनिराळीं पांच शहरें वसविलीं, असें वर्णन या जातकांत आढळतें.

वेस्संतराची पत्नी मद्दी (माद्री) ही मद्द (मद्र) राष्ट्रांतील राज-कन्या होती. याच राष्ट्राला चेतिय राष्ट्र म्हणत असें वेस्संतर जातकां-तील कथेवरून दिसून येतें. खुद्द वेस्संतराचा देश शिवि हा या चेतिय राष्ट्राच्या जवळ होता. तेथल्या शिविराजाने आपले डोळे ब्राह्मणाला दिल्याची कथा जातकांत प्रसिद्ध आहे.* वेस्संतर राजकुमाराने देखील आपला मंगल हत्ती, दोन मुलें आणि बायको ब्राह्मणांना दान दिल्याची कथा वेस्संतर जातकांत आली आहे. यावरून फार तर एवढें सिद्ध होतें की, शिवीच्या आणि चेतीच्या (चैद्यांच्या) राष्ट्रांत ब्राह्मणांचें फार वर्चस्व असे आणि त्यामुळे हीं राज्ये कोठे तरी पश्चिमेच्या बाजूला असावीं. बुद्धकाळीं शिवीचें व चेतीचें नांव अस्तित्वांत होतें; पण बुद्ध त्यांच्या राज्यांत गेल्याचें, किंवा अंगाचा जसा मगधांच्या राज्यांत समावेश झाला, तसा त्या राज्यांचा दुसऱ्या राज्यांत समावेश झाल्याचेंही दिसून येत नाही. कांही असो, बुद्ध भगवंताच्या चरित्राशीं या राज्यांचा कोणत्याही रीतीने संबंध आला नाही एवढें खास.

* सिविजातक (नं. ४९९) पहा.

८. वंसा (वत्सा)

यांची राजधानी कोसम्बी(कौशाम्बी). बुद्धसमकालीं येथील गणसत्ताक राज्यपद्धति नष्ट झाली व उदयन नांवाचा मोठा चैनी राजा सर्वसत्ताधिकारी झाला, असें दिसतें. धम्मपद अट्ठकथेत या राजाची एक गोष्ट आली आहे, ती अशी:—

उदयनाचें आणि उज्जयिनीचा राजा चंडप्रद्योत याचें अत्यंत वैर होतें. लढाईत उदयनाला जिंकणें शक्य नसल्यामुळे प्रद्योताला कांही तरी युक्ति लढवून उदयनास धरण्याचा बेत करावा लागला. उदयन राजा हत्ती पकडण्याचा मंत्र जाणत होता; आणि जंगलांत हत्ती आल्याबरोबर शिकारी लोकांना घेऊन तो त्याच्या मागे लागत असे. चंडप्रद्योताने एक कृत्रिम हत्ती तयार करविला व त्याला वत्सांच्या सरहद्दीवर नेऊन ठेवण्यास लावले. आपल्या सरहद्दीवर नवीन हत्ती आल्याची बातमी समजल्याबरोबर उदयन राजा त्याच्या मागे लागला. या कृत्रिम हत्तीच्या आंत दडून राहिलेल्या मनुष्यांनी तो हत्ती चंडप्रद्योताच्या हद्दींत नेला. उदयन त्याच्या मागोमाग पळत गेला असतां तेथे दबा धरून राहिलेल्या प्रद्योताच्या शिपायांनी त्याला पकडून उज्जयिनीला नेला.

चंडप्रद्योत त्याला म्हणाला, “हत्तीचा मंत्र शिकवशील तू तुला सोडून देईन, नाही तर येथेच ठार करीन.” उदयन त्याला लालचीला किंवा शिक्षेला मुलीच घाबरला नाही. तो म्हणाला, “मला नमस्कार करून शिष्य या नात्याने मंत्राध्ययन करशील तरच मी तुला मंत्र शिकवीन; नाही तर तुला जें करावयाचें असेल तें कर.” प्रद्योत अत्यंत अभिमानी असल्यामुळे त्याला हें रुचलें नाही. पण उदयनाला मारून मंत्र नष्ट करणेंही योग्य नव्हतें. म्हणून तो उदयनाला म्हणाला, “दुसऱ्या एखाद्या माणसाला तूं हा मंत्र शिकवशील काय? माझ्या प्रीतींतल्या माणसाला तूं हा मंत्र शिकविलास, तर मी तुला बंधमुक्त करीन.”

उदयन म्हणाला, “जी स्त्री किंवा जो पुरुष मला नमस्कार करून शिष्यत्वाने मंत्राध्ययन करील, तिला किंवा त्याला मी तो ‘कवीन.’”

चंडप्रद्योताची कन्या वासुलदत्ता (वासवदत्ता) मोठी हुशार ती. मंत्र ग्रहण करण्याला ती समर्थ होती खरी; पण उदयनाला आणि तिला एकत्र येऊं देणें प्रद्योताला योग्य वाटलें नाहीं. तो उदयनाला म्हणाला, “माझ्या घरीं एक कुबडी दासी आहे, ती इद्याच्या आड राहून तुला नमस्कार करील आणि तुझें शिष्यत्व करून मंत्र शिकेल. तिला जर मंत्रसिद्धि मिळाली, तर तुला मी अमुक्त करून तुझ्या राज्यांत पाठवीन.”

उदयनाने ही गोष्ट कबूल केली. प्रद्योताने वासवदत्तेला सांगितलें, “एक श्वेतकुण्ठी मनुष्य हत्तीचा मंत्र जाणतो. त्याचें तोंड न हतां त्याला नमस्कार करून तो मंत्र ग्रहण केला पाहिजे.” त्याप्रमाणें सवदत्तेने उदयनाला पडद्याआडून नमस्कार करून मंत्र शिकण्यास रुवात केली. तो शिकत असतां कांही अक्षरें तिला नीट उच्चारतां ईनात. तेव्हा उदयन रागावून म्हणाला, “हे कुबडे, तुझे ओठ फारच ाड असले पाहिजेत!” तें ऐकून वासवदत्ता अत्यंत संतापली व म्हणाली, “अरे कुण्ठया, तूं राजकन्येला कुबडी म्हणतोस काय ?”

उदयनाला हा काय प्रकार आहे तें समजेना. तें जाणण्यासाठी त्याने एकदम पडदा बाजूला सारला. तेव्हा त्या दोघांनाही द्योताचा मतलब समजला. ताबडतोब दोघांचें परस्परांवर प्रेम ाडलें व अवंतीहून पळून जाण्याचा त्यांनी बेत रचला. शुभ मुहूर्तावर मंत्रसिद्धीसाठी एक औषधि आणली पाहिजे म्हणून वासवदत्तेने आपल्या बापाकडून भद्रवती नांवाची हत्तीण मागून घेतली. आणि द्योत उद्यानक्रीडेला गेला आहे, असें पाहून तिने व उदयनाने या हत्तिणीवर बसून पळ काढला. उदयन हत्ती चालवण्यांत पटाईत

होताच. तथापि त्याच्या मागोमाग पाठवलेल्या शिपायांनी त्याला वाटेंत गाठलें. वासवदत्तेने बापाच्या खजिन्यांतून शक्य तेवढ्या सोन्याच्या नाण्यांच्या पिशव्या बरोबर आणल्या होत्या. त्यांपैकी एक पिशवी सोडून तिने नाणीं रस्त्यांत फैलावलीं. शिपाई तीं वेचण्यांत गुंतले असतां उदयनाने हत्तिणीला पुढे हाकलें. पुन्हा शिपायांनी हत्तिणीला गाठलें, तेव्हा तसाच प्रयोग करण्यांत आला; आणि या उपायाने त्या दोघांनी कौशाम्बी गाठली.

उदयन एकदा आपल्या उद्यानांत क्रीडेसाठी गेला असतां तेथेच झोपला. पिंडोल भारद्वाज भिक्षु जवळच्या एका वृक्षाखाली बसला होता. राजाला झोप लागली आहे, असें पाहून त्याच्या बायका पिंडोल भारद्वाजापाशीं गेल्या आणि त्याचा उपदेश ऐकत बसल्या. इतक्यांत राजा जागा झाला व रागावून पिंडोल भारद्वाजाच्या अंगावर तांबड्या मुंग्या सोडण्याचा त्याने प्रयत्न केला, असा उल्लेख संयुत्तनिकायाच्या अट्ठकथेंत सापडतो. पण पुढे पिंडोल भारद्वाजाचाच उपदेश ऐकून उदयन बुद्धोपासक झाला.

कौशाम्बी येथे घोषित, कुक्कुट आणि पावारिक या तीन श्रेष्ठींनी बुद्धाच्या भिक्षुसंघाला राहण्यासाठी अनुक्रमें घोषिताराम, कुक्कुटाराम आणि पावारिकाराम असे तीन विहार बांधल्याचा उल्लेख अंगुत्तरनिकायाच्या अट्ठकथेंत आणि धम्मपदअट्ठकथेंत सापडतो. उदयनाची एक प्रमुख राणी सामावती आणि तिची दासी खुज्जुत्तरा (कुब्जा उत्तरा) या बुद्धाच्या दोन मुख्य उपासिका होत्या. यावरून असें दिसतें की, उदयन राजा जरी फारसा श्रद्धालू नव्हता, तरी कौशाम्बीच्या लोकांत बुद्धभक्त पुष्कळ होते आणि भिक्षूंचा योगक्षेम नीट चालवण्यास ते उत्सुक असत.

९. कुरु

या देशाची राजधानी इन्द्रप्रस्थ नगर होते. बुद्धसमकालीं तेथे कौरव्य नांवाचा राजा राज्य करित असे, एवढीच काय ती माहिती सापडते. पण तेथील राज्यव्यवस्था कशी चालत होती, याची माहिती कोठे सापडत नाही. या देशांत बुद्धाच्या भिक्षुसंघासाठी एक देखील विहार नव्हता. बुद्ध भगवान् उपदेश करित त्या देशांत जाई, तेव्हा एखाद्या झाडाखाली किंवा अशाच दुसऱ्या ठिकाणीं मुक्कामाला राहत असे. तथापि या देशांत बुद्धोपदेशाचे चाहते बरेच होते असें दिसतें. त्यांपैकी राष्ट्रपाल नांवाचा धनाढ्य तरुण भिक्षु झाल्याची कथा मज्झिमनिकायांत विस्तारपूर्वक दिली आहे. कुरु देशांतील कम्मासदग्म (कल्माषदम्य) नांवाच्या नगराजवळ बुद्ध भगवंताने सतिपट्टानासारखीं कांही उत्तम सुत्तें उपदेशिल्याचा उल्लेख सुत्तपिट-कांत सापडतो. त्यावरून असें दिसतें की, तेथील सामान्य जनसमूह बुद्धाला मानीत असला, तरी अधिकारी वर्गांत त्याचा कोणी भक्त नव्हता आणि वैदिक धर्माचें येथे फारच वर्चस्व होतें.

१०-११. पञ्चाला (पांचाला) आणि मत्स्या (मत्स्या)

उत्तरपञ्चालांची राजधानी कम्पिल्ल (काम्पिल्य) होती, असा उल्लेख जातक अट्कथेंत अनेक ठिकाणीं सापडतो; पण मत्स्य देशाच्या राजधानीचा पत्ता नाही. यावरून असें दिसून येतें की, बुद्धसमकालीं या दोन देशांना फारसें महत्त्व राहिलें नव्हतें आणि त्या देशांतून बुद्धाने प्रवास केला नसल्यामुळे तेथील लोकांसंबंधाने किंवा शहरांसंबंधाने बौद्धग्रंथांत फारशी माहिती सापडत नाही.

१२. सूरसेना (शूरसेना)

यांची राजधानी मथुरा (मथुरा). येथे अवन्तिपुत्र नांवाचा राजा राज्य करित होता. वर्णाश्रमधर्मासंबंधाने त्याचा व महाकात्यायनाचा

संवाद मज्झिमनिकायांतील मधुरसुत्तांत वर्णिला आहे. या देशांत बुद्ध क्वचित्तच जात असे. मधुरा त्याला फारशी आवडत नसावी, असें खालील सुत्तावरून दिसून येते.

पञ्चिमे भिक्खवे आदीनवा मधुरायं । कतमे पञ्च ? विसमा, बहुरजा, चण्डसुनखा, वालयक्खा, दुल्लभपिण्डा ।* इमे खो भिक्खवे पञ्च आदीनवा मधुरायं ति ।

(अंगुत्तरनिकाय पञ्चकनिपात)

भिक्षुहो, मथुरेंत हे पांच दोष आहेत. कोणते पांच ? तिचे रस्ते खडबडीत, धूळ फार, कुत्रे द्राड, यक्ष क्रूर आणि तेथे भिक्षा मिळणें फार कठीण. भिक्षुहो, मथुरेंत हे पांच दोष आहेत.

१३. अस्सका (अश्मका)

सुत्तनिपातांतील पारायणवग्गाच्या आरंभी ज्या वस्तुगाथा आहेत, त्यांजवरून असें दिसून येतें की, अस्सकांचें राज्य कोठे तरी गोदावरी नदीच्या आसपास होतें. बावरी नांवाच्या श्रावस्ती येथे राहणाऱ्या ब्राह्मणाने आपल्या सोळा शिष्यांसहवर्तमान या राज्यांत वस्ती केली.

सो अस्सकस्स विसये अळकस्स समासने ।

वसी गोदावरीकूले उज्जेन च फलेन च ॥

तो (बावरी) अश्वकाच्या राज्यांत आणि अळकाच्या राज्याजवळ गोदावरीतीरीं भिक्षेवर आणि फळांवर निर्वाह करून वास करिता झाला.

अस्सक आणि अळक हे दोन आन्ध्र (अन्धक) राजे होते व त्यांच्या राज्यांच्या दरम्यान बावरीने आपल्या सोळा शिष्यांसहवर्तमान एक वसाहत केली आणि ती उत्तरोत्तर वाढत गेली, असें अटकथाकाराचें म्हणणें आहे. वैदिक धर्मप्रचारकांची दक्षिणेंत ही पहिली वसाहत होती, असें म्हणण्यास हरकत नाही. बुद्ध किंवा

तत्समकालीन भिक्षु एथवर पोचले नसल्यामुळे या राज्यांची विशेष माहिती बौद्ध वाङ्मयांत सापडत नाही. तथापि बुद्धाची कीर्ति येथवर जाऊन थडकली होती. ती ऐकून बावरीने आपल्या सोळाही शिष्यांना बुद्धदर्शनाला पाठविलें. ते प्रवास करित मध्य देशांत आले व अखेरीस राजगृह येथे बुद्धाला गाठून त्याचे शिष्य झाल्याची हकीकत वर निर्देशिलेल्या पारायणव्रगांतच आहे. परंतु त्यानंतर त्यांनी परत जाऊन गोदावरीच्या प्रदेशांत उपदेश केल्याचा उल्लेख कोठेच आढळत नाही.

१४. अवंती

अवंतीची राजधानी उज्जयिनी व त्यांचा राजा चंडप्रद्योत यांच्या संबंधाने बरीच माहिती आढळते. चंडप्रद्योत आजारी पडला असतां त्याच्या आमंत्रणावरून मगध देशांतील प्रसिद्ध वैद्य जीवक कौमारभृत्य त्याला बरें करण्यासाठी उज्जयिनीला गेला. प्रद्योताच्या अत्यंत क्रूर स्वभावामुळे त्याला चंड हें विशेषण लावीत; आणि ही गोष्ट जीवकाला चांगली माहीत होती. राजाला औषध देण्यापूर्वी जीवकाने जंगलांत जाऊन औषधें आणण्याच्या निमित्ताने भद्रवती नांवाची हत्तीण मागून घेतली आणि राजाला औषध देऊन त्या हत्तिणीवर बसून पळ काढला. इकडे औषध घेतल्याबरोबर प्रद्योताला भयंकर वांत्या होऊं लागल्या. त्यामुळे तो खवळला; आणि त्याने जीवकाला पकडून आणण्याचा हुकूम सोडला. परंतु जीवक तेथून निसटला होता. त्याचा पाठलाग करण्यासाठी राजाने काक नांवाच्या आपल्या दासाला पाठविलें. काकाने कौशाम्बीपर्यंत प्रवास करून जीवकाला गाठलें. जीवकाने त्याला एक औषधी आवळा खाण्यास दिला, त्यामुळे काकाची दुर्दशा झाली आणि जीवकाने भद्रवतीवर बसून सुखरूपपणें राजगृहाला प्रयाण केलें. इकडे प्रद्योत साफ बरा झाला. काक दास देखील बरा होऊन उज्जयिनीला गेला. रोग नष्ट होऊन प्रकृति पूर्वीप्रमाणें

बरी झाल्याकारणाने प्रद्योताची जीवकावर मर्जी बसली आणि त्याला अर्पण करण्यासाठी प्रद्योताने सिवेय्यक नांवाच्या उत्तम वस्त्रांची जोडी राजगृहाला पाठविली.*

या गोष्टीत आणि धम्मपद अट्कथेंतील गोष्टीत बरेंच साम्य आहे. परंतु एकीवरून दुसरी रचण्यांत आली किंवा त्या भिन्न भिन्न काळीं घडून आल्या, हें सांगतां येत नाही. या दोन्ही गोष्टींवरून प्रद्योताची चंडप्रकृति व्यक्त होते आणि तो सर्वसत्ताधारी राजा होता, असें दिसून येतें.

बुद्ध भगवान् प्रद्योताच्या राज्यांत कधीही गेला नाही. परंतु त्याच्या प्रमुख शिष्यांपैकी एक—महाकात्यायन—प्रद्योताच्या पुरोहिताचा मुलगा होता. पित्याच्या मरणानंतर त्याला पुरोहितपद मिळालें. पण त्यांत समाधान न मानतां तो मध्यदेशांत जाऊन बुद्धाचा भिक्षुशिष्य झाला. महाकात्यायन परत स्वदेशीं आल्यावर प्रद्योताने आणि इतर लोकांनी त्याचा चांगला आदरसत्कार केला.† त्याचा आणि मथुरेचा राजा अवंतिपुत्र यांचा जातिभेदाविषयींचा संवाद मज्झिम-निकायांतील मधुर किंवा मधुरिय सुत्तांत सापडतो. मथुरेंत आणि उज्जयिनींत महाकात्यायन जरी प्रसिद्ध होता, तरी या प्रदेशांत बुद्ध भगवंताच्या हयातींत बौद्धमताचा फारसा प्रसार झाला होता, असें दिसत नाही. बुद्धाचे भिक्षुशिष्य तुरळक असल्यामुळे या प्रदेशांत पांच भिक्षूंनी देखील दुसऱ्या भिक्षूला उपसंपदा देऊन संघांत दाखल करून घेण्याची बुद्ध भगवंताने परवानगी दिली.‡ या कामीं मध्य देशांत कमीत कमी वीस भिक्षूंची जरूरी लागत होती.

* महावग्ग, भाग ८ वा पहा.

† विशेष माहितीसाठी 'बौद्धसंघाचा परिचय' पृ. १६५-१६८ पहा.

‡ महावग्ग, भाग ८ वा; 'बौद्धसंघाचा परिचय' पृ. ३०-३१.

१५. गंधारा (गंधारा)

यांची राजधानी तक्कसिला (तक्षशिला). येथे पुक्कुसाति नांवाचा राजा राज्य करीत होता. त्याने उतारवयांत आपलें राज्य सोडलें व राजगृहापर्यंत पायीं प्रवास करून भिक्षुसंघांत प्रवेश केला. तदनंतर पात्र आणि चीवर शोधण्यासाठी फिरत असतां त्याला एका उन्मत्त गाईने ठार केलें. त्याला गाईने मारल्याची कथा मज्झिम-निकायाच्या धातुविभंगसुत्तांत आली आहे. तो तक्षशिलेचा राजा होता आणि त्याची व बिंबिसार राजाची मैत्री कशी झाली, इत्यादि सविस्तर वर्णन या सुत्ताच्या अठ्कथेंत सापडतें. त्याचा सारांश असा :

तक्षशिलेंतील कांही व्यापारी राजगृहाला आले. बिंबिसार राजाने वहिवाटीप्रमाणें त्यांचा आदरसत्कार करून त्यांच्या राजाची प्रवृत्ति विचारली. तो अत्यंत सज्जन असून वयाने आपल्या एवढाच आहे, असें समजल्यावर बिंबिसार राजाच्या मनांत त्याच्याविषयी प्रेमादर उत्पन्न झाला; आणि त्याने त्या व्यापाऱ्यांचा कर माफ करून पुक्कुसाति राजाला दोस्तीचा निरोप पाठविला. त्यामुळे पुक्कुसाति बिंबिसारावर फार प्रसन्न झाला. मगध देशांतून येणाऱ्या व्यापाऱ्यांवर असलेला कर त्याने माफ केला आणि आपल्या नोकरांकडून त्या व्यापाऱ्यांबरोबर बिंबिसार राजासाठी आठ पंचरंगी बहुमोल शाली पाठविल्या. बिंबिसार राजाने या भेटीचा मोबदला एक सुवर्णपट उत्तम करंडकांत घालून पाठविला. त्या सुवर्णपटावर बुद्ध, धर्म आणि संघ यांचे गुण उत्कृष्ट हिंगुळाने लिहिले होते. तो मजकूर वाचून पुक्कुसातीला बुद्धाचा निदिध्यास लागला; आणि शेवटीं राज्यत्याग करून तो राजगृहापर्यंत पायीं चालत आला.

तेथे एका कुंभाराच्या घरीं त्याची व बुद्धाची गाठ कशी पडली, त्याला बुद्धाने कोणता उपदेश केला आणि शेवटीं उन्मत्त न.भा.१६...५

गाईकडून तो कसा मारला गेला, हा मजकूर वर निर्देशिलेल्या धातु-विभंगसुत्तांतच सापडतो.

गांधारांचा आणि त्यांच्या राजधानीचा (तक्षशिलेचा) उल्लेख जातक अट्कथेत अनेक ठिकाणी आहे. तक्षशिला जशी कलाकौशल्यांत तशीच विद्वत्तेतही आघाडीवर होती. ब्राह्मणकुमार वेदाभ्यास करण्यासाठी, क्षत्रिय धनुर्विद्या व राज्यकारभार शिकण्यासाठी आणि तरुण वैश्य शिल्पकला व इतर धंदे शिकण्यासाठी दूरदूरच्या प्रदेशांतून तक्षशिलेला येत असत. राजगृह येथील विख्यात वैद्य जीवक कौमार-भृत्य याने आयुर्वेदाचा अभ्यास याच ठिकाणी केला. हिंदुस्थानांत अगदी प्राचीन असें प्रसिद्ध विश्वविद्यालय तक्षशिलेलाच होतें.

१६. कंबोजा (काम्बोज)

यांचें राज्य वायव्य दिशेला असून त्यांची राजधानी द्वारका होती, असें प्रो० व्हिस् डेव्हिड्स् यांचें मत आहे.* परंतु मज्झिमनिकायांतील अस्सलायनसुत्तांत 'योनकंबोजेसु' असा त्या देशाचा यवनांबरोबर उल्लेख केला असल्यामुळे हा देश गांधारांच्याही पलीकडे होता असें दिसतें. त्याच सुत्तांत यवनकाम्बोज देशांत आर्य आणि दास अशा दोनच जाती आहेत व कधी कधी आर्यांचा दास आणि दासांचा आर्य होत असतो असेंही म्हटलें आहे. गांधारांच्या देशांत वर्णाश्रमधर्म दृढमूल झाला असल्याचें कांही जातक-कथांवरून स्पष्ट होतें. खुद्द तक्षशिलेंत बहुतेक गुरु ब्राह्मणजातीचे असत. पण काम्बोजांत चातुर्वर्ण्याचा प्रवेश झाला नव्हता. तेव्हा तो देश गांधारांच्या पलीकडे होता असें म्हणावें लागतें.

या देशांतील लोक जंगली घोडे पकडण्यांत पटाईत होते असें कुणालजातकाच्या अट्कथेवरून दिसून येतें. घोडे पकडणारे लोक

* Buddhist India, p. 28.

जंगली घोडे ज्या ठिकाणी पाणी पिण्यास येत त्या पाण्यावरच्या शेवा-
ळाला आणि जवळच्या गवताला मध फाशीत. घोडे ते गवत खात
खात त्या लोकांनी तयार केलेल्या एका मोठ्या कुंपणांत शिरत. ते
आंत शिरल्याबरोबर घोडे पकडणारे कुंपणाचा दरवाजा बंद करीत
आणि त्या घोड्यांना हळूहळू आपल्या कक्षांत आणीत असत.
(आजकाल अशाच कांही उपायांनी ग्हासरात हत्ता पकडत असतात
हे सर्वश्रुत आहेच.) जंगली घोड्यांना लगामांत आणून त्यांना हे लोक
काम्बोजांतील व्यापाऱ्यांना विकत असावेत. व्यापारी लोक घोड्यांना
तेथून मध्यदेशांत बनारस वगैरे ठिकाणी आणून विकीत.*

काम्बोज देशांतील बहुजन किडे, पतंग वगैरे प्राण्यांना
मारल्यानेच आत्मशुद्धि होते, असे समजत.

कीटा पतंगा उरगा च मेका
हन्त्वा किमि सुज्झति मक्खिका च ।
एते हि धम्मा अनरियरूपा
कम्बोजकानं वितथा बहुजं ॥†

‘किडे, पतंग, सर्प, वेडूक, कृमि आणि माशा मारल्याने मनुष्य-
प्राणी शुद्ध होतो, असा अनार्य आणि अतथ्य धर्म काम्बोजांतील
बहुजन मानतात.’

यावरून हे लोक, मध्या जसे सरहद्दीवरचे लोक आहेत, तसेच
मागासलेले होते असे दिसते.

मनोरथपूरणी अढकथेत महाकप्पिनाची गोष्ट आली आहे. तो
सरहद्दीवरील कुक्कुटवती नांवाच्या राजधानीत राज्य करीत होता,
आणि पुढे बुद्धाचे गुण ऐकून मध्यदेशांत आला. चन्द्रभागा नदीच्या

* उदाहरणार्थ तण्डुलनालिजातक पहा.

† भूरिदत्तजातक श्लोक ९०३.

काठीं त्याची आणि भगवान बुद्धाची गाठ पडली. तेथे भगवंताने कप्पिनाला त्याच्या अमात्यांसह भिक्षुसंघांत घेतलें. इत्यादि.*

महाकप्पिन राजा होता व तो कुक्कुटवतींत राज्य करीत होता याला आधार संयुत्तनिकायाच्या अडकथेंत सापडतो. परंतु ही कुक्कुटवती राजधानी काम्बोजांत होती, किंवा त्याच्या जवळच्या कुठल्या तरी दुसऱ्या डोंगराळ संस्थानांत होती, हें कांहीच समजत नाही. एवढे खरें की, बुद्धाच्या हयातींतच त्याची कीर्ति आणि प्रभाव या सरहद्दीवरच्या रानटी लोकांत पसरला होता. याला एक आजकालचें उदाहरण देतां येण्यासारखें आहे. पंजाबच्या जातिनिविष्ट लोकांत जेवढें गांधीजींचें वजन आहे, त्याच्यापेक्षा किती तरी पटीने जास्त सरहद्दीवरच्या पठाणांत दिसून येतें. असाच कांहीसा प्रकार बुद्धाच्या वेळीं घडून आला असल्यास त्यांत आश्चर्य मानण्यासारखें कांही नाही.

सोळा राज्यांचा ललितविस्तरांत उल्लेख

या सोळा राज्यांचा उल्लेख ललितविस्तरांत सापडतो, असें वर म्हटलेंच आहे. प्रसंग असा आहे की, बोधिसत्त्व तुषितदेवभवनांत असतां कोणत्या राज्यांत जन्म घेऊन लोकोद्धार करावा याचा विचार करतो. त्याला निरनिराळे देवपुत्र भिन्नभिन्न राजकुलांचे गुण सांगतात व दुसरे कांही देवपुत्र त्या कुलांचे दोष दाखवितात.

मगधराजकुल

(१) कोणी देवपुत्र म्हणाले, “मगध देशामध्ये हें वैदेहिकुल फार संपन्न असून बोधिसत्त्वाला जन्मण्याला तें स्थान योग्य आहे.” यावर दुसरे देवपुत्र म्हणाले, “हें कुल योग्य नाही. कारण, तें मातृशुद्ध आणि पितृशुद्ध नसून चंचल आहे; विपुल पुण्याने अभि-

* बौद्धसंघाचा परिचय पृ. २०३ पहा.

क्त झालेलें नाही. उद्यान, तडाग इत्यादिकांनी त्यांची राजधानी शोभित नसून जंगली लोकांना शोभेल अशी आहे.”

कोसलराजकुल

(२) दुसरे देवपुत्र म्हणाले, “हें कोसलकुल सेना वाहन व न यांनी संपन्न असल्यामुळे बोधिसत्त्वाला प्रतिरूप आहे.” त्यावर सरे म्हणाले, “तें मातंग्युतीपासून उत्पन्न झालें असून मातृपितृशुद्ध ही, आणि हीन धर्मावर श्रद्धा ठेवणारें आहे. म्हणून तें योग्य नव्हे.”

वंशराजकुल

(३) दुसरे म्हणाले, “हें वंशराजकुल भरभराटीला आलेलें, सुक्षेम असून त्याच्या देशांत संपन्नता असल्याकारणाने तें बोधिसत्त्वाला योग्य आहे.” त्यावर दुसरे म्हणाले, “तें प्राकृत आणि ड आहे. परपुरुषांपासून त्या कुलांतील पुष्कळ राजांचा जन्म झाला आहे. आणि त्या कुलांतील सध्याचा राजा उच्छेदवादी नास्तिक) असल्याकारणाने तें बोधिसत्त्वाला योग्य नाही.”

वैशालीतील राजे

(४) दुसरे देवपुत्र म्हणाले, “ही वैशाली महानगरी भरभराटीला ढलेली, क्षेम, सुभिक्ष, रमणीय, मनुष्यांनी गजबजलेली, घरे आणि डे यांनी अलंकृत, पुष्पवाटिका आणि उद्याने यांनी प्रफुल्लित अशी सल्यामुळे जणू देवांच्या राजधानीचें अनुकरण करीत आहे. म्हणून बोधिसत्त्वाला जन्मण्यास ती योग्य दिसते.” त्यावर दुसरे म्हणाले, तेथल्या राजांचें परस्परांविषयी न्याय्य वर्तन नाही. ते धर्माचरणो ष्हत. आणि उत्तम, मध्यम, वृद्ध व ज्येष्ठ इत्यादिकांविषयी ते आदर लागीत नाहीत. प्रत्येक जण आपल्यालाच राजा समजतो. कोणी पोणाचा शिष्य होऊं इच्छीत नाही. कोणी कोणाची चाड ठेवीत नाही. म्हणून ती नगरी बोधिसत्त्वाला अयोग्य आहे.”

अवंतिराजकुल

(५) दुसरे देवपुत्र म्हणाले, “हें प्रद्योताचें कुल अत्यंत बलाढ्य, महाबाहनसंपन्न व शत्रुसेनेवर विजय मिळवणारें असल्याकारणाने बोधिसत्त्वाला योग्य आहे.” त्यावर दुसरे म्हणाले, “त्या कुलांतील राजे चंड, क्रूर, कठोर बोलणारे आणि धाडसी आहेत. कर्मावर त्यांचा विश्वास नाही. म्हणून तें कुल बोधिसत्त्वाला शोभण्यासारखें नाही.”

मथुराराजकुल

(६) दुसरे म्हणाले, “ही मथुरा नगरी समृद्ध, क्षेम, सुभिक्ष आणि मनुष्यांनी गजबजलेली आहे. कंसकुलांतील शूरसेनांचा राजा सुबाहु त्याची ही राजधानी आहे. ही बोधिसत्त्वाला योग्य होय.” त्यावर दुसरे म्हणाले, “हा राजा मिथ्यादृष्टि कुलांत जन्मलेला असून दस्युराजा असल्यामुळे ही नगरी देखील बोधिसत्त्वाला योग्य नाही.”

कुरुराजकुल

(७) दुसरे म्हणाले, “या हस्तिनापुरामध्ये पांडव कुलांतील शूर आणि सुस्वरूप राजा राज्य करीत आहे. परसैन्याचा पराभव करणारें तें कुल असल्यामुळे बोधिसत्त्वाला योग्य आहे.” त्यावर दुसरे म्हणाले, “पांडव कुलांतील राजांनी आपला वंश व्याकूल करून टाकला आहे. युधिष्ठिराला धर्माचा, भीमसेनाला वायूचा, अर्जुनाला इन्द्राचा आणि नकुल-सहदेवांना अश्विनांचे पुत्र म्हणतात. यास्तव हें देखील कुल बोधिसत्त्वाला योग्य नाही.”

मैथिलराजकुल

(८) दुसरे म्हणाले, “मैथिल राजा सुमित्र याची राजधानी ही मिथिला नगरी अत्यंत रमणीय असून हत्ती, घोडे, पायदळ यांनी तो राजा संपन्न आहे. सोने, मोती आणि जवाहीर त्याजपाशीं आहेत.

सामन्त राजांचीं सैन्ये त्याच्या पराक्रमाला घाबरतात. तो मित्रवान आणि धर्मवत्सल आहे. म्हणून हें कुल बोधिसत्त्वाला योग्य होय.” त्यावर दुसरे म्हणाले, “असा हा राजा आहे खरा, परंतु त्याला पुष्कळ संतति अमून तो अतिवृद्ध असल्याकारणाने पुत्रोत्पादन करण्याला समर्थ नाही. म्हणून तें देखील कुल बोधिसत्त्वाला अयोग्य आहे.”

“याप्रमाणें त्या देवपुत्रांनी जंबुद्वीपांतील सोळा राज्यांत (षोडश जानपदेषु) जीं लहान मोठीं राजघराणीं होती तीं सर्व पाहिलीं. पण तीं त्यांना सदोष दिसलीं.”*

आठव कुलांची माहिती

मोळा जनपदांपैकी येथे आठांच्याच राजकुलांचें वर्णन आहे. त्यांपैकी सुमित्राचें कुल त्याच्या मागोमागच नष्ट होऊन विदेहांचा अंतर्भाव वज्जीच्या राज्यांत झाला असावा. बाकी राहिलेल्या सातांत पांडवांच्या परंपरेंत कोणता राजा राज्य करित होता, हें सांगितलें नाही आणि त्याची माहिती इतर बौद्ध ग्रंथांतही सापडत नाही. कुरुदेशांत कौरव्य नांवाचा राजा राज्य करित होता असा उल्लेख रघुपाल सुत्तांत आहे. तो पांडवकुलांतील होता याजबद्दल कोठे पुरावा नाही. राहिलेल्या सहा राजकुलांची जी माहिती येथे दिली आहे, नशीच कमीजास्त प्रमाणांत त्रिपिटक ग्रंथांत सापडते.

शाक्यकुल

बौद्ध ग्रंथांत शाक्यकुलाची माहिती विस्तारपूर्वक दिली आहे. असें असतां वरील सोळा जनपदांत शाक्यांचा नामनिर्देश मुळीच नाही, हें कसें ? याला उत्तर हें की, ही यादी तयार होण्यापूर्वीच शाक्यांचें स्वातंत्र्य नष्ट होऊन त्या देशाचा समावेश कोसलांच्या राज्यांत झाला, आणि म्हणूनच या यादींत त्यांचा निर्देश सापडत नाही.

* हें मूळ उताऱ्याचें संक्षिप्त रूपांतर आहे.

बोधिसत्त्व गृहत्याग करून राजगृहाला आला असतां बिंबिसार राजाने त्याची भेट घेऊन तूं कोण आहेस असा प्रश्न विचारला. तेव्हा तो म्हणाला—

उजुं जानपदो राजा हिमवन्तस्स पस्सतो ।
 धनविरियेन सम्पन्नो कोसलेसु निकेतिनो ॥
 आदिच्चा नाम गोत्तेन, साकिया नाम जातिया ।
 तम्हा कुला पब्बजितोम्हि राज न कामे अभिपत्थयं ॥

(सुत्तनिपात, पम्बज्जासुत्त)

‘हे राजा, येथून सरल हिमालयाच्या पायथ्याशीं कोसल देशांपैकी एक जानपद (प्रान्त) आहे. त्यांचें गोत्र आदित्य व जाति शाक्य. त्या कुलांतून, हे राजा, मी कामोपभोगांची इच्छा सोडून परिव्राजक झालों आहे.’

ह्या गाथांत ‘कोसलेसु निकेतिनो’ हे शब्द महत्त्वाचे आहेत. कोसल देशांत ज्यांचें घर आहे, म्हणजे जे कोसल देशांत गणले जातात. यावरून शाक्यांचें स्वातंत्र्य कधीच नष्ट झालें होतें असें सहज दिसून येतें.

शाक्य कोसलराजाला कर देत असत आणि अन्तर्गत व्यवस्था आपण पाहत. महानामाच्या दामीकन्येशीं पसेनदीचा विवाह झाल्याची हकीकत वर दिलीच आहे. याविषयीं प्रो० व्हिस डेव्हिड्स शंका प्रदर्शित करतात. कोसल राजाचा सर्वाधिकार जर शाक्यांना मान्य होता, तर आपली मुलगी त्याला देण्याला शाक्यांना हरकत कां वाटावी, असें त्यांचें म्हणणें दिसतें.* परंतु हिंदुस्थानांतील जातिभेद किती तीव्र होता हें त्यांना माहीत नसावें. उदेपूरच्या प्रतापसिंहाला अकबराचें सार्वभौमत्व मान्य असलें तरी आपली मुलगी

अकबराला देण्याला तो तयार नव्हता. कोसलकुल 'मातंगच्युत्युत्पन्न' असें ललितविस्तरांत म्हटलें आहे. त्यावरून हें कुल मातंगांच्या (मांगांच्या) जातीतून उदयाला आलें असावें असें वाटतें. अशा घराण्याशीं शाक्यांनी शरीरसंबंध करणें नाकारलें असल्यास त्यांत आश्चर्य मानण्याजोगें कांही नाही.

गणराज्यांची व्यवस्था

हीं राज्ये एका काळीं गणसत्ताक किंवा महाजनसत्ताक होतीं, असें वर म्हटलेंच आहे. वज्जी, मल्ल किंवा शाक्य यांच्या संबधाने जी माहिती त्रिपिटक ग्रंथांत सापडते, तिजवरून असें दिसून येतें की, या राज्यांतील गावोगावच्या पुढाऱ्यांना राजा म्हणत. हे सर्व राजे एकत्र जमून आपल्यापैकी एखाद्याला अध्यक्ष निवडीत. त्याची मुदत तहाहयात किंवा कांही कालपर्यंतच असे, यासंबंधीं कांहीच माहिती मिळत नाही. वज्जीमध्ये कोणी तरी महाराजा होता असेंही दिसून येत नाही. वज्जीच्या सेनापतीचा उल्लेख आहे, पण महाराजाचा नाही; कदाचित तेवढ्या वेळेपुरता अध्यक्ष निवडून ते काम चालवीत असतील. या गणराज्यांत न्यायदानासंबंधाने आणि राज्यव्यवस्था कशी ठेवावी यासंबंधाने कांही कायदे ठरलेले असत आणि त्यांना अनुसरूनच हे गणराजे आपलीं राज्ये चालवीत.

गणराज्यांच्या नाशार्ची कारणें

सोळा जनपदांच्या गणराजांचा नाश होऊन बहुतेक राज्यांत महाराजसत्ता स्थापन झाली होती. आणि मल्लांचीं लहानशीं दोन व वज्जींचें बलाढ्य एक मिळून जीं तीन गणसत्ताक स्वतंत्र राज्ये बाकी राहिलीं, तीं पण एकसत्ताक राज्यपद्धतीच्या आहारीं जाण्याच्या बेतांत होती. याचीं कारणें काय झालीं असावीं ? माझ्या मतें न.भा.१६....६

गणराजांचा ऐषआराम आणि ब्राह्मणांचें राजकारणांत वर्चस्व, हीं या कांतीचीं प्रमुख कारणें असलीं पाहिजेत.

गणराजांना कोणी निवडून देत नसे. बापाचा मुलगा त्याच्या मागोमाग राजा होत असे. वंशपरंपरेने हा अधिकार भोगावयास मिळाल्यामुळे हे चैनी आणि बेजबाबदार होणें अगदी साहजिक होतें. वर जें ललितविस्तरांतून वज्जीचें वर्णन दिलें आहे, त्याचा विचार केला असतां, ते गणराजे जरी प्रबळ होते, तरी परस्परांविषयीं त्यांचा आदर नसून प्रत्येक जण आपणालाच राजा समजत होता असें दिसतें. त्यामुळे बुद्धाच्या परिनिर्वाणानंतर अजातशत्रूला वज्जीच्या गणराजांत फूट पाडून तें राज्य अनायासें काबीज करतां आलें.

सामान्य जनतेचा या गणराजांना पाठिंबा असणें शक्य नव्हतें. जो तो राजा आपल्या परीने लोकांवर जुलूम करूं लागला, तर त्याला आळा घालण्याचें सामर्थ्य लोकांत किंवा इतर राजांत नव्हतें. त्यापेक्षा हे सर्व राजे नष्ट होऊन एकच सर्वाधिकारी राजा असणें सामान्य माणसाच्या दृष्टीने अधिक सोईवार होतें. महाराजा आपल्या अधिकाऱ्यांवर जोर जुलूम करी, राजधानीच्या आजूबाजूला एखादी सुस्वरूप तरुणी सापडली, तर तिला आपल्या सनानखान्यांत घाली. असले कांही थोडेबहुत जुलुमाचे प्रकार त्याच्याकडून घडले, तरी ते गणराजांइतके असणें शक्यच नव्हतें. गणराजे गावोगावीं असल्याकारणाने त्यांचा जुलूम सुरू झाला, तर त्यांतून बहुजनांपैकी कोणीही सुटूं शकत नव्हता. कराच्या आणि बेगारीच्या रूपाने हे राजे सर्वांनाच त्रास देत असावेत. एकसत्ताक महाराजाला अशा रीतीने शेतकऱ्यांना सतावण्याची मुलीच आवश्यकता नव्हती. त्याच्या ऐषआरामापुरता पैसा त्याला नियमित कराच्या रूपाने सहज वसूल करतां येत होता. तेव्हा सामान्य लोकांना, 'दगडापेक्षा वीट मऊ,' या न्यायाने एकसत्ताक राज्यपद्धतीच बरी वाटली असल्यास नवल नाही.

एकसत्ताक राज्यांत पुरोहिताचें काम वंशपरंपरेने किंवा ब्राह्मणसमुदायाच्या संमतीने ब्राह्मणालाच मिळत असे. मुख्यप्रधानादिकांचीं कामें देखील ब्राह्मणांनाच मिळत. अर्थात् ब्राह्मण एकसत्ताक राज्यपद्धतीचे मोठे भोक्ते झाले. ब्राह्मणी ग्रंथांत गणसत्ताक राजांचा नामनिर्देश देखील नाही, ही गोष्ट विचार करण्याजोगी आहे. यावरून असें दिसतें की, ब्राह्मणांना गणसत्ताक राज्यपद्धति मुळीच पसंत नव्हती. आक्यांसारखे गणराजे ब्राह्मणांना मान देत नाहीत, असा अंघोष्ठ ब्राह्मणाने त्यांच्यावर आरोप केल्याचा अंबड-सुत्तांत उल्लेख आहे.* गणराज्यात यज्ञयागांना मुळीच उत्तेजन मिळत नव्हतें, आणि एकसत्ताक राज्यांत तर महाराजे यज्ञयाग चालवण्यासाठी ब्राह्मणांना वंशपरंपरेने इनामें देत. एका विंबिसाराच्या राज्यांत सोणदण्ड, कूटदन्त वगैरे ब्राह्मणांना, त्याचप्रमाणें कोसल देशांत पोखरसाति (पौष्करसादि) तारुक्ख (तारुक्ष) वगैरे ब्राह्मणांना मोठमोठालीं इनामें होती, असें सुत्तपिटकांतील त्यांच्या वर्णनावरून दिसून येतें. तेव्हा 'परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ' या न्यायाने ब्राह्मणजातीचें आणि एकतंत्री राज्यपद्धतीचें परस्परांच्या साहाय्याने वर्चस्व वृद्धिगत होणें साहजिक झालें.

बुद्धसमकालीं ब्राह्मणांपेक्षा श्रमणांचें (परिव्राजकांचें) महत्त्व अधिकाधिक वाढत चाललें होतें, हें पुढील प्रकरणावरून स्पष्ट दिसून येईल. या श्रमणांचा गणसत्ताक राज्यांविषयीं आदर होता. कारण, अशा राज्यांतून यज्ञयागांना कोणी विचारीत नसे. तथापि अध्यात्म-चिंतनांत गुंतून गेल्यामुळे राजकीय बाबतींत विचार करून या गणसत्ताक राज्यांची सुधारणा कशी करतां येईल, ह्याचा मार्ग शोधून

* चण्डा भो गोतम सक्कजाति....इग्भा सन्ता इग्भा समाना न ब्राह्मणे ढंगकरोन्ति, न ब्राह्मणे मानेन्ति, इत्यादि ॥ (दीघनिकाय अम्बट्टमुत्त)

काढण्याला त्यांना अवकाशच नव्हता. जे कांही चाललें आहे ते अपरिहार्य असावें, अशी त्यांची समजूत झाली होती असें दिसतें.

गणराजांसंबंधाने बुद्धाचा आदर स्पष्ट दिसतो. वज्जींना त्याने उन्नतीचे सात नियम घालून दिल्याचा उल्लेख वर आलाच आहे. परंतु त्याने देखील या जुन्या राज्यघटनेतून नवीन सुव्यवस्थित घटना कशी तयार करतां येईल यासंबंधाने आपले विचार प्रकट केल्याचें दिसून येत नाही. गणराजांपैकी एखाद्या राजाने जर जुलूम केला, तर इतर राजांनी एकवट होऊन त्याला आळा घालावा ? किंवा या सर्वच गणराजांना लोकांनी वेळोवेळीं निवडून देऊन त्यांच्यावर आपला दाब ठेवावा ? इत्यादि विचार बौद्धवाच्यांत कोठेच सापडत नाहीत.

बुद्धाच्या अनुयायांनी तर गणसत्ताक राज्यांची कल्पना निखालस सोडून दिली. दीघनिकायांत नमुनेदार राज्यपद्धति दर्शविणारी चक्रवर्तिसुत्त आणि महासुदस्सनसुत्त अशीं दोन सुत्ते आहेत. त्यांत चक्रवर्ती राजाचें महत्त्व अतिशयोक्तिपूर्वक वर्णिलें आहे. ब्राह्मणांच्या सम्राटामध्ये आणि या चक्रवर्तीमध्ये फरक एवढाच की, पहिला सामान्य जनतेची काळजी न करतां पुष्कळ यज्ञयाग करून ब्राह्मणांची तेवढी काळजी घेतो, आणि दुसरा सर्व जनतेला न्यायाने वागवून सुखी करण्यांत दक्ष असतो. राज्यांत शांतता स्थापित झाल्याबरोबर तो लोकांना उपदेश करतो की,

पाणो न हन्तब्धो, अदिशं नादातब्धं, कामेसु मिच्छा न चरितब्धा, मुसा न भासितब्धा, मज्जं न पातब्धं ।

‘प्राण्याची हत्या करूं नये, चोरी करूं नये, व्यभिचार करूं नये, खोटे बोलूं नये, दारू पिऊं नये.’

म्हणजे बौद्ध गृहस्थांचे जे पांच शीलनियम आहेत, त्यांचें पालन करण्यास हे चक्रवर्ती राजे उपदेश करीत असत. एवंच, ब्राह्मणांच्या दृष्टीने काय, किंवा बुद्धाच्या अनुयायांच्या दृष्टीने काय,

एकसत्ताक राज्यपद्धतिच चांगली ठरली. तत्त्वाचा फरक नसून तपशिलाचा तेवढा फरक राहिला.

परंतु खुद्द गौतम बोधिसत्त्वावर गणसत्ताक राज्यपद्धतीचा चांगला परिणाम झाला होता. संघाची रचना बुद्धाने गणसत्ताक राज्यांच्या राज्यपद्धतीवरूनच केली असली पाहिजे. यास्तव या गणसत्ताक राज्यांची मिळणारी अल्पस्वल्प माहिती विशेष महत्त्वाची वाटते.

प्रकरण तिसरें

समकालीन धार्मिक परिस्थिति

भ्रामक विचार

आजकालच्या पुष्कळ विद्वानांची अशी समजूत दिसते की, प्रथमतः ब्राह्मणांचा वेदांवर सर्व भार होता, नंतर त्यांनी यज्ञयागांचें स्तोम माजवले, त्यांतून उपनिषदांचें तत्त्वज्ञान निघालें आणि मग बुद्धाने त्या तत्त्वज्ञानांत सुधारणा करून आपला संप्रदाय स्थापला. ही विचारसरणी अत्यंत भ्रममूलक आहे. ती सोडून दिल्याशिवाय बुद्धचरित्राचा यथातथ्य बोध होणें शक्य नाही. म्हणून या प्रकरणांत बुद्धसमकालीन धार्मिक परिस्थिति कशा प्रकारची होती याचें संक्षिप्त वर्णन करणें योग्य वाटतें.

यज्ञसंस्कृतीचा प्रवाह

पहिल्या प्रकरणांत सांगितलें आहे की, आर्यांच्या आणि दासांच्या संघर्षामुळे सप्तसिंधूच्या प्रदेशांत यज्ञयागाची संस्कृति उद्धवली, आणि परिक्षित् आणि त्याचा मुलगा जनमेजय यांच्या कारकीर्दीत या वैदिक संस्कृतीने कुरु देशांत आपलें कायमचें ठाणें दिलें.

परंतु त्या संस्कृतीचा प्रवाह कुरुच्या पलीकडे पूर्वेला जोराने वाहत गेला नाही. त्या प्रवाहाची गति कुरु देशांतच कुंठित झाली. याचें मुख्य कारण पूर्वेकडील देशांत ऋषिमुनींच्या अहिंसेला आणि तपश्चर्येला महत्त्व देणारे लोक पुष्कळ होते.

तपस्वी ऋषिमुनि

जातकअट्ठकथेंत तपस्वी ऋषिमुनींच्या अनेक गोष्टी आल्या आहेत. त्यांवरून असें दिसतें की, हे लोक जंगलांत जाऊन तपश्चर्या करीत. त्यांच्या तपश्चर्येचा मुख्य विषय म्हणजे कोणत्याही प्राण्याला दुखवावयाचें नाही आणि शक्य तेवढें देहदंडन करावयाचें. हे लोक एकाकी किंवा संघ बनवून राहत असत. एकेका संघांत पांचशें पांचशें तपस्वी परिव्राजक असल्याचा उल्लेख अनेक जातककथांत सापडतो. जंगलांतील कंद, फळें वगैरे पदार्थांवर ते आपला निर्वाह करीत, आणि प्रसंगोपात्त खारट आणि आंबट पदार्थ (लोण-अम्बिल-सेवनत्थं) खाण्यासाठी लोकवस्तीच्या ठिकाणीं येत. त्यांच्याविषयीं लोकांना फार आदर वाटत असे आणि त्यांना लागणाऱ्या पदार्थांची ते वाण पडूं देत नसत. या ऋषिमुनींचें लोकांवर फार वजन होतें; पण ते लोकांना धर्मोपदेश करीत नसत. त्यांच्या उदाहरणाने लोक अहिंसेला मानीत, एवढेंच काय तें.

ऋषिमुनींचें भोळेपण

हे तपस्वी लोक व्यवहारानभिज्ञ असल्याकारणाने कधी कधी प्रपंचांत फसत. ऋष्यशृंगाला बायकांनी फसवून आणल्याचें आणि पराशर सत्यवतीशीं रत झाल्याचें वर्णन पुराणांत आहेच. याशिवाय जातकअट्ठकथेंत देखील हे ऋषिमुनि भलत्याच मार्गाला लागल्याच्या अनेक गोष्टी आढळून येतात. त्यांपैकी येथे एक देतो:- . .

प्राचीन काळीं वाराणसी नगरींत ब्रह्मदत्त राजा राज्य करीत असतां बोधिसत्त्व काशी राष्ट्रांत औदिच्य ब्राह्मणकुळांत जन्मला. वयांत आल्यावर त्याने प्रव्रज्या घेतली; आणि तो पांचशें शिष्यांसह-वर्तमान हिमालयाच्या पायथ्याशीं राहूं लागला. पावसाळा जवळ आला, तेव्हा त्याचे शिष्य त्याला म्हणाले, “आचार्य, आपण लोकवस्तींत जाऊन खारट आणि आंबट पदार्थ सेवन करूं या.” आचार्य म्हणाला, “आयुष्मन्तांनो, मी इथेच राहतों. तुम्हीं जाऊन शरीराला अनुकूल पदार्थ खाऊन या.”

ते तपस्वी वाराणसीला आले. राजाने त्यांची कीर्ति ऐकून त्यांना आपल्या उद्यानांत चातुर्मासांत राहण्याची विनंती केली; व त्यांच्या जेवण्याखाण्याची व्यवस्था आपल्याच राजवाड्यांत करविली. एक दिवस शहरांत सुरापानमहोत्सव चालला होता. परिव्राजकांना जंगलांत दारू मिळणें कठीण, म्हणून राजाने या तपस्यांना उत्तम दारू देवविली. तपस्वी दारू पिऊन नाचूं लागले, गाऊं लागले, आणि कांही अव्यवस्थितपणें खाली पडले. जेव्हा ते पूर्वस्थितीवर आले, तेव्हा त्यांना फार पश्चात्ताप झाला. त्याच दिवशीं राजाचें उद्यान सोडून ते हिमालयाकडे वळले; आणि क्रमशः आपल्या आश्रमांत येऊन आचार्याला नमस्कार करून एका बाजूला बसले. आचार्य त्यांना म्हणाला, “तुम्हांला लोकवस्तींत भिक्षेचा त्रास झाला नाही ना ? आणि तुम्ही समप्रभावाने राहिलांत ना ?” ते म्हणाले, “आचार्य ! आम्ही सुखाने राहिलों; मात्र ज्या पदार्थाचें पान करूं नये त्याचें पान केलें.

अपायिम्ह अनच्चिम्ह अगायिम्ह रुदिम्ह च ।

विसञ्जकरणिं पित्वा दिट्ठा नाहुम्ह वानरा ॥

आम्हीं प्यालों, नाचलों, गाऊं लागलों आणि रडलों. उन्मत्त करणारी (दारू) पिऊन आम्ही वानर बनलों नाही, एवढेंच काय तें !” *

* सुरापान जातक (नं. ८१)

ऋषिमुनींत जातिभेद नव्हता

तपस्वी ऋषिमुनींत जातिभेदाला मुळीच थारा नव्हता. कोण-त्याही जातीचा मनुष्य तपस्वी झाला, तरी त्याचा सर्व समाजांत बहुमान होत असे. उदाहरणादाखल येथे जातकांत आलेली मातंग ऋषींची गोष्ट* संक्षेपाने देत आहें:—

मातंग वाराणसी नगराच्या बाहेर चांडालकुलांत जन्मला. तो वयांत आल्यावर एके दिवशीं त्याची व वाराणसी श्रेष्ठीच्या दृष्टमंगलिका नांवाच्या तरुण कन्येची रस्त्यांत गाठ पडली. तेव्हा मातंग एका बाजूला उभा राहिला. आपल्या परिवारांतील नोकरांना दृष्टमंगलिकेने विचारलें की, हा बाजूला उभा राहिलेला मनुष्य कोण? तो चांडाल आहे, असें तिच्या नोकराने सांगितल्याबरोबर अपशकुन झाला असें समजून ती तेथूनच मागे फिरली.

दृष्टमंगलिका महिन्या दोन महिन्यांनी एकदा उद्यानांत जाऊन आपल्या बरोबरच्या व तेथे जमणाऱ्या इतर लोकांना पैसे वाटीत असे. ती माघारी घरीं गेल्यामुळे त्या लोकांची निराशा झाली. त्यांनी मातंगाला झोडपून निश्चेष्ट करून रस्त्यांत पाडलें. मातंग कांही वेळाने शुद्धीवर आला आणि दृष्टमंगलिकेच्या बापाच्या दरवाजांत पायरीवर आडवा पडून राहिला. “हा त्रागा कां करतोस?” असें जेव्हा त्याला विचारलें, तेव्हा तो म्हणाला, “दृष्टमंगलिकेला घेतल्यावाचून मी येथून हलणार नाही.” सात दिवस तसाच पडून राहिल्यावर श्रेष्ठीने निरुपाय होऊन आपल्या मुलीला त्याच्या स्वाधीन केलें. तिला घेऊन तो चांडालग्रामांत गेला.

दृष्टमंगलिका जरी त्याच्याशीं पत्नीच्या नात्याने वागण्यास तयार होती, तथापि त्याने तिला तशा रीतीने न वागवतां अरण्यांत जाऊन घोर तपश्चर्या आरंभिली. सात दिवसांनी मातंग परत आला

आणि दृष्टमंगलिकेला म्हणाला, “तू जाहीर कर की, माझा पति मातंग नसून महाब्रह्मा आहे; व तो पौर्णिमेच्या दिवशी चन्द्रमंडळांतून खाली उतरणार आहे.” व्याघ्रमाणे दृष्टमंगलिकेने हे वर्तमान सर्वांना मांगितले. पौर्णिमेच्या दिवशी रात्री मोठा जनसमुदाय चांडालग्रामांत तिच्या घरामघोर जमला. तेव्हा मातंग ऋषि चन्द्रमंडळांतून खाली उतरला; आणि आपल्या झोपडीत शिरून त्याने दृष्टमंगलिकेच्या नाभीला आपल्या अंगठ्याने स्पर्श केला.

तेथे जमलेल्या ब्रह्मभक्तांनी हा अद्भुत चमत्कार पाहून दृष्टमंगलिकेला उचलून वाराणसी नगरीत नेले आणि नगरीच्या मध्यभागी एक मोठा मंडप उभारून तिची पूजा चालविली. लोक निला नवम करू लागले. नऊ महिन्यांनंतर त्याच मंडपांत तिच्या मुलगा झाला. मंडपांत जन्मल्यामुळे त्याचे नांव मांडव्य ठेवण्यात आले. लोकांनी त्या मंडपाजवळच एक मोठा प्रासाद बांधला, आणि या मातापुत्रांना त्या प्रामादांत ठेवले. त्यांची पूजा चालू होती.

लहानपणापासून मांडव्यकुमाराला शिकविण्यासाठी मोठमोठाले वैदिक पंडित स्वेच्छेने आले. तो तीनही वेदांत पारंगत झाला. आणि ब्राह्मणांना पुष्कळ मदत करू लागला. एके दिवशी मातंग ऋषि त्याच्या दारांत भिक्षेसाठी उभा राहिला असतां मांडव्य त्याला म्हणाला, “चिंध्या पांघरून पिशाचासारखा येथे उभा राहणारा तं कोण आहेम ?”

मातंग—तुझ्या घरीं अन्नपान पुष्कळ आहे. यास्तव कांही तरी खरकटे मला मिळेल, या हेतूने मी येथे उभा आहे.

मांडव्य—पण हे अन्न ब्राह्मणांसाठी आहे. तुझ्यासारख्या हलकटाला देण्यासाठी नाही.

दोघांचाही वरांच संवाद झाल्यावर मांडव्याने मातंगाला आपल्या तीन द्वारपालांकडून धक्के मारून घालवून दिले. पण

त्यामुळे त्याची बोंबडी वळली, डोळे पांढरे फटफटीत झाले आणि तो निश्चेष्टित होऊन पडला. त्याच्या बरोबरच्या ब्राह्मणांची देखील कांही कमी प्रमाणांत हीच स्थिति झाली. तोंडें वेडींवाकडीं करून ते गडबडा लोळूं लागले. हा प्रकार पाहून दृष्टमंगलिका घाबरून गेली. एका दरिद्री तपस्व्याच्या प्रभावाने आपल्या मुलाची व इतर ब्राह्मणांची ही स्थिति झाल्याचें जेव्हा तिला समजलें, तेव्हा त्या तपस्व्याचा शोध करण्यासाठी ती निघाली. मातंग ऋषि एका ठिकाणीं बसून भिक्षाटनांत मिळालेली पेज खात होता. दृष्टमंगलिकेने त्याला ओळखलें आणि आपल्या मुलाला क्षमा करण्याची विनंती केली. आपल्या उष्ट्या पेजेचा कांही भाग त्याने तिला दिला आणि सांगितलें की, ही पेज मुलाच्या आणि इतर ब्राह्मणांच्या तोंडांत घाल, म्हणजे ते बरे होतील. त्याप्रमाणे दृष्टमंगलिकेने केल्यावर ते सर्व ब्राह्मण पूर्वस्थितीवर आले. पण चांडाळाच्या उष्ट्याने ब्राह्मण बरे झाल्याचें वर्तमान सर्व वाराणसींत पसरलें. तेव्हा लोकांना लाजून ते मेज्झ (मेध्य) राष्ट्रांत गेले. मांडव्य मात्र तेथेच राहिला.

मातंग ऋषि कांही काळाने प्रवास करीत मेज्झ राष्ट्रांन जाऊन पोचला. हें वर्तमान मांडव्याबरोबरच्या ब्राह्मणांना समजल्याबरोबर त्यांनी मेज्झराजाची अशी समजूत करून दिली की, हा नवीन आलेला भिकारी मायावी आहे आणि तो सर्व राष्ट्रांचा नाश करील. हें ऐकल्याबरोबर राजाने आपले शिपाई मातंगाच्या शोधासाठी पाठविले. त्यांनी त्याला एका भिंतीजवळ बसून भिक्षेत मिळालेलें अन्न खात असतांना गाठलें आणि तेथेच ठार केलें. त्यामुळे देवता क्षोभल्या आणि त्यांनी तें राष्ट्र ओस पाडलें.

मातंगाच्या हत्येमुळे मेज्झ राष्ट्र ओस पडल्याचा उल्लेख अनेक जातकांत सापडतो. या दंतकथेंत कितपत तथ्य आहे हें सांगतां येत नाही. तथापि मातंग ऋषि चांडाळ होता व त्याची पूजा ब्राह्मण

आणि क्षत्रिय देखील करीत होते, हे वसलसुत्तांतील खालील गाथांवरून स्पष्ट होते.

तदमिना पि जानाथ यथा मेदं निदस्सनं ॥
चण्डालपुत्तो सोपाको मातंगो इति विस्सुतो ॥१॥
सो यसं परमं पत्तो मातंगो यं सुदुल्लभं ।
आगच्छं तस्सुपट्टानं खत्तिया ब्राह्मणा बहू ॥२॥
देवयानं अभिरुह्य विरजं सो महापथं ।
कामरागं विराजेत्वा ब्रह्मलोकूपगो अहु ।
न न जाति निवारेसि ब्रह्मलोकूपपत्तिया ॥३॥

(१) ह्याला मी एक उदाहरण देतो. कुत्र्याचें मांस खाणाऱ्या चांडाळाचा एक पुत्र मातंग या नांवाने प्रसिद्ध होता.

(२) त्या मातंगाला अत्यंत श्रेष्ठ आणि दुर्लभ यश मिळालें. त्याच्या सेवेस पुष्कळ क्षत्रिय आणि ब्राह्मण हजर असत.

(३) विषयवासनेचा क्षय करणाऱ्या थोर मार्गाचा व देवयानाचा (समाधीचा) अवलंब करून तो ब्रह्मलोकाला गेला. ब्रह्मलोकीं उत्पन्न होण्यास त्याचा जन्म त्याला आड आला नाही.

शंबूकाची कथा काल्पनिक

शंबूक नांवाचा शूद्र अरण्यांत तपश्चर्या करीत होता. त्यामुळे एका ब्राह्मणाचा मुलगा मरण पावला. रामाला ही गोष्ट समजल्यावर त्याने अरण्यांत जाऊन शंबूकाचा शिरच्छेद केला आणि ब्राह्मणाच्या मुलाला जिवंत केलें. ही कथा रामायणांत अत्यंत खुलवून वर्णिली आहे. कांही सौम्य स्वरूप देऊन भवभूतीने हा प्रसंग उत्तररामचरितांत देखील दाखल केला आहे. पण असा प्रकार बुद्धाच्या पूर्वी किंवा बौद्धधर्म हिंदुस्थानांत असेपर्यंत घडून आल्याचा कोठेच

पुरावा सापडत नाही. राजाने असें वर्तन केलें पाहिजे, एवढेंच दाखविण्याचा ही कथा रचणाऱ्याचा हेतु असावा.

श्रमण

जंगलांत राहणाऱ्या या ऋषिमुनीनां तापस किंवा परिव्राजक म्हणत असत; ते तपश्चर्या कशी करीत याची विशेष माहिती सापडत नाही. याच तपस्वी लोकांच्या संघामधून लोकवस्तींत फिरून लोकांना उपदेश करणारे निरनिराळे श्रमणसंघ निघाले. श्रमण हा शब्द श्रम् धातूपासून निघाला आहे. त्याचा अर्थ कष्ट करणारा असा होतो. आज जसें शारीरिक कष्ट करणाऱ्या मजुरांचें महत्त्व वाढत चाललें आहे, तसें तें बुद्धसमकालीं श्रमणांचें वाढत चाललें होतें. पण मजुरांमध्ये आणि यांच्यामध्ये फरक असा की, मजर समाजाला उपयोगी पडणाऱ्या वस्तु उत्पादन करण्यासाठी कष्ट करतात आणि हे श्रमण लोक समाजांत आध्यात्मिक जागृति पैदा करण्यासाठी कष्ट करीत. कदाचित् शरीराला तपश्चर्येच्या योगाने हे लोक श्रम देत असत, म्हणून यांना श्रमण ही संज्ञा लावण्यांत येत असावी. पण जंगलांत राहणारे ऋषिमुनि देखील तपश्चर्येने शरीर कष्टवीत असतच; तरी त्यांना श्रमण म्हणत नसत. तेव्हा लोकांच्या हितासाठी स्वतः श्रम करणारे म्हणूनच यांना श्रमण म्हणत, हें अधिक संभवनीय दिसतें.

त्रेसष्ट श्रमणपंथ

बुद्धसमकालीं असे लहानमोठे त्रेसष्ट श्रमणसंघ अस्तित्वांत होते. 'यानि च तीणि यानि च सट्ठि' या वाक्यांत जीं तीन आणि साठ मते सांगितलीं आहेत त्यांत बौद्धमतचा देखील समावेश होतो की काय हें सांगतां येत नाही. तो होतो असें जर गृहीत धरलें, तर पालिवाङ्मयांत अनेक ठिकाणीं सापडणाऱ्या बासष्ट मतांच्या (द्वासट्ठि

दिष्टिगतानि) उल्लेखाचा अर्थ बरोबर लागतो. म्हणजे बुद्धाच्या श्रमणपंथाबाहेर या वेळीं आणखी बासष्ट श्रमणपंथ अस्तित्वांत होते असें ठरते. या बासष्ट श्रमणपंथांचीं मते तपशीलवार दाखविण्याचा प्रयत्न दीघनिकायाच्या पहिल्या ब्रह्मजालसुत्तांत केला आहे. पण तो कृत्रिम दिसतो. ज्या वेळीं हें सुत्त लिहिलें, त्या वेळीं बासष्ट या संख्येशिवाय तपशीलवार माहिती अस्तित्वांत राहिली नव्हती. तेव्हा सुत्त रचनाज्याने बासष्ट ही संख्या भरून काढण्यासाठी नवीन तपशील रचून या सुत्तांत घातला. या जुन्या बासष्ट श्रमणपंथांची माहिती नष्ट होण्याचें कारण असें दिसतें की, त्यांपैकी प्रसिद्ध असे फारच थोडे श्रमणपंथ होते आणि लहानसहान संप्रदायांचा मोठ्या संप्रदायांत समावेश होत गेला. आजकालच्या बुवा, बैरागी वगैरे पंथांची नीट मोजणी केली, तर ते किती तरी भरतील. पण त्यांत नांव घेण्याजोगे कबीर, दादू, उदासी वगैरे हातांच्या बोटांवर मोजण्याइतकेच शिल्लक राहतील.

तपश्चर्येचे प्रकार

बुद्धाच्या वेळीं सर्वांत मोठे श्रमणसंघ सहाच होते आणि त्यांत देखील निर्ग्रंथ श्रमणांच्या संप्रदायाचा नंबर पहिला लागतो. या पंथाचा ऐतिहासिक संस्थापक पार्श्व मुनि होय. त्याचें परिनिर्वाण बुद्धाच्या जन्मापूर्वी १९३ व्या वर्षी झालें, असें अनुमान करतां येतें. त्यापूर्वी चाळीस पन्नास वर्षे तरी पार्श्व तीर्थंकर आपल्या धर्माचा उपदेश करित असावा. याच्या आणि इतर श्रमणसंघनायकांच्या मतांचा विचार पुढे करण्यांत येईल. सध्या या लोकांच्या तपश्चर्येचे प्रकार कोणते होते हें निर्दिष्ट करणें इष्ट वाटतें. कां की, त्यामुळे तापसांच्या तपश्चर्येचा देखील अल्पस्वल्प बोध होऊं शकेल. श्रमणांच्या तपश्चर्येचे प्रकार अनेक सुत्तांत सापडतात. पण त्यांपैकी मज्झिम-

निकायांतीळ महासीहनाद सुत्तांत आलेलें तपश्चर्येचें वर्णन विशेष महत्वाचें वाटल्याकारणाने त्याचा गोषवारा येथे देत आहें.

बुद्ध भगवान सारिपुत्ताला म्हणतो, “ हे सारिपुत्ता, मी चार तऱ्हेचें तप आचरलें होतें, हें मला आठवतें. मी तपस्वी झालों, रूक्ष झालों, जुगुप्सी झालों आणि प्रविविक्त झालों.

तपस्विता

“ हे सारिपुत्त, माझी तपस्विता कशी होती, ती सांगतों.

(नि) मी नागवा राहत असें. लौकिक आचार पाळीत नसें. हातावर भिक्षा घेऊन खात असें. ‘ भदन्त, इकडे या ’ असें कोणी म्हटलें तर तें ऐकत नसें. ‘ भदन्त, उभा रहा ’ असें कोणी म्हटलें तर तें ऐकत नसें. बसल्या ठिकाणीं आणून दिलेल्या अन्नाचा, मला उद्देशून तयार केलेल्या अन्नाचा आणि निमंत्रणाचा मी स्वीकार करीत नसें. ज्यांत अन्न शिजविलें, त्याच भांड्यांतून अन्न आणून दिलें तर तें घेत नसें. उखळांतून खाण्याचा पदार्थ आणून दिला तर तो घेत नसें. उंबरठ्याच्या आणि दांडक्याच्या पलीकडे राहून दिलेली भिक्षा घेत नसें. दोघें जेवीत असतांना एकाने उठून दिलेली भिक्षा घेत नसें. गर्भिणी, मुलाला पाजणारी, किंवा पुरुषाशीं एकांतांत असणारी, अशा स्त्रियांकडून भिक्षा घेत नसें. मेळ्यांत आणि जत्रेंत तयार केलेल्या अन्नाची भिक्षा घेत नसें. जेथे कुत्रा उभा असेल, किंवा माश्यांची गर्दी आणि गोंगाट असेल तेथे भिक्षा घेत नसें. मत्स्य, मांस, सुरा, वगैरे पदार्थ घेत नसें.* एकाच घरांत भिक्षा घेऊन एकाच घासावर मी राहत असें. किंवा दोन घरांत भिक्षा घेऊन दोन

* जैन साधु मत्स्य आणि मांस घेत असत; पण सुरा घेत असल्याचा दाखला सापडत नाही. मांसाहाराची चर्चा अकराव्या प्रकरणांत केली आहे.

घासांवर, याप्रमाणे सात दिवस वाढवीत जाऊन सात घरीं भिक्षा घेऊन सात घास खाऊन राहत असें. पळाभरच अन्न घेत असें. याप्रमाणे सात दिवस वाढवीत जाऊन सात पळे अन्न घेऊन त्यावर निर्वाह करीत असें. एका दिवसाआड जेवून असें. दोन दिवसांआड जेवून असें. याप्रमाणे उपासांची मर्यादा वाढवीत जाऊन, सात दिवसांआड किंवा पंधरवड्यांतून एक दिवस जेवून असें.

(इ) “शाक, श्यामाक, नीवार, चांभाराने फेकलेले चामड्याचे तुकडे, शेवाळ, कोंडा, करपलेलें अन्न, पेंड, गवत किंवा गाईचें शेण खाऊन राहत असें. किंवा अरण्यांत महजामहजीं मिळालेल्या फलमुळांवर निर्वाह करीत असें. मी सणाचीं वस्त्रे धारण करीत असें. मिश्र वस्त्रे धारण करीत असें. प्रेतांवर टाकलेलीं वस्त्रे धारण करीत असें. रस्त्यातील चिंध्यांचीं वस्त्रे बनवून तीं धारण करीत असें. वल्कले धारण करीत असें अजितमृगचर्म धारण करीत असें. कुशांचें बनविलेंलें चीवर धारण करीत असें. वाकाचे चीवर धारण करीत असें. मनुष्यांच्या केसांची कांबळ किंवा घोड्यांच्या केसांची कांबळ, अथवा घुबडांच्या पिसांचें बनविलेले चीवर धारण करीत असें.

(नि) “मी दाढीमिश्रा आणि केम उपटून काढीत असें. उभा राहून तपस्या करीत असें. उकिडव्याने बसून तपस्या करीत असें.

(इ) “मी कटकांच्या शय्येवर निजत असें. दिवसांतून तीनदा स्नान करीत असें. अशा प्रकारे अनेक परींनी देहदंडन करीत होतो. ही माझी तपस्विता.”

रुक्षता

“हे सारिपुत, माझी रुक्षता कशी होती हें सांगतो:—

(नि) अनेक वर्षांच्या धुळीने माझ्या अंगावर मळाचा थर चढल होता. जसा एखादा तिंदुक वृक्षाचा सोट अनेक वर्षांच्या धुळीने माखला जातो, तसा माझा देह झाला होता. पण मला असे वाटत नव्हतें

की, हा धुळीचा पापुद्रा मी स्वतः किंवा दुसऱ्या कोणी तरी हाताने झाडावा. अशी माझी रूक्षता होती.”

जुगुप्सा

“आता माझी जुगुप्सा कशी होती हें सांगतोः—(नि) मी मोठ्या काळजीपूर्वक जात येत असें. पाण्याच्या थेंबावर देग्वील माझी तीव्र दया होती. अशा विषम अवस्थेंत सापडलेल्या सूक्ष्म प्राण्याचा माझ्या हातून नाश होऊ नये, याबद्दल मी अत्यंत काळजी घेत असें. अशी माझी जुगुप्सा होती.” (जुगुप्सा म्हणजे हिंसेचा कंटाळा.)

प्रविविक्तता

“हे सारिपुत्त, आता माझी प्रविविक्तता कशी होती हें सांगतोः—(इ) मी एखाद्या अरण्यांत राहत असतां कोणा तरी गुराख्याला, गवत कापणाऱ्याला, लाकडें, नेणाऱ्याला किंवा जंगलाची देखरेख ठेवणाऱ्या माणसाला पाहून गहन जंगलांतून, खोलगट किंवा सपाट प्रदेशांतून एकसारखा पळत सुटें. हेतु हा की, त्यांनी मला पाहूं नये आणि मी त्यांना पाहूं नये. जसा एखादा अरण्यमृग मनुष्यांना पाहून पळत सुटतो, तसा मी पळत सुटत असें. अशी माझी प्रविविक्तता होती.”

विकट भोजन

(इ) “जेथे गाई बांधण्याची जागा असे व जेथून नुकत्याच गाई चरावयास गेलेल्या असत, तेथे हातापायांवर चालत जाऊन मी वासरांचें शेंण खात असें. जोंपर्यंत माझें मलमूत्र कायम असे, तोंपर्यंत त्यावरच मी निर्वाह करित होतो. असें माझें महाविकट भोजन होतें.”

उपेक्षा

(नि) “मी एखाद्या भयानक अरण्यांत राहत असें. जो कोणी अवीतरागी त्या अरण्यांत प्रवेश करी, त्याच्या अंगावर काटा उभा

राहावयाचा, इतकें तें भयंकर होतें. हिवाळ्यांत भयंकर हिमपात होत असतां मी मोकळ्या जागीं राहत होतों, आणि दिवसा जंगलांत शिरत होतों. उन्हाळ्याच्या शेवटल्या महिन्यांत दिवसा मोकळ्या जागीं राहत असें, आणि रात्री जंगलांत शिरत असें. मी स्मशानांत माणसांचीं हाडें उशाला घेऊन निजत असें. गावढळ लोक येऊन माझ्यावर थुंकत, लघवी करीत, धूळ फेकीत अथवा माझ्या कानांत काडया घालीत. तथापि त्यांच्याविषयीं माझ्या मनांत कधीही पापबुद्धि उत्पन्न झाली नाही.

आहारमत

(इ) “आहाराने आत्मशुद्धि होते, अशी कित्येक श्रमणांची आणि ब्राह्मणांची दृष्टि आहे. ते केवळ बोरें खाऊन राहतात, बोरेंचें चूर्ण खातात, बोरेंचा काढा पितात, किंवा दुसरा कोणताही पदार्थ बोरेंचाच करून खातात. मी एकच बोर खाऊन राहत असल्याची मला आठवण आहे. हे सारिपुत्ता, तूं असें समजूं नकोस की, त्या काळीं बोरें फार मोठीं होती. आजला जशीं बोरें आहेत, तशीं तीं त्या काळींही असत. याप्रमाणे एकच बोर खाऊन राहिल्यामुळे माझे शरीर अत्यंत कृश होत असे. आसीतक वल्लोच्या किंवा कालवल्लोच्या गाठींप्रमाणे माझे सांधे स्पष्ट दिसत असत. माझा कटिबंध उंटाच्या पावलासारखा दिसे. सुताच्या चात्यांच्या माळेप्रमाणे माझा पाठीचा कणा दिसे. मोडक्या घराचे वासे जसे खालीवर होतात, तशा माझ्या बरगड्या झाल्या. खोल विहिरींत पडलेल्या नक्षत्रांच्या छायेप्रमाणे माझीं बुबुळें खोल गेलीं. कच्चा कडू भोपळा कापून उन्हांत टाकला असतां जसा कोमेजून जातो, तशी माझ्या डोक्याची चामडी कोमेजून गेली. मी पोटावरून हात फिरवण्यास जाई, तों पाठीचा कणाच माझ्या हातीं लागे. त्यावर हात फिरवीं, तेव्हा पोटाची न.भा.१६...८

चामडी हाताला लागे. येणेंप्रमाणे माझा पाठीचा कणा आणि पोटाची चामडी हीं एक झालीं होतीं. शौचाला किंवा लघवीला बसण्याचा प्रयत्न केला, तर मी तेथेच पडत असें. अंगावरून हात फिरवला तर माझे दुर्बळ झालेले लोम खाली पडत. त्या उपोषणाच्या योगाने माझी स्थिति तशी झाली.

“कित्येक श्रमण आणि ब्राह्मण मूग खाऊन राहतात, तीळ खाऊन राहतात किंवा तांदूळ खाऊन राहतात. या पदार्थांनी आत्मशुद्धि होते अशी त्यांची समजूत आहे. हे सारिपुत्ता, मी एकच तीळ, एकच तांदूळ किंवा एकच मूग खाऊन राहत होतों. त्या वेळीं हे दाणे फार मोठे होते असें समजूं नकोस. आजकालच्या सारखेच हे दाणे होते. या उपोषणाने माझी स्थिति तशीच (वर वर्णिल्याप्रमाणे) होत असे.”

बुद्धघोषाचार्याचें म्हणणें की, भगवंताने ही तपश्चर्या एका पूर्वजन्मीं केली. त्या काळीं बोरें वगैरे पदार्थ आताच्या सारखेच होत असत, या मजकुरावरून बुद्धघोषाचार्याचें म्हणणें सयुक्तिक आहे असें दिसून येतें. बुद्धसमकालीं चालू असलेल्या भिन्न भिन्न तपश्चर्यांचें निरर्थकत्व दाखवून देण्यासाठी सुत्ताच्या कर्त्याने वरील मजकूर भगवंताच्या तोंडीं घातला आहे हें सांगणें नलगे.

टिपेंत दिलेल्या फरकाशिवाय (नि) सदराखाली आलेली तपश्चर्या निर्ग्रंथ (जैन साधु) करीत असत. आजलाही केस उपटण्याची, उपासतापास करण्याची वगैरे प्रथा त्यांच्यांत चालू आहे.

(इ) सदराखाली आलेली तपश्चर्या इतर पंथांचे श्रमण आणि ब्राह्मण करीत असत. त्यांतील बहुतेक प्रकार बुवा, बैरागी वगैरे लोकांत अद्यापि चालू आहेत.

मलमूत्र खाण्याची चाल

स्वतःचें मलमूत्र खाण्याची चाल अद्यापिही अधोरीसारख्या पंथांत चालू असल्याचें दिसून येतें. काशींत तेलंगस्वामी म्हणून एक

प्रसिद्ध संन्यासी होऊन गेले. ते नागवे राहत. त्यांच्यासारखे नागवे फिरणारे दुसरेही पुष्कळ परमहंस काशीला होते. त्या वेळीं गोडविन् नांवाचा (याला काशीचे लोक गोविंद साहेब म्हणत) मोठा लोकप्रिय कलेक्टर होता. हिंदू लोकांच्या चालीरीतींची त्याने सहानुभूतिपूर्वक माहिती करून घेतली; आणि या नंग्या बुवांनी लंगोटी लावून फिरावे म्हणून खालील युक्ति योजिली.

रस्त्यांत फिरणारा नंगा बुवा भेटल्याबरोबर पोलीस त्याला साहेबाकडे घेऊन जात. आणि साहेब त्याला विचारी, “तूं परमहंस आहेस का ?” त्याने होय म्हणून सांगितल्याबरोबर त्याला तो आपलें अन्न खाण्यास सांगत असे. अर्थातच तें नंग्या बुवाला पसंत पडत नसे. तेव्हा गोविंद साहेब म्हणे, “परमहंस कसलाच भेद ठेवीत नसतो, असें शास्त्रांत सांगितलें आहे; आणि तुमच्या मनांत तर भेदभाव आहे; तेव्हा तुम्ही नग्न हिंडतां कामा नये.” येणेंप्रमाणे पुष्कळशा नंग्या बुवांना त्याने लंगोटी लावण्यास भाग पाडलें.

असाच प्रसंग एकदा तेलंगस्वामीवर आला. पोलीस स्वामीला घेऊन कलेक्टर साहेबांच्या बंगल्यावर गेल्याचें वर्तमान समजतांच त्यांचे शिष्य व चाहाते मोठमोठे पंडित व इतर वजनदार लोक साहेबांच्या बंगल्यावर गेले. साहेबाने सर्वास बसवून घेऊन तेलंगस्वामीला प्रश्न केला, “तुम्ही परमहंस आहांत काय ?” स्वामीकडून ‘होय’ असें उत्तर मिळाल्यावर साहेबाने दुसरा प्रश्न केला, “माझ्याकडचें अन्न खाल काय ?” त्यावर स्वामी म्हणाले, “तुम्ही माझे अन्न खाल काय ?” “मी जरी परमहंस नाही, तरी कोणाचेंही अन्न खातों,” साहेबाने उत्तर केलें.

स्वामींनी तेथल्या तेथे आपल्या हातावर शौचविधि केला व तो हात पुढे करून स्वामी गोविंदसाहेबाला म्हणाले, “हें ध्या माझे अन्न. हें तुम्ही खाऊन दाखवा.” साहेब अत्यंत कंटाळला आणि

संतापून म्हणाला, “हैं काय माणसाने खाण्याजोगें अन्न आहे ?” तेव्हा स्वामींनी तें पार खाल्लें आणि हात चाटून साफसूफ केला ! साहेबाने स्वामीला सोडून दिलें, इतकेंच नव्हे, पण पुन्हा त्याची चौकशी देखील केली नाही !

मी १९०२ सालीं काशीला असतांना ही गोष्ट काशीच्या पंडितांनी मोठ्या आदराने सांगितलेली ऐकली आहे. आणि त्यापूर्वी ती तशाच आदरबुद्धीने ‘काशीयात्रा’ या पुस्तकांत लिहिलेली मी वाचली.

आधुनिक तपस्या

हेच तेलंगस्वामी भर थंडीच्या दिवसांत केवळ डोकें वर ठेवून गंगेत बसत; आणि भर उन्हाळ्यांत ज्या ठिकाणीं चालल्याने पायाला फोड येई, त्या गंगेच्या वाळवंटांत बसत.

लोखंडाच्या काट्यांची खाट बनवून त्याच्यावर निजणारे बैरागी पुष्कळांनी पाहिले असतील. १९०२ सालीं असा एक बैरागी काशींत बिंदुमाधवाच्या मंदिराजवळ राहत होता. लाकडाची लंगोटी घालून फिरणारे बुवाबैरागीही माझ्या पाहण्यांत आले आहेत.

भ्रमणांचा तपश्चर्येविषयी आदर

वर दिलेल्या तपश्चर्येच्या प्रकारांपैकी शाक, शामाक व अरण्यांतील सहज मिळालेलीं फळेमुळे खाऊन राहणें, हा प्रकार अरण्यांत राहणारे ऋषिमुनि आचरीत असत. ते बल्कलें नेसत आणि बहुतेक अग्निहोत्रही ठेवीत. परंतु हे जे नवीन भ्रमणसंप्रदाय निघाले त्यांनी अग्निहोत्राला फाटा दिला आणि अरण्यांत राहणाऱ्या ऋषिमुनींच्या बऱ्याच तपश्चर्या घेऊन त्यांत चामड्याचे तुकडे वगैरे खाण्याच्या तपश्चर्याची भर घातली.

बुद्धाच्या वेळीं निर्ग्रंथांचा (जैनांचा) संप्रदाय जोमांत होता हें वर सांगितलेंच आहे. त्याशिवाय पूरणकाश्यप, मक्खलि गोसाल, अजित केसकम्बल, पकुध कात्यायन आणि संजय बेलढपुत्त या पांच श्रमणनायकांचे श्रमणसंप्रदाय फार प्रसिद्ध होते. या लोकांच्या तत्त्वज्ञानाचा विचार संक्षेपाने सातव्या प्रकरणांत केला आहे. त्यावरून असें दिसून येईल की, तत्त्वाविषयीं त्यांचा फार मोठा मतभेद होता; तथापि दोन गोष्टीं त्यांची एकवाक्यता होती—

(१) या सर्वाना यज्ञयाग पसंत नव्हते, आणि

(२) तपश्चर्येविषयीं थोड्याबहुत प्रमाणांत त्यांचा आदर होता.

श्रमणांचें प्रचारकार्य

या आणि इतर श्रमणांचें वजन लोकांवर फार होतें, हें वर सांगितलेंच आहे. हे श्रमण पूर्वेला चंपा (भागलपूर), पश्चिमेला कुरुंचा देश, उत्तरेला हिमालय आणि दक्षिणेला विंध्य, यांच्या मधल्या प्रदेशांत पावसाळ्याचे चार महिने खेरीज करून बाकी आठ महिने सारखे फिरत आणि आपापल्या मतांचा लोकांना उपदेश करीत. त्यामुळे लोकांत यज्ञयागाविषयीं अनादर आणि तपश्चर्येबद्दल आदर उत्पन्न झाला.

यज्ञयागांची व्याप्ति

परंतु राजे लोकांना युद्धांत जय मिळावा म्हणून यज्ञयाग करणें आवश्यक वाटत होतें. यज्ञयाग चालू ठेवण्यासाठी कोसलांच्या पसेनदि राजाने उक्कट्टा नांवाचा गाव पोक्खरसाति (पौष्करसादि) आणि सालवतिका गाव लोहिच्च (लौहित्य) ब्राह्मणाला, त्याचप्रमाणे मगध देशांत बिंबिसार राजाने चंपा सोणदंड ब्राह्मणाला व खाणुमत गाव कूटदन्त ब्राह्मणाला इनाम दिल्याचा दाखला दीघनिकायांत सापडतो. याशिवाय खुद्द पसेनदि राजा यज्ञयाग करीत होता असें

कोसलसंयुक्तांतील नवव्या सुत्तावरून दिसून येते. पण या यज्ञयागांची व्याप्ति कोसलाचा पसेनदि आणि मगधाचा त्रिविसार यांच्या राज्यांपुरतीच होती. कारण मोठमोठाले यज्ञयाग करणें राजांना आणि इनामदार ब्राह्मणांनाच काय तें शक्य होतें.

असले अवाढव्य यज्ञयाग करणें सामान्य जनतेच्या शक्तीपलीकडचें असल्यामुळे यज्ञयागांच्या लघु आवृत्त्या निघाल्या होत्या. अमुक तऱ्हेच्या लाकडाच्या अमुक तऱ्हेच्या दर्वीने, तुसाचा, कोंड्याचा, अमुक तऱ्हेच्या तांदळांचा, अमुक प्रकारच्या तुपाचा, अमुक प्रकारच्या तेलाचा, अमुक प्राण्यांच्या रक्ताचा होम केला असतां अमुकतमुक कार्यसिद्धि होते, असें सांगून ब्राह्मणलोक सामान्य जनतेला हे होम कराव्यास लावीत व कांही श्रमण देखील यांत भाग घेत असत, असें दीघनिकायांतील मजकुरावरून दिसून येते.* कार्यसिद्धीसाठी हे लोक होम करीत असले, तरी त्यांची गणना धार्मिक विधींत करीत नसत असें वाटतें. कारण, ते होम करणाऱ्या ब्राह्मणांना आणि श्रमणांना लोक फारसे मानीत नसत.

देवतांची पूजा

आजकाल हिंदु लोक जसे देवदेवता, यक्ष, पिशाच इत्यादीकांना मानतात व त्यांची समजूत करण्यासाठी बलिदान देतात, तसेच बुद्धसमकालचे हिंदु लोक देवतांना मानीत व बलिकर्म करीत. विशेष एवढाच होता की, सध्याच्या बऱ्याच दैवतांना पुजारी लागतात आणि ते बहुधा ब्राह्मण असतात. याशिवाय सध्याचीं दैवतें जरी बुद्धसमकालच्या दैवतांप्रमाणेंच काल्पनिक असली, तरी त्यांपैकी बहुतेकांचीं पुराणें होऊन बसली आहेत. हा प्रकार बुद्धसमकालीं नव्हता. वडासारख्या झाडावर, एखाद्या डोंगरावर

* दीघनिकाय-ब्रह्मजाल, सामाञ्जफल वगैरे सुत्ते पहा.

किंवा वनांत महानुभाव देवता राहतात आणि त्यांना नवस केले असता त्या पावतात, अशी लोकांची समजूत होती; आणि बकरे, कोंबडी वगैरे प्राण्यांचा बळी देऊन ते आपला नवग फेडीत असत. पलास जातकाच्या (नं. ३०७) कथेवरून असें दिसतें की, देवतांची पूजा ब्राह्मण देखील करीत असत, पण त्यांनी त्या देवतांचा पुजारीपणा स्वतःची वृत्ति म्हणून बळकावल्याचा पुरावा कोठेच सापडत नाही. जसे आज दगडोबा म्हसोबाला किंवा जाखाई जोखाईला पुजारी ब्राह्मण नाहीत, तसे त्या वेळीं सर्वच देवतांना नव्हते. लोक नवस करीत आणि मध्यस्थीशिवाय आपल्या हातानेच बलिदान देत. सुजातेने वटवृक्षवासी देवतेला दुधाच्या खिरीचा नवस केला आणि शेवटीं त्या झाडाखाली बसलेल्या गोतम बोधिसत्त्वालाच तिने ती खीर दिली, ही कथा बौद्धवाङ्मयांत प्रसिद्ध आहे आणि बौद्ध चित्रकलेवर तिचा उत्तम परिणाम झाल्याचें दिसून येतें. तात्पर्य, या देवदेवतांच्या पूजेत पुजारी ब्राह्मणांची आवश्यकता नव्हती.

भ्रमणांचा उत्कर्ष

या देवतांच्या मागे पुराणें आणि पुजारी नसल्यामुळे त्यांना आजकालचें धार्मिक स्वरूप आलें नव्हतें. सर्व दर्जाचे लोक आपल्यावरची आपत्ति टाळण्यासाठी, किंवा आपण केलेल्या नवसाला देवता पावली म्हणून, तिला बलिदान देत. पण हें कृत्य धार्मिक समजत नसत. ब्राह्मणांच्या यज्ञयागांना वेदांची आणि वैदिक वाङ्मयाची पुष्टि मिळाल्यामुळे त्यांची गणना धार्मिक कृत्यांत होत होती. पण हे यज्ञयाग फारच खर्चाचे असल्यामुळे, सामान्य जनतेच्या आवाक्याबाहेरचे होते. त्यांत शेंकडो गाईबैल मारण्यांत येत. शेतीला उपयोगी पडणारीं हीं जनावरें राजे आणि इतर प्रतिष्ठित लोकांना जबरदस्तीने हिरावून घ्यावीं लागल्यामुळे सामान्य जनतेला हे

यज्ञयाग अत्यंत अप्रिय होत चालले होते. याच्या उलट श्रमणांना सामान्य लोक आदरातिथ्याने वागवीत, चातुर्मासांत झोपड्या वगैरे बांधून त्यांच्या राहण्याची व्यवस्था करीत आणि त्यांचा उपदेश ऐकण्याला तत्पर असत. म्हणजे श्रमणसंघांची एकसारखी भरभराट होत चालली होती.

उपनिषत्कालीन ऋषि

सांप्रत अशी एक समजूत प्रचलित आहे की, वेदांपासून उपनिषदे आणि त्यांच्यापासून बौद्ध, जैन वगैरे धर्म निघाल्यामुळे ते देखील वैदिक धर्मच आहेत. बौद्धांची आणि जैनांची परंपरा वेद किंवा उपनिषदे यांपासून निघाली नसून ती वेदकालापूर्वी मध्यहिंदुस्थानांत अस्तित्वांत असलेल्या ऋषिमुनींच्या परंपरेपासून निघाली, हें वरील विवेचनावरून स्पष्ट होईल असा भरवसा वाटतो. तथापि उपनिषदांत वर्णिलेल्या ब्राह्मणांची बुद्धसमकाली कशी स्थिति होती, याचा थोडक्यांत विचार करणें अप्रस्तुत होणार नाही.

आरण्यकें आणि उपनिषदे बुद्धकालानंतर बऱ्याच वर्षांनी रचण्यांत आलीं हें मी 'हिंदी संस्कृति आणि अहिंसा' या पुस्तकांत दाखवून दिलें आहे. (पृ० ४८-५० पहा.) परंतु बुद्धसमकाली उपनिषदांत वर्णिलेल्या ब्राह्मणांसारखे कांही ब्राह्मण आणि क्षत्रिय होते, असें समजण्यास मुळीच हरकत नाही. पण त्यांपैकी बहुतेक होम-हवनाचा धर्म सोडून शुद्ध श्रमण होत असत, असें जातकांतील पुष्कळशा गोष्टींवरून दिसून येतें. उदाहरणार्थ, नंगुडजातकाचा (नं. १४४) गोषवारा येथे देतों.

वाराणसींत ब्रह्मदत्त राज्य करीत असतां बोधिसत्त्व औदीच्य ब्राह्मणकुलांत जन्मला. त्याच्या जन्मदिवशी आईबापांनी जाताग्नि ठेवला. आणि तो सोळा वर्षांचा झाल्यावर त्यांनी त्याला म्हटलें,

“बाबारे, तुझ्या जन्मदिवशीं हा अग्नि स्थापित केला आहे. जर तुला गृहस्थ होऊन राहावयाचें असेल, तर तीन वेदांचें अध्ययन कर; पण जर ब्रह्मलोकपरायण होण्याची इच्छा असेल, तर हा अग्नि घेऊन अरण्यांत जा आणि त्याच्या सेवेने ब्रह्मदेवाची आराधना करून ब्रह्मलोकपरायण हो.”

बोधिसत्त्वाला गृहस्थाश्रम नको होता. आपला जाताग्नि घेऊन तो अरण्यांत गेला आणि तेथे आश्रम बांधून त्या अग्नीची सेवा करीत राहिला. एके दिवशीं बोधिसत्त्वाला एका शेतकऱ्याने दक्षिणे-दाखल एक बैल दिला. त्याचा बळी देऊन अग्निभगवंताची पूजा करण्याचा बोधिसत्त्वाचा विचार होता. पण आश्रमांत मीठ शिल्लक नव्हतें. तें आणण्यासाठी तो गावांत गेला असतां, इकडे कांही गुंड लोकांनी त्या बैलाला मारून अग्निहोत्रावर आपणाला पाहिजे तेवढें त्याचें मांस शिजवून खाल्लें व बाकीचें वरोबर नेलें.

ब्राह्मण मीठ घेऊन परत आला आणि पाहतो, तों बैलाचें कातडें, शेपूट आणि हाडें तेवढीं शिल्लक होती. तो स्वतःशींच म्हणाला, “हा अग्निभगवान् याच्या बलीचेंच रक्षण करूं शकत नाही; मग माझे रक्षण कसें करील?” असें म्हणून त्याने आपलें अग्निहोत्र पाण्यांत फेकून दिलें आणि ऋषिप्रब्रज्या घेतली.

बुद्धाचा उपदेश ऐकून उरुवेलकाश्यप, नदीकाश्यप आणि गयाकाश्यप या तिघां ब्राह्मणबंधूंनी आपलीं अग्निहोत्रें नदींत फेकून दिल्याची कथा बौद्धवाङ्मयांत प्रसिद्ध आहे.

उपनिषद्विधि

कांही ब्राह्मणांना अशा रीतीने उघडपणें श्रमणधर्म स्वीकारण्याचें धाडस नव्हतें. ते वैदिक यज्ञयाग आणि श्रमणांचें तत्त्वज्ञान यांच्या दरम्यान हेलकावे खात असत; अश्वमेधावर वगैरे रूपकें न.भा.१६...९

रचून त्यांतूनच आत्मतत्त्व काढण्याचा प्रयत्न करीत. उदाहरणार्थ, बृहदारण्यकोपनिषदाच्या पहिल्या अध्यायांतील दुसऱ्या ब्राह्मणाच्या आरंभी आलेली कथा पहा. तेथे ऋषि म्हणतो, “या जगांत उत्पत्तीच्या पूर्वी कांही एक नव्हतें. मृत्यूने हें सर्व झाकलें होतें, तें कां तर खाण्याच्या इच्छेने. कारण, खाण्याच्या इच्छेलाच मृत्यु म्हणतात. त्याला आत्मवान् व्हावें असें वाटलें....मोठ्या यज्ञाने मी पुनरपि यजन करावें अशी तो मृत्यु कामना करता झाला. अशी कामना करून तो श्रांत झाला; तप करूं लागला. त्या श्रांत व तपाने तपन झालेल्या मृत्युपासून यश व वीर्य उत्पन्न झालें. प्राण हें यश आणि हेंच वीर्य आहे. याप्रमाणे ते प्राण शरीर सोडून निघून गेले असतां तें प्रजापतीचें शरीर फुगलें. तथापि त्याचें मन त्या शरीरांत होतें. माझे हें शरीर मेध्य (यज्ञिय) व्हावें व त्यायोगे मी आत्मवान् (आत्मन्वी) व्हावें, अशी तो कामना करता झाला. ज्याअर्थी तें शरीर माझ्या वियोगाने यश आणि वीर्य यांनो विरहित होत चाललें, फुगलें, त्याअर्थी तो अश्व (फुगलेला) झाला. आणि ज्याअर्थी तें मेध्य झालें त्याअर्थी तेंच अश्वमेधाचें अश्वमेधत्व आहे. जो या अश्वाला याप्रमाणे जाणतो तोच अश्वमेधाला जाणतो.”

यांत अश्वमेधाच्या मिषाने तपश्चर्याप्रधान अहिंसाधर्म सांगण्याचा प्रयत्न दिसतो. खाण्याची इच्छा हाच मृत्यु. तो आत्मवान् झाला म्हणजे त्याला व्यक्तित्व आलें आणि क्रमशः त्याला यज्ञाची इच्छा उद्भवली. त्या इच्छेपासून यश आणि वीर्य हे दोन गुण निघाले, ते खरे प्राण होत. ते जर निघून गेले, तर शरीर मरून फुगल्यासारखें (अश्वयित) समजावें. आणि तें जाळून टाकण्याला योग्य आहे. हें तत्त्व जो जाणतो तोच अश्वमेध जाणतो.

छांदोग्य उपनिषदांत प्रवाहण जैवलि अरुणाच्या पुत्राला म्हणतो, “हे गौतमा, शुलोक हाच अग्नि आहे. त्याची आदित्य

हीच समिधा, किरण हा धूम, दिवस ही ज्वाला, चन्द्रमा हे निखारे, आणि नक्षत्रे किटाळें (विस्फुलिंग) आहेत.” (छां. उ. ५।४)

यावरून असें दिसून येईल की, या ब्राह्मण ऋषींच्या मनावर श्रमण मस्कृतीचा पूर्ण पगडा बसला होता; पण व्यवहारांत तीं तत्त्वे उघड उघड प्रतिपादनें त्यांना इष्ट वाटत नव्हतें; आणि म्हणूनच अशा रूपकात्मक भाषेचा ते प्रयोग करीत.

उपनिषद्वि देखील जातिभेद मानीत नव्हते

पूर्वीचे ऋषिमुनि, श्रमण आणि उपनिषद्वि यांच्यामध्ये एका बाबतींत एकवाक्यता होती. ही बाब म्हटली म्हणजे जातिभेदाची होय. मातंग ऋषींची गोष्ट वर आलीच आहे. तिजवरून ऋषिमुनींत जातिभेद नव्हता हें स्पष्ट होतें. श्रमणसंघांत तर जातिभेदाला मुळीच थारा नव्हता आणि उपनिषद्वि देखील जातीला फारसें महत्त्व देत नसत हें खालील गोष्टीवरून दिसून येईल.

सत्यकाम आपली आई जवाला हिला म्हणाला, “आई, मी ब्रह्मचर्याचें आचरण करूं इच्छितों. (ब्रह्मज्ञान मिळवण्याची इच्छा करतों.) माझे गोत्र कोणतें हें सांग.” ती त्याला म्हणाली, “बाळ, हें मला माहीत नाही. तरुणपणीं मी पुष्कळांपाशीं राहिलें (बह्वहं चरन्ती) आणि तूं जन्मलास. तेव्हा तुझे गोत्र मी जाणत नाही. माझे नांव जवाला आणि तुझे नांव सत्यकाम आहे. म्हणून तूं सत्यकाम जावाल आहेस असें सांग.”

तो (सत्यकाम) हारिद्रुमत गौतमाला म्हणाला, “आपणापाशीं ब्रह्मज्ञान शिकण्याच्या उद्देशाने मी आलों आहे.”

गौतम म्हणाला, “तुझे गोत्र कोणतें ? ”

सत्यकाम म्हणाला, “तें मला माहीत नाही. आईला मी विचारलें. पण ती मला म्हणाली की, तारुण्यांत पुष्कळ पुरुषांशीं संबंध

आल्यामुळे आपणाला गोत्र माहीत नाही. तेव्हा तूं सत्यकाम जावाला आहेस असें मांग.”

त्याला गौतम म्हणाला, “तूं सत्यापासून च्युत झाला नाहीस. अब्राह्मणाला हें शक्य नव्हे. म्हणून समिधा घेऊन ये. तुझे उपनयन करतो.” असें म्हणून या ऋषीने त्याचे उपनयन केलें. (छां. उ. ४।४).

गुप्तांच्या कारकीर्दीपासून जातिभेद बळावला

उपनिषद्विषयी जरी जातिभेद पाळीत असत, तरी जातीपेक्षा सत्याला ते विशेष मान देत हें सत्यकामाच्या गोष्टीवरून सिद्ध होतें. परंतु त्याच उपनिषदांचा समन्वय करूं पाहणारे बादरायण व्यास आणि भाष्यकार शंकराचार्य जातिभेदाचें किती स्तोम माजवतात पहा:—

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च । अ० १।३।३८

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थ-
प्रतिषेधो भवति । वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधस्तदर्थज्ञाना-
नुष्ठानयोश्चप्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । श्रवणप्रतिषेधस्तावत् ‘अथास्य
वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रपूरणम्’ इति । ‘पशुह वा एतत् श्मशानं
यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्’ इति च । अत एवाध्ययनप्रतिषेधः ।
यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति, स कथमश्रुतमधीयीत । भवति च
वेदोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति । अत एव चार्थार्थ-
ज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति ‘न शूद्राय मतिं दद्यात्’ इति ।
(ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्य अ० १।३।३८.)

“आणि म्हणूनच शूद्राला (ब्रह्मज्ञानाचा) अधिकार नाही. कारण, स्मृतीने त्याला वेद ऐकण्याचा व अध्ययन करण्याचा प्रतिषेध केला आहे. वेदश्रवणाचा प्रतिषेध, वेदाध्ययनाचा प्रतिषेध आणि त्याचें अर्थज्ञान व अनुष्ठान यांचा प्रतिषेध स्मृतीने शूद्राला केला आहे. श्रवणप्रतिषेध असा, ‘त्याने वेदवाक्य ऐकलें तर त्याचे कान

लाखेने आणि शिशाने भरावे'. 'शूद्र म्हणजे पाय असलेलें स्मशान होय. म्हणून शूद्राच्या जवळपास अध्ययन करूं नये.' आणि म्हणूनच अध्ययनप्रतिषेध देखील होतो. कारण ज्याच्या जवळपास देखील अध्ययन करतां कामा नये, तो स्वतः श्रुतीचें अध्ययन कसे करील ? आणि त्याने वेदोच्चारण केलें असतां त्याचा जिह्वाच्छेद करावा, (वेदमंत्राचें) धारण केलें असतां ठार मारावें (शरीरभेद करावा), असें सांगितलें आहे. यास्तव त्याने वेदाचें अर्थज्ञान आणि अनुष्ठान करूं नये, असें सिद्ध होतें. 'शूद्राला मति देऊं नये.' "

शंकराचार्यांनी शूद्रांचा छळ करण्यासाठी घेतलेले आधार गौतमधर्मसूत्र इत्यादि गुप्त राजांच्या समकालीं झालेल्या ग्रंथांतील आहेत. म्हणजे समुद्रगुप्तापासून (इ० स० च्या ४थ्या शतकापासून) तहूत शंकराचार्यांपर्यंत (इ० स० च्या ९व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत) आमच्या ब्राह्मण पूर्वजांचा शूद्रांना दाबून आपलें वर्चस्व कायम ठेवण्याचा प्रयत्न अव्याहत चालू होता असें दिसतें. धर्मसूत्रकार आणि शंकराचार्य यांच्यामध्ये फरक एवढाच की, सूत्रकारांच्या वेळीं मुसलमान लोकांनी या प्रदेशांत प्रवेश केला नव्हता आणि शंकराचार्यांच्या वेळीं सिंध देश मुसलमानांच्या ताब्यांत गेला असून तेथे मुसलमानी धर्माचा एकसारखा प्रसार होत होता. त्यांच्याकडून तरी आमच्या आचार्यांनी समानत्वाचा धडा शिकावयास पाहिजे होता. तसें न करतां हे आचार्य आपलें जातिभेदाचें घोडें तसेंच दामटीत राहिले. त्याचे परिणाम या हतभागी देशाला कसे भोगावे लागले, हें इतिहास सांगतच आहे.

स्त्री सार्वर्षीचे संघ

तपस्वी ऋषिमुनींत किंवा वैदिक ऋषींत स्त्रियांचा समावेश झाला नव्हता. गार्गी वाचक्नवी सारख्या स्त्रिया ब्रह्मज्ञानाच्या चर्चेत

भाग घेत होत्या.* परंतु त्यांचे स्वतंत्र संघ नव्हते. स्त्रियांचे स्वतंत्र संघ बुद्धकालापूर्वी एकदोन शतके स्थापन झाले. त्यांपैकी सर्वांत जुना जैन साध्वींचा संघ होता, असें वाटते. या जैन साध्वी वाद-विवादांत पटाईत होत्या, हे भद्रा कुंडलकेशा इत्यादिकांच्या गोष्टी-वरून समजून येईल.

पूर्वीचे ऋषिमुनि जंगलांत राहत आणि गावांत क्वचितच संचार करीत. यास्तव त्यांना स्त्रियांचे संघ स्थापन करणे शक्य नव्हते. परंतु श्रमण लोक वस्तीच्या आसपास राहत आणि त्या काळची परिस्थिति अनुकूल असल्यामुळे त्यांना स्त्रियांचे संघ स्थापना आले. बौद्ध आणि जैन वाङ्मय वाचलें असतां एक विशेष गोष्ट दिसून येते ती ही की, त्या काळीं स्त्रिया धार्मिक बाबतींत पुरुषांप्रमाणेच पुढारलेल्या होत्या. याचें कारण गणसत्ताक राज्यांत स्त्रियांना पूर्ण स्वातंत्र्य असे. बुद्ध भगवंताने वज्जींना जे उन्नतीचे सात नियम घालून दिले, त्यांपैकी पांचवा, 'स्त्रियांचा मान राखला पाहिजे; विवाहित किंवा अविवाहित स्त्रीवर कोणत्याही प्रकारें बलात्कार होऊं देतां नये' हा आहे. आणि त्याला अनुसरून बुद्धाच्या मरणापर्यंत तरी वज्जी लोक वागत असत. वज्जींप्रमाणेच मलांच्या राज्यांत देखील बायकांचा मान ठेवण्यांत येत होता असें मानण्यास हरकत नाही. अंग, काशी, शाक्य, कोलिय इत्यादि गणसत्ताक राज्यांचें स्वातंत्र्य नष्ट झालें होतें, तरी अन्तर्गत व्यवस्था त्यांच्या हातांत असल्यामुळे त्यांच्या राज्यांत स्त्रीस्वातंत्र्याला फारसा धक्का पोचला नाही.

मगध आणि कोसल या देशांत एकसत्ताक राज्यपद्धति दृढमूल झाली असली, तरी त्या देशाच्या राजांना मूळच्या गणसत्ताक

* द. उ० ३। ६॥ १ इत्यादि.

† बौद्धसंघाचा परिचय, पृ. २१४-२१७ पहा.

राज्यपद्धतीचें समूळ उन्मूलन करतां आलें नाहीं. बिबिसार महाराजाने किंवा पसेनदि महाराजाने कोणत्याही स्त्रीला जबरदस्तीने आपल्या झनानखान्यांत आणल्याचा दाखला कोठेच सापडत नाहीं.

कांही एकसत्ताक राज्यांत स्त्रियांचा मान

गणसत्ताक राज्यपद्धति लोकांच्या स्मृतिपथांतून जात चालली आणि एकसत्ताक राज्यपद्धति जसजशी प्रबल होत गेली, तसतसें स्त्रियांचें स्वातंत्र्य देखील संपुष्टांत येत चाललें. तथापि कांही राजे स्त्रियांचा योग्य मान ठेवीत असें उन्मादयन्तीच्या (उम्मदंतीच्या) गोष्टीवरून दिसून येईल.*

बोधिसत्त्व शिवि राजकुलांत जन्मला. त्याला शिविकुमार असें व म्हणत. शिविराजाच्या सेनापतीचा पुत्र अभिपारक आणि शिविकुमार समवयस्क होते. तक्षशिलेला जाऊन त्या दोघांनी शास्त्राध्ययन केलें. बापाच्या मरणानंतर शिविकुमार राजा झाला. आणि सेनापतीच्या मरणानंतर त्याने अभिपारकाला सेनापति केलें. अभिपारकाने उन्मादयन्ती नांवाच्या अत्यंत सुस्वरूप श्रेष्ठिकन्येशीं लग्न केलें. राजा नगरप्रदक्षिणेला निघाला असतां खिडकींत उभी असलेल्या उन्मादयन्तीची व त्याची दृष्टादृष्ट झाली. राजा तिच्यावर मोहित होऊन उन्मत्त झाला व राजवाड्यांत जाऊन विछान्यावर पडून राहिला. अभिपारकाला हें वर्तमान समजलें, तेव्हा राजाजवळ जाऊन आपल्या बायकोचा स्वीकार करून उन्मत्तपणा सोडून देण्याबद्दल राजाची याने प्रार्थना केली. त्यामुळे राजा शुद्धीवर येऊन म्हणाला, “हा शिवीचा धर्म नव्हे. मी शिवीचा पुढारी आहे. आणि शिवीचा धर्म अनुपालन करणें माझें कर्तव्य आहे; म्हणून माझ्या चित्तविकाराला वश होणें मला योग्य नव्हे.”

* उम्मदंतीजातक नं. ५२७.

ही कथा विस्तृत आणि रोचक आहे. तिचें सार तेवढें येथे दिलें आहे. ही रचणाराच्या वेळीं गणसत्ताक राज्यपद्धति पार नष्ट झाली होती असें दिसतें. तथापि शिवींसारख्या गणसत्ताक राजांचें स्त्रियांविषयींचें कर्तव्य त्याला पूर्णपणें माहीत होतें; आणि तें सर्वसत्ताधारी राजांनी लक्षांत ठेवावें असा त्याचा हेतु होता. शिविकुमाराच्या भाषणाच्या शेवटीं त्याने ही गाथा घातली आहे—

नेता पिता उगगतो रट्टपालो
धम्मं शिवीनं अपचायमानो ।
सो धम्ममेवानुविचिन्तयन्तो
तस्मा सके चित्तवसे न वत्ते ॥

‘मी शिवींचा नेता, पिता आणि राष्ट्रपालक पुढारी आहे. म्हणून शिवींच्या कर्तव्याला मान देऊन आणि शिवींच्या धर्माचा नीट विचार करून माझ्या स्वतःच्या चित्तविकाराला मी वश होणार नाही.’

बालविवाहाची प्रथा

या गोष्टीचा परिणाम बौद्ध राजांवर तरी चांगलाच झाला असला पाहिजे. पण त्यामुळे दुसरीच एक वाईट चाल निघाली असावी. ब्रह्मदेशांतील राजे विवाहित स्त्रीला आपल्या झनानखान्यांत ठेवीत नसत; जरी विवाहित स्त्रीच्या पतीने आपल्या बायकोशीं काडीमोड करून तिला राजाच्या ह्वालीं करण्याचें कबूल केलें, तरी हा मोठा अधर्म समजत असत. पण अविवाहित स्त्रीला तिच्या आईबापांच्या संमतीशिवाय खुशाल उचलून घेऊन जात. राजा आपल्या मुलीला जबरदस्तीने नेईल या भयाने आईबाप मुलींचें लग्न लहानपणींच करून त्यांच्या गळ्यांत मंगळसूत्र बांधीत. हीं लग्नें साफ खोटीं असत. मुली नवऱ्याच्या घरीं जात नसत, एवढेंच

नव्हे, तर पहिला नवरा सोडून वाटेल त्या नवऱ्याशी लग्न लावण्यास त्यांना पूर्ण मुभा असे. केवळ राजांच्या जुलमापासून मुलींचे रक्षण करण्याचा हा उपाय होता. हिंदुस्थानांत बालविवाहाची ददमूल झालेली चाल अशाच परिस्थितीतून निघाली की काय हे सांगतां येणे शक्य नाही. पण ही चाल बुद्धसमकालीं सार्वत्रिक झाली नव्हती आणि एकसत्ताक राज्यपद्धति बळकट झाल्यावर ती धार्मिक होऊन बसली, याबद्दल शंका नाही. हिंदुस्थानांत गणसत्ताक राज्यपद्धतीचा विकास झाला असता, तर बालविवाहाला मुळीच थारा मिळाला नसता, हे सांगायलाच नको.

चार प्रकारचे श्रमणब्राह्मण

बुद्धकालापर्यंत चार प्रकारचे श्रमणब्राह्मण झाले, याच्यावर एक रूपक व त्याचे स्पष्टीकरण मज्झिमनिकायांतील निवापसुत्तांत सापडते. त्याचा सारांश असा:—

बुद्ध भगवान् श्रावस्ती येथे अनाथपिंडिकाच्या आरामांत राहत असतां भिक्षूंना उद्देशून म्हणाला, “भिक्षुहो, कुरण लावणारा मनुष्य ते मृगांच्या कल्याणासाठी लावीत नसतो. या कुरणांतील गवत खाऊन मृग प्रमत्त व्हावेत व सर्वस्वी आपल्या ताब्यांत यावेत, असा त्याचा हेतु असतो.

“(१) भिक्षुहो, अशा एका कुरणामध्ये मृग शिरले आणि ते यथास्थित गवत खाऊन प्रमत्त झाल्यामुळे त्या कुरण लावणाऱ्या मनुष्याच्या ताब्यांत गेले. (२) ते पाहून दुसऱ्या कांही मृगांनी असा विचार केला की, या कुरणांत शिरणे अतिशय अनिष्ट आहे. ते कुरण सोडून देऊन ते ओसाड अरण्यांत गेले. उन्हाळ्याचे दिवस आल्यावर तेथे त्यांना चारापाणी मिळेनासे झाले. आणि त्यामुळे न.भा. १६...१०

त्यांच्या शरीरांत बळ राहिलें नाही. उदरपीडेने त्रस्त होऊन ते त्या कुरणांत शिरले आणि प्रमत्तपणें चारापाण्याचा उपभोग घेऊं लागल्यामुळे त्या मनुष्याच्या ताब्यांत गेले. (३) तिसऱ्या कांही मृगांनी हे दोन्ही मार्ग सोडून देऊन कुरणाच्या जवळच्या जंगलाचा आश्रय धरला व मोठ्या सावधगिरीने ते कुरणांतील गवत खाऊं लागले. पराच काळपर्यंत कुरणाच्या मालकाला तें समजलें नाही. कांही काळाने त्याने त्या मृगांचें आश्रयस्थान शोधून काढलें आणि त्या जागेभोवती जाळीं पसरून त्या मृगांना हस्तगत केलें. (४) पण चौथे मृग फार हुशार होते. त्यांनी कुरणापासून दूर अंतरावर गहन अरण्यांत वस्ती केली; आणि तेथून ते कुरणांतील चारापाण्याचा सावधगिरीने उपभोग घेऊं लागले. त्यांच्या आश्रयस्थानाचा पत्ता कुरणाच्या मालकाला लागला नाही.

“भिक्षुहो, मी हें रूपक केलें आहे. कुरण लावणारा मनुष्य दुसरा कोणी नसून मार आहे. (१) ज्या श्रमणब्राह्मणांनी विषय-सुखामध्येच आनंद मानला, ते पहिले मृग होत. (२) विषयसुखाच्या भयाने ज्यांनी अरण्यवास पत्करला आणि जे सर्व जगापासून वेगळे झाले, ते दुसरे मृग. (३) जे श्रमणब्राह्मण विषयांचा उपयोग मोठ्या सावधगिरीने घेऊन ‘जग हें शाश्वत आहे की अशाश्वत आहे, आत्मा अमर आहे की नाशवंत आहे’ इत्यादि प्रश्नांविषयीं वाद-विवाद करतात व आपला वेळ फुकट घालवतात, ते तिसरे मृग. (४) परंतु जे असल्या वादविवादांत न पडतां आपलें अंतःकरण निष्कलंक ठेवण्याविषयीं काळजी घेतात, ते चौथे मृग होत.”

या सुत्तांत सांगितलेले पहिले श्रमण ब्राह्मण म्हणजे यज्ञयागांत व सोमरसपानांत धर्मसर्वस्व समजणारे वैदिक ब्राह्मण होत. वैदिक हिंसेला आणि सोमपानाला कंटाळून जे अरण्यांत शिरले, आणि तेथील कंदमूलांवर निर्वाह करूं लागले, ते ऋषिमुनि

दुसऱ्या प्रकारचे श्रमण ब्राह्मण समजावेत. अरण्यांत फळेंमुळें मिळेंनाशीं झालीं, किंवा खारट अगर आंबट पदार्थ खाण्याची इच्छा झाली, म्हणजे ते लोक गावांत येत आणि प्रपंचाच्या जाळ्यांत फसत. याचें एक उदाहरण वर (पृ० ५४-५५) दिलेंच आहे. ऋषिमुनींचा फळांमुळांवर निर्वाह करण्याचा मार्ग सोडून ज्यांनी भिन्न भिन्न श्रमणसंप्रदाय स्थापन केले, ते तिसऱ्या प्रकारचे श्रमण-ब्राह्मण होत. हे परिव्राजक गहन जंगलांत न जातां लोकवसतीच्या आश्रयाने रहात आणि लोकांकडून मिळालेल्या अन्नवस्त्राचा मोठ्या सावधगिरीने उपभोग घेत. पण ते ‘आत्मा आहे किंवा नाही’ इत्यादि वादांत गडून जात. त्यामुळे त्यांची आत्मशुद्धि न होतां ते माराच्या जाळ्यांत सापडत. बुद्धाने हे सर्व निरर्थक वाद सोडून देऊन अध्यात्मशुद्धीचा मार्ग शोधून काढला. त्याच्या भिक्षुंवी चौथ्या श्रमणब्राह्मणांत गणना केली आहे. इतर श्रमणब्राह्मणांच्या आणि बुद्धाच्या आत्मवादांत कसा फरक होता, याचें स्पष्टीकरण सातव्या प्रकरणांत करण्यांत येईल. येथे एवढेंच सांगावयाचें आहे की, या चार प्रकारच्या श्रमणब्राह्मणांत उपनिषदृषींचा मुळीच समावेश होत नाही; आणि यावरून, उपनिषदांपासून बौद्धधर्म निघाला, ही कल्पना निराधार ठरते.

प्रकरण चवथें

गोतम बोधिसत्त्व

गोतमाची जन्मतिथि

गोतमाच्या जन्मतिथीसंबंधाने अर्वाचीन पंडितांत बराच मतभेद आढळतो. दिवाण बहादूर स्वामिकन्नु पिल्ले यांच्या मते बुद्धाचें परिनिर्वाण ख्रिस्तापूर्वी ४७८ व्या वर्षीं झालें. इतर कांही पंडितांचें

म्हणणे की, ते ख्रिस्तापूर्वी ४८६-८७ व्या वर्षी घडलें. पण आज-काल लागलेल्या नवीन शोधावरून महावंस आणि दीपवंस यांत दिलेली बुद्धपरिनिर्वाणाची तिथिच योग्य ठरते.* या ग्रंथांवरून बुद्धाचें परिनिर्वाण ख्रिस्तापूर्वी ५४३ व्या वर्षी झालें, असें सिद्ध होतें; आणि बुद्धपरिनिर्वाणाची ही तिथि गृहीत धरली, तर बुद्धाचा जन्म ख्रिस्तापूर्वी ६२३ व्या वर्षी झाला असें म्हणावें लागतें.

बोधिसत्त्व

गोतमाच्या जन्मापासून बुद्धत्वापर्यंत त्याला बोधिसत्त्व म्हण-ण्याची वहिवाट फार प्राचीन आहे. पालि वाङ्मयांत सगळ्यांत प्राचीन जो सुत्तनिपात त्यांत म्हटलें आहे की,

सो बोधिसत्तो रतनवरो अतुल्यो ।

मनुस्सलोके हितसुखताय जातो ।

सक्यानं गामे जनपदे लुम्बिनेय्ये ।

श्रेष्ठ रत्नाप्रमाणे अतुलनीय असा तो बोधिसत्त्व लुम्बिनी जनपदांत शाक्यांच्या गावीं मानवांच्या हितसुखासाठी जन्मला.

बोधि म्हणजे मनुष्याच्या उद्दाराचें ज्ञान, आणि त्यासाठी प्रयत्न करणारा जो प्राणी (सत्त्व) तो बोधिसत्त्व होय. आरंभी गोतमाच्या जन्मापासून त्याला संबोधिज्ञान होईपर्यंत हें विशेषण लावीत असावे. होतां होतां त्याने त्या जन्मापूर्वी दुसरे अनेक जन्म घेतले, अशी कल्पना प्रचलित झाली; आणि त्या पूर्व जन्मांत देखील त्याला बोधिसत्त्व हें विशेषण लावण्यांत येऊं लागलें. त्याच्या पूर्व-जन्मींच्या कथांचा संग्रह जातकांत केला आहे; त्या गोष्टींमध्ये जें कोणी मुख्य पात्र असेल, त्याला बोधिसत्त्व ही संज्ञा लावून तो

* The Early History of India by V. A. Smith (Oxford 1924) p. 49-50

पूर्वजन्मीचा गोतमच होता असें म्हटलें आहे. ज्या कथेंत योग्य पात्र सापडलें नाही, तेथे बोधिसत्त्वाला कथेशीं विशेष संबंध नसलेल्या एखाद्या वनदेवतेचें किंवा दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीचें स्वरूप देऊन कसा तरी संबंध जुळवून आणला आहे. अस्तु. येथे गोतमाच्या जन्मापासून बुद्धत्वापर्यंत त्याला बोधिसत्त्व या नांवाने संबोधावयाचें आहे; त्याच्या पूर्वजन्माशीं या विशेषणाचा कांही संबंध नाही, असें समजावें.

बोधिसत्त्वाचें कुल

बोधिसत्त्वाच्या कुळाची आणि बाळपणाची माहिती त्रिपिटकांत फार थोडी सापडते. ती प्रसंगवशात् उपदेशिलेल्या सुत्तांत आली असून तिचा आणि अडकथांत सापडणाऱ्या माहितीचा कधी कधी मुळीच मेळ बसत नाही. यास्तव, या परस्परविरोधी माहितीची नीट छाननी करून त्यांतून काय निष्पन्न होतें तें पाहणें योग्य आहे.

मज्झिमनिकायाच्या चूळदुक्खक्खन्ध सुत्ताच्या अडकथेंत गोतमाच्या कुटुंबाची माहिती सापडते ती अशी:—

“शुद्धोदन, शुक्लोदन, शाक्योदन, धोतोदन आणि अमितोदन हे पांच भाऊ. अमितादेवी त्यांची बहीण. तिष्यस्थविर तिचा मुलगा. तथागत आणि नंद शुद्धोदनाचे मुलगे. महानाम आणि अनुरुद्ध शुक्लोदनाचे, आणि आनन्दस्थविर अमितोदनाचा मुलगा. तो भगवंतापेक्षा लहान, आणि महानाम मोठा.”

येथे दिलेल्या अनुक्रमाप्रमाणें अमितोदन शेवटला भाऊ दिसतो व त्याचा मुलगा आनंद भगवंतापेक्षा वयाने लहान होता, हें ठीकच आहे. परंतु मनोरथपूरणी अडकथेंत अनुरुद्धासंबंधाने लिहितांना ‘अमितोदनसक्कस गेहे पटिसंधिं गण्हि’ (अमितोदन शाक्याच्या घरीं जन्मला) असें म्हटलें आहे ! एकाच बुद्धघोषा-

चार्याने लिहिलेल्या या दोन अडकथांत असा विरोध दिसतो. पहिल्या अडकथेंत आनंद अमितोदनाचा मुलगा होता असें म्हणतो; आणि दुसऱ्या अडकथेंत अनुरुद्ध त्याचा मुलगा म्हणतो. तेव्हा शुक्लोदन इत्यादि नांवें देखील काल्पनिक आहेत की काय असा संशय येतो.

बोधिसत्त्वाचें जन्मस्थान

सुत्तनिपाताच्या वर दिलेल्या अवतरणांत बुद्धाचा जन्म लुम्बिनी जनपदांत झाला असें आहे. आजला देखील या ठिकाणाला लुम्बिनीदेवी असें म्हणतात आणि त्या ठिकाणीं जो जमिनींत गाडून गेलेला अशोकाचा शिलास्तंभ सापडला, त्याच्यावरील लेखांत “लुंमिनिगामे उवालिके कते” हें वाक्य आहे. अर्थात् बोधिसत्त्वाचा जन्म लुम्बिनी गावांत झाला, असें पूर्णपणें सिद्ध होतें.

दुसऱ्या अनेक सुत्तांतून महानाम शाक्य कपिलवस्तूचा राहणारा होता अशा अर्थाचा उल्लेख सापडतो. पण शुद्धोदन कपिलवस्तूंत होता असा महावग्गांत तेव्हा उल्लेख आहे. लुम्बिनीग्राम आणि कपिलवस्तु यांच्यामध्ये १४।१९ मैलांचें अंतर होतें. तेव्हा शुद्धोदन कधी कधी लुम्बिनी गावाच्या आपल्या जमीनदारींत राहत होता व तेथेच बोधिसत्त्व जन्मला असें म्हणावें लागेल. पण खाली दिलेल्या अंगुत्तरनिकायाच्या तिकनिपातांतील १२४ व्या सुत्तावरून या विधानालाही बळकट बाधा येते.

कालामाचा आश्रम

एके समयीं भगवान् कोसल देशांत प्रवास करीत करीत कपिलवस्तूला आला. तो आल्याचें वर्तमान ऐकून महानाम शाक्याने त्याची भेट घेतली. तेव्हा महानामाला त्याने आपणाला एक रात्र राहण्यासाठी जागा पाहण्यास सांगितलें. परंतु भगवंताला राहण्यासाठी योग्य जागा महानामाला कोठेच सापडली नाही. परत येऊन

तो भगवंताला म्हणाला, “भदन्त, आपणासाठी योग्य जागा मला सापडत नाही. आपला पूर्वीचा सव्रह्मचारी भरण्डु कालाम याच्या आश्रमांत आपण एक रात्र रहा.” भगवंताने महानामाला तेथे आसन तयार करावयास सांगितलें व तो त्या रात्री त्या आश्रमांत राहिला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं महानाम भगवंताच्या भेटीला गेला. तेव्हा भगवान् त्याला म्हणाला, “या लोकीं, हे महानाम, तीन प्रकारचे धर्मगुरू आहेत. पहिला कामोपभोगांचा समतिक्रम (त्याग) दाखवितो, पण रूपांचा आणि वेदनांचा समतिक्रम दाखवीत नाही. दुसरा कामोपभोगांचा व रूपांचा समतिक्रम दाखवितो, पण वेदनांचा समतिक्रम दाखवीत नाही. तिसरा ह्या तिहींचाही समतिक्रम दाखवितो. ह्या धर्मगुरूंचें ध्येय एक आहे की भिन्न आहे ?”

त्यावर भरण्डु कालाम म्हणाला, “हे महानाम, या सर्वांचें ध्येय एकच आहे असें म्हण.” पण भगवान् म्हणाला, “महानामा, त्यांचें ध्येय भिन्न आहे असें म्हण.” दुसऱ्यांदा व तिसऱ्यांदाही भरण्डूने त्यांचें एकच ध्येय असें म्हणण्यास सांगितलें; व भगवंताने त्यांचीं ध्येयें भिन्न आहेत असें म्हणण्यास सांगितलें. महानामासारख्या प्रभावशाली शाक्यासमोर श्रमण गोतमाने आपला उपमर्द केला असें वाटून भरण्डु कालाम जो कपिलवस्तूहून चालता झाला, तो कधीही परत आला नाही.

भरण्डु-कालाम-सुत्तावरून होणारा उलगडा

या सुत्ताचें समग्र भाषांतर येथे दिलें आहे. त्यावरून बुद्ध-चरित्रांतील दोन तीन गोष्टींचा चांगला उलगडा होतो. त्यांत पहिली ही की, बुद्ध ज्ञान्यानंतर भगवान गोतम मोठ्या भिक्षुसंघासह कपिलवस्तूला आला नाही; आणि त्याचा शाक्यांनी बहुमान केला नाही.

तो एकाकी आला; आणि त्याच्यासाठी योग्य जागा शोधण्याला महानामाला मोठा त्रास पडला. शुद्धोदन राजाने जर बोधिसत्त्वासाठी तीन प्रासाद बांधले होते, तर त्यांपैकी एक खाली करून बुद्धाला कां देण्यांत आला नाही ? शाक्यांचें कपिलवस्तूमध्ये एक संस्थागार (म्हणजे नगर-मंदिर) असल्याचा उल्लेख अनेक ठिकाणीं सापडतो. बुद्धाच्या उतार वयांत शाक्यांनी हें संस्थागार पुनः बांधलें, आणि त्यांत प्रथमतः बुद्धाला भिक्षुसंघासह एक रात्र राहावयास विनंती करून धर्मोपदेश करावयास लावलें.* पण वरच्या प्रसंगीं बुद्धाला त्या संस्थागारांत राहण्यास मिळालें नाही. म्हणजे बुद्ध शाक्यांपैकी एक सामान्य तरुण असून त्याची कपिलवस्तूंत फारशी महती नव्हती असें दिसतें.

दुसरी गोष्ट ही की, गौतमाने गृहत्याग करण्यापूर्वी कपिलवस्तूमध्ये हा कालामाचा आश्रम अस्तित्वांत होता. कालामाचा धर्म जाणण्यासाठी त्याला मगधांच्या राजगृहापर्यंत प्रवास करण्याची मुळीच आवश्यकता नव्हती. कालामाचें तत्त्वज्ञान तो कपिलवस्तूमध्ये शिकला, हें या सुत्तावरूनच सिद्ध होतें.

तिसरी गोष्ट ही की, महानाम शाक्य बुद्धाचा चुलतभाऊ असता तर त्याची व्यवस्था त्याने भरण्डु कालामाच्या आश्रमांत न करतां आपल्या घराशेजारीं कोठे तरी प्रशस्त जागीं केली असती. श्रमण गृहस्थाच्या घरीं तीन दिवसांच्यापेक्षा जास्त राहत नसत. येथे तर एका रात्रीपुरतीच राहण्याची व्यवस्था पाहिजे होती; आणि ती देखील महानामाला आपल्या घरीं किंवा आपल्या अतिथिगृहांत करतां आली नाही. एक तर महानामाचें घर अगदीच लहान असावें, किंवा बुद्धाला एक रात्र आश्रय देण्याचें त्याला कारण बाटलें नसावें.

* सळायतन संयुक्त, नासीविसबग्ग, सुत्त ६ पहा.

या सर्व गोष्टींचा विचार केला असतां असें वाटतें की, महानाम शाक्य आणि भगवान् बुद्ध यांचा फार निकट संबंध नव्हता; आणि शुद्धोदन शाक्य तर कपिलवस्तूहून चौदा मैलांच्या अंतरावर राहत होता. त्याचा आणि कपिलवस्तूचा फार थोडा संबंध असावा. शाक्यांची सभा भरली, तरच तो कपिलवस्तूला जात असावा.

भद्रिय राजाची कथा

महापदानुसृतांत शुद्धोदनाला राजा म्हटलें असून त्याची राजधानी कपिलवस्तु होती असें म्हटलें आहे. परंतु विनयपिटकांतील चुल्लवग्गांत जी भद्रियाची कथा आली आहे, तिचा या विधानाशी पूर्णपणें विरोध येतो.

अनुरुद्धाचा थोरला भाऊ महानाम पित्याच्या मरणानंतर घरची सर्व व्यवस्था पाहत असे. अनुरुद्धाला प्रपंचाची माहिती मुळीच नव्हती. बुद्ध भगवंताची सर्वत्र प्रसिद्धि झाल्यावर थोर थोर शाक्य कुळांतील तरुण भिक्षु होऊन त्याच्या संघांत प्रवेश करूं लागले. हें पाहून महानाम अनुरुद्धाला म्हणाला, “आमच्या कुळांतून एकही भिक्षु झाला नाही, तेव्हा तूं तरी भिक्षु हो, किंवा मी तरी भिक्षु होतों.” अनुरुद्ध म्हणाला, “मला हें काम झेपणार नाही; तुम्हीच भिक्षु व्हा.”

महानामाने ही गोष्ट कबूल केली व धाकट्या भावाला तो प्रपंचाची माहिती करून देऊ लागला. तो म्हणाला, “प्रथमतः शेत नांगरलें पाहिजे. नंतर पेरणी केली पाहिजे. त्यानंतर त्याला काल-व्याचें पाणी द्यावें लागतें. पाणी बाहेर काढून त्याची खुरपणी करतात. आणि तें पिकलें म्हणजे कापणी करावी लागते.”

अनुरुद्ध म्हणाला, “ही खटपट फारच मोठी दिसते. घरचा व्यवहार तुम्हीच सांभाळा. मी भिक्षु होतों.” पण या कामी त्याला

आपल्या आईची संमति मिळेली. आणि तो तर हट्ट धरून बसला, तेव्हा ती म्हणाली, “शाक्यांचा राजा भदिय जर तुझ्याबरोबर भिक्षु होत असेल, तर मी तुला भिक्षु होण्यास परवानगी देते.”

भदिय राजा अनुरुद्धाचा मित्र होता. पण तो राज्यपद सोडून भिक्षु होणार नाही, असें अनुरुद्धाच्या आईला वाटलं, आणि म्हणूनच तिने ही अट घातली. अनुरुद्ध आपल्या मित्राजवळ जाऊन त्यालाही भिक्षु होण्यास आग्रह करू लागला. तेव्हा भदिय म्हणाला, “तू सात वर्षे थांब मग आपण भिक्षु होऊं.” पण इतकीं वर्षे अनुरुद्ध वाट पाहण्याला तयार नव्हता. सहा वर्षे, पांच वर्षे, चार, तीन, दोन, एक वर्ष, सात महिने, असें करतां करतां भदिय सात दिवसांनी अनुरुद्धाबरोबर जाण्यास कबूल झाला. आणि सात दिवसांनंतर भदिय, अनुरुद्ध, आनंद, भगु, किम्बिल व देवदत्त हे सहा शाक्यपुत्र आणि त्यांच्याबरोबर उपाळि नांवाचा न्हावी असे सात असामी चतुरंगिनी सेना सज्ज करून त्या सेनेसह कपिलवस्तूपामून दूर अंतरावर गेले; व तेथून सैन्य मागे फिरवून त्यांनी शाक्य देशाची सीमा उल्लंघिली. त्या वेळीं भगवान् मन्त्रांच्या अनुप्रिय नांवाच्या गावी राहत होता. तेथे जाऊन या सात अमामींनी प्रव्रज्या घेतली.

भदियाच्या कथेवरून निघणारा निष्कर्ष

बुद्ध भगवंताची कीर्ति ऐकून पुष्कळ शाक्य कुमार भिक्षु होऊं लागले; आणि तोंपर्यंत शाक्यांच्या गादीवर भदिय राजा होता. मग शुद्धोदन राजा झाला कधी? शाक्यांच्या राजाला सगळे शाक्य एकत्रित होऊन निवडीत असत, किंवा त्याची नेमणूक कोसल महाराजाकडून होत असे, हें सांगता येत नाही. शाक्यांनी जर त्याची निवड केली म्हणावी, तर त्यांना त्याच्यापेक्षा वडील महानाम शाक्यासारखा एखादा शाक्य सहज निवडतां आला असता. या

शिवाय अंगुत्तरनिकायाच्या पहिल्या निपातांत, उच्च कुळांत जन्म-
लेल्या माझ्या भिक्षुश्रावकांत कालिगोत्रेचा पुत्र भद्विय श्रेष्ठ आहे,
असें बुद्धवचन सापडतें. केवळ उच्च कुळांत जन्मल्याने शाक्यां-
सारखे गणराजे भद्वियाला आपला राजा करतील हें संभवनीय दिसत
नाही. कोसल देशाच्या पसेनदि राजाकडूनच त्याची नेमणूक झाली
असावी, हें विशेष ग्राह्य दिसतें. कांही झालें तरी शुद्धोदन कधीही
शाक्यांचा राजा झाला नाही, असें म्हणावें लागतें.

शाक्यांचा मुख्य धंदा शेती

त्रिपिटक वाङ्मयांत मिळणाऱ्या माहितीची अशोकाच्या लुम्बिनी-
देवी येथील शिलालेखाच्या आधारे छाननी केली असतां असें
दिसून येतें की, शुद्धोदन शाक्यांपैकी एक असून लुम्बिनी गावांत
राहत होता, आणि तेथेच बौधिसत्त्व जन्मला. वर दिलेल्या महा-
नामाच्या आणि अनुरुद्धाच्या संवादावरून सिद्ध होतें की, शाक्यांचा
मुख्य धंदा शेतीचा होता. महानामासारखे शाक्य जसे स्वतः शेती
करीत; तसाच शुद्धोदन शाक्यही करीत होता. जातकाच्या निदान-
कर्थांत शुद्धोदनाला महाराजा बनवून त्याच्या शेतीचें वर्णन केलें
आहे, तें येणेंप्रमाणें:—

“ एके दिवशीं राजाच्या पेरणीचा समारंभ (वप्पमंगलं) होता.
त्या दिवशीं सगळें शहर देवांच्या विमानांप्रमाणें शृंगारीत असत.
सर्व दास आणि कामगार नवीन वस्त्रें नेसून आणि गंधमालादिकांनी
भूषित होऊन राजवाड्यांत एकत्र होत. राजाच्या शेतीवर एक हजार
नांगरांचा उपयोग होत असे. त्या दिवशीं सातशें नव्याण्णव नांग-
रांच्या दोऱ्या, बैल आणि बैलांचीं वेसणें रुप्याने मढविलेलीं असत;
आणि राजाचा नांगर वगैरे शंभर नंबरी सोन्याने मढविलेलीं असत....
....राजा सोन्याने मढविलेला नांगर धरी, आणि रुप्याने मढविलेले

सातशें नव्याण्णव नांगर अमात्य धरीत. बाकीचे (२००) इतर लोक घेत व सर्वजण मिळून शेत नांगरीत. राजा सरळ इकडून तिकडे नांगर फिरवीत असे.”

या कथेत पराचा कावळा झाला असला, तरी एवढें तथ्य आहे की, शुद्धोदन स्वतः शेती करीत होना. आजकाल महाराष्ट्रांत आणि गुजराथेंत जसे वतनदार पाटील स्वतः शेती करतात आणि मजुरांकडूनही करवून घेतात, त्यांच्यासारखेच शाक्य होते. फरक एवढाच की, आजकालच्या पाटलांना राजकीय अधिकार फार थोडे आहेत आणि शाक्यांना ते बरेच होते. आपल्या जमिनींतील कुळांचा आणि मजुरांचा न्याय ते स्वतः करीत, व आपल्या देशाची अन्तर्गत व्यवस्था संस्थागारांत एकत्र जमून पाहत असत. परस्परां-मध्ये कांही तंटा बरेचडा उपस्थित झाला, तर त्याचा निकाल ते स्वतःच देत. मात्र कोणाला हद्दपार करावयाचें असलें, किंवा फाशी द्यावयाचें असलें, तर त्यासाठी त्यांना कोसल राजाची परवानगी घ्यावी लागत असे, असें चूळसच्चकसुत्तांतील खालील संवादावरून दिसून येईल:—

“भगवान् म्हणतो, ‘हे अग्निवेस्सन, पसेनदि कोसलासारख्या किंवा मगधांच्या अजातशत्रूसारख्या मूर्धावसिक्त राजाला आपल्या प्रजेपैकी एखाद्या अपराध्याला देहांतशिक्षा देण्याचा, दंड करण्याचा किंवा हद्दपार करण्याचा पूर्ण अधिकार आहे की नाही?’

“सच्चक, ‘भो गोतम, वज्जी आणि मल्ल या गणराजांना देखील आपल्या राज्यांतील अपराध्याला फाशी देण्याचा, दंड करण्याचा किंवा हद्दपार करण्याचा अधिकार आहे; तर मग पसेनदि कोसल राजाला किंवा अजातशत्रूला हा अधिकार आहे हें सांगावयास नको.’”

या संवादावरून जाणतां येईल की, गणराज्यांपैकी वज्जीचें आणि मल्लचें तेवढें पूर्ण स्वातंत्र्य कायम होतें; आणि शाक्य, कोलिय, काशी, अंग इत्यादि गणराजांना अपराध्याला देहान्त शासन देण्याचा, तसाच मोठा दंड करण्याचा किंवा हद्दपार करण्याचा अधिकार राहिला नव्हता. त्यासाठी शाक्य, कोलिय व काशी या गणराजांना कोसल राजाची व अंग गणराजांना मगधराजाची परवानगी घ्यावी लागत असे.

मायादेवीची माहिती

बोधिसत्त्वाच्या आईची माहिती फारच थोडी मिळते. तिचें नांव मायादेवी होतें, यांत शंका नाही. पण शुद्धोदनाचें लग्न कोणत्या वयांत झालें, आणि मायादेवी बोधिसत्त्वाला कोणत्या वयांत प्रसवली, इत्यादि गोष्टींची माहिती कोठेच सापडत नाही. अपदान ग्रंथांत महाप्रजापती गोतमीचें एक अपदान आहे. त्यांत ती म्हणते—

पच्छिमे च भवे दानि जाता देवदहे पुरे ।

पिता अञ्जनसक्को मे माता मम सुलक्षणा ॥

ततो कपिलवत्थुस्मिं शुद्धोदनघरं गता ।

‘आणि ह्या शेवटल्या जन्मीं मी देवदह नगरांत जन्मलें. माझा पिता अञ्जन शाक्य, आणि माझी माता सुलक्षणा. नंतर (वयांत आल्यावर) मी कपिलवस्तूला शुद्धोदनाच्या घरीं गेलें. (म्हणजे शुद्धोदनावरोबर माझें लग्न झालें.)’

या गोतमीच्या म्हणण्यांत कितपत तथ्य आहे हें सांगतां येत नाही. ‘कपिलवस्तूला शुद्धोदनाच्या घरीं गेलें’ हें म्हणणें वर दिलेल्या विवेचनाशीं जुळत नाही.* पण ज्या अर्थी अञ्जनशाक्याची आणि

* कारण भरण्डूच्या कथेवरून शुद्धोदच कपिलवस्तूंत राहत नव्हता असें ठरतें.

सुलक्षणेची ही मुलगी होती, ह्या म्हणण्याला बाध येईल असा मजकूर कोठेच सापडला नाही, त्या अर्थी ती व तिची वडील बहीण मायादेवी अञ्जनशाक्याच्या मुली होत्या व त्या दोघींचीही लग्ने शुद्धोदनाबरोबर झाली, असें म्हणण्यास हरकत नाही. पण तीं लग्ने एकदम झालीं की कालान्तराने झालीं हें समजण्यास मार्ग नाही.

बोधिसत्त्व जन्मल्यावर सातव्या दिवशीं मायादेवी परलोकवासी झाली, ही गोष्ट बौद्धवाङ्मयांत सुप्रसिद्ध आहे. त्यानंतर बोधिसत्त्वाची हयगय होऊं लागल्याकारणाने शुद्धोदनाने मायादेवीच्याच धाकट्या बहिणीशीं लग्न केलें असावें हें विशेष संभवनीय दिसतें. एवढें खरें की, गोतमीने बोधिसत्त्वाचें लालनपालन आईप्रमाणें अत्यंत प्रेमाने केलें. त्याला खऱ्या आईची कधीच वाण भासली नसावी.

बोधिसत्त्वाचा जन्म

“मायादेवी दहा महिन्यांची गरोदर होती. तेव्हा तिने माहेरीं जाण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. शुद्धोदन राजाने तिची इच्छा जाणून कपिलवस्तूपासून देवदह नगरापर्यंत सर्व मार्ग साफसूफ करून ध्वज-पताकादिकांनी शृंगारला, आणि तिची सोन्याच्या पालखींतून मोठ्या लवाजम्यासह माहेरीं रवानगी केली. तिकडे जात असतां वाटेत लुम्बिनीवनांत ती एका शालवृक्षाखाली प्रसूत झाली.” हा जातकाच्या निदानकथेंतील वर्णनाचा सारांश. शुद्धोदन राजा जर एक सामान्य जमीनदार होता तर तो एवढा सगळा मार्ग शृंगारूं शकेल हें संभवनीयच नाही. दुसरें हें की, दश मास पूर्ण झाल्यावर गरोदर स्त्रीला कोणीही माहेरीं पाठवणार नाहीत. तेव्हा या गोष्टींत फारच अल्प तथ्य आहे असें दिसतें.

महापदानसुत्तांत बोधिसत्त्व मातेच्या उदरांत प्रवेश करतो तिथपासून जन्मल्यानंतर सात दिवसांचा होईपर्यंत एकंदरीत सोळा

लोकोत्तर विशेष (धम्मता) घडून येतात, असें वर्णिलें आहे. त्यांपैकी (९) बोधिसत्त्वाची आई दहा महिने पूर्ण झाल्यावरच प्रसूत होते, (१०) ती उभी असतांना प्रसूत होते आणि (८) बोधिसत्त्व जन्मल्यावर सात दिवसांनी मरण पावते, हे तीन लोकोत्तर विशेष गौतम बोधिसत्त्वाच्या आयुष्यांतून घेतले असावेत. बाकीचे सर्व काल्पनिक असून हळूहळू त्यांचाही प्रवेश गौतमाच्या चरित्रांत झाला असें दिसते. सारांश, बोधिसत्त्वाची माता उभी असतांना प्रसूत झाली आणि त्याच्या जन्मानंतर सात दिवसांनी निवर्तली असें गृहीत धरून चालण्यास हरकत नाही. जातकाच्या निदानकरिता ती शालवृक्षाखाली प्रसूत झाली, आणि ललितविस्तरांत प्लक्ष वृक्षाखाली झाली असें वर्णन आहे. लुम्बिनी गावांत शुद्धोदनाच्या घरी बाहेर बगीच्यांत फिरत असता ती प्रसूत झाली, मग ती शालवृक्षाखाली असो किंवा प्लक्षवृक्षाखाली असो. मात्र उभी असतांना प्रसूत झाली, एवढेंच द्या वर्णनांत तथ्य आहे, असें समजावें.

बोधिसत्त्वाचें भविष्य

“बोधिसत्त्व जन्मल्यानंतर त्याला मातेसह घरीं आणून शुद्धोदनाने मोठमोठ्या पंडित ब्राह्मणांकडून त्याचें भविष्य वर्तविलें. पंडितांनी त्याचीं बत्तीस लक्षणें पाहून हा एकतर चक्रवर्ती राजा होणार, किंवा सम्यक् संबुद्ध होणार असें भविष्य सांगितलें.” अशा अर्थाचीं विस्तृत वर्णनें जातकाच्या निदानकरिता, ललितविस्तरांत आणि बुद्धचरितकाव्यांत आलीं आहेत. त्या कालीं या लक्षणांवर लोकांचा फार भरवसा होता यांत शंका नाही. त्रिपिटक वाङ्मयांत त्यांचा अनेक ठिकाणीं सविस्तर उल्लेख आला आहे. पोखरसाति ब्राह्मणाने तरुण अम्बष्ठाला बुद्धाच्या शरीरावर हीं लक्षणें आहेत की नाहीत हें पाहण्यासाठी पाठविलें. त्याने तीस लक्षणें स्पष्ट पाहिलीं; पण त्याला

दोन दिसेनात. बुद्धाने अद्भुत चमत्कार करून तीं त्याला दाखविलीं.* अशा रीतीने बुद्धचरित्राशीं या लक्षणांचा जिकडे तिकडे संबंध दाखविला आहे. बुद्धाची थोरवी गाण्याचा हा भक्तजनांचा प्रयत्न असल्यामुळे त्यांत विशेष तथ्य आहे असें समजण्याची आवश्यकता नाही. तथापि बोधिसत्त्वाच्या जन्मानंतर असित ऋषीने येऊन त्याचें भविष्य वर्तविलें, ही कथा फार प्राचीन दिसते. तिचें वर्णन सुत्तनिपातांतील नालकसुत्ताच्या प्रस्तावनेंत सापडतें. त्याचा गोषवारा येथे देतो.

“चांगलीं वस्त्रें नेसून व इंद्राचा सत्कार करून देव आपलीं उपवस्त्रें आकाशांत फेकून उत्सव करीत होते. त्यांना असित ऋषीने पाहिलें आणि हा उत्सव कशासाठी आहे असें विचारलें. लुम्बिनी-ग्रामांत शाक्यकुलांत बोधिसत्त्वाचा जन्म झाला आहे व त्यामुळे आपण उत्सव करीत आहोंत, असें त्या देवांनी असिताला सांगितलें. तें ऐकून असित ऋषि नम्रपणें शुद्धोदनाच्या घरीं आला; आणि त्याने कुमाराला पाहण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. शाक्यांनी बोधिसत्त्वाला असितासमोर आणलें, तेव्हा त्याची लक्षणसंपन्नता पाहून ‘हा मनुष्य-प्राण्यांत सर्वश्रेष्ठ आहे’, असे उद्गार असिताच्या तोंडून निघाले. पण आपलें आयुष्य थोडें राहिलें आहे, हें लक्षांत आल्याने असित-ऋषीच्या डोळ्यांतून आसवें गळूं लागलीं. तें पाहून, कुमाराच्या जिवाला कांही धोका आहे की काय, असा शाक्यांनी प्रश्न केला. तेव्हा असिताने, ‘हा कुमार पुढे संबुद्ध होणार आहे, परंतु माझे आयुष्य थोडेंच अवशिष्ट राहिलें असल्यामुळे मला त्याचा धर्म श्रवण करण्याची संधि मिळणार नाही, म्हणून वाईट वाटतें,’ असें सांगून शाक्यांचें समाधान केलें. आणि त्यांना आनंदित करून असित ऋषि तेथून निघून गेला.”

* दीघनिकाय, अम्बट्टसुत्त.

बोधिसत्त्वाचें नांव

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।

गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥

अमरकोशांत हीं बोधिसत्त्वाचीं सहा नांवें दिलीं आहेत. त्यांपैकी शाक्यसिंह, शौद्धोदनि आणि मायादेवीसुत हीं तीन विशेषणें व अर्कबन्धु हें त्याच्या गोत्राचें नांव आहे. बाकी सर्वार्थसिद्ध आणि गौतम या दोन नांवांपैकी त्याचें खरें नांव कोणतें ? किंवा हीं दोन्हीही त्याचीं नांवें होतीं की काय ? असा प्रश्न उपस्थित होतो.

त्रिपिटक वाङ्मयांत बोधिसत्त्वाचें सर्वार्थसिद्ध नांव होतें, असा उल्लेख कोठेच सापडला नाही. जातकाच्या निदानकथेंत तेवढें सिद्धत्थ (सिद्धार्थ) हें त्याचें नांव आलें आहे. पण तें देखील ललित-विस्तरावरून घेतलें असावें. त्या ग्रंथांत म्हटलें आहे की,—

‘अस्य हि जातमात्रेण मम सर्वार्थाः संसिद्धाः । यन्न्वहमस्य सर्वार्थसिद्ध इति नाम कुर्याम् । ततो राजा बोधिसत्त्वं महता सत्कारेण सत्कृत्य सर्वार्थसिद्धोऽयं कुमारो नाम्ना भवतु इति नामास्याकार्षीत् ॥’

सर्वार्थसिद्ध हेंच नांव अमरकोशांत दिलें आहे. पण ललित-विस्तरांत बोधिसत्त्वाला वारंवार सिद्धार्थकुमार असेंही म्हटलें आहे. आणि त्याचेंच ‘सिद्धत्थ’ हें पालि रूपान्तर. सर्वार्थसिद्ध याचें पालि रूपान्तर सब्बत्थसिद्ध असें झालें असतें; आणि तें चमत्कारिक दिसत असल्यामुळे जातकअट्ठकथाकाराने सिद्धत्थ हेंच नांव वापरलें असावें. अर्थात् सर्वार्थसिद्ध किंवा सिद्धार्थ हीं दोन्ही नांवें ललितविस्तर-काराच्या अथवा तशाच एखद्या बुद्धभक्त कवीच्या कल्पनेंतून निघालीं असलीं पाहिजेत.

बोधिसत्त्वाचें खरें नांव गोतम होतें यांत शंका नाही. थेरी-गाथेंत महाप्रजापती गोतमीच्या ज्या गाथा आहेत त्यांपैकी एक ही—
न. भा. १६....१२

बहूनं वत अत्थाय माया जनयि गोतमं ।

व्याधिमरणतुन्नानं दुक्खक्खन्धं व्यपानुदि ॥

‘पुष्कळांच्या कल्याणासाठी मायेने गोतमाला जन्म दिला. व्याधि आणि मरण ह्यांनी पीडित झालेल्या जनांचा दुःखराशि त्याने नष्ट केला.’

परंतु महापदानसुत्तांत बुद्धाला ‘गोतमो गोत्तेन’ असें म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें अपदानग्रंथांत अनेक ठिकाणीं ‘गोतमो नाम नामेन’ आणि ‘गोतमो नाम गोत्तेन’ असे दोन प्रकारचे उल्लेख सापडतात. त्यांवरून बोधिसत्त्वाचें नांव आणि गोत्र एकच होतें की काय असा संशय येतो. पण सुत्तनिपातांतील खालील गाथांवरून तो दूर होण्याजोगा आहे.

उजुं जानपदो राजा हिमवन्तस्स पस्सतो ।

धनविरियेन संपन्नो कोसलेसु निकेतिनो ॥

आदिच्चा नाम गोत्तेन साकिया नाम जातिया ।

तम्हा कुला पब्बजितोऽम्हिह राज न कामे अभिपत्थयं ॥

(पब्बज्जासुत्त, गा० १८-१९).

(बोधिसत्त्व त्रिविसार राजाला म्हणतो)—‘हे राजा, येथून सरळ हिमालयाच्या पायथ्याशीं एक धनाने आणि शौर्याने संपन्न असा प्रदेश आहे. कोसल राष्ट्रांत त्याचा समावेश होतो. तेथल्या लोकांचें गोत्र आदित्य असून त्यांना शाक्य म्हणतात. त्या कुळांतून मी परिव्राजक झालों, तो, हे राजा, कामोपभोगांच्या इच्छेने नव्हे.’

या गाथांत शाक्यांचें गोत्र आदित्य होतें असें म्हटलें आहे. एकाच काळीं आदित्य आणि गोतम हीं दोन गोत्रें असणें शक्य दिसत नाही. सुत्तनिपात प्राचीनतम असल्यामुळे आदित्य हेंच शाक्यांचें खरें गोत्र असावें. वर दिलेल्या अमरकोशाच्या श्लोकांत अर्कबंधु हें जें बुद्धाचें नांव, तें त्याचें गोत्रनांव आहे असें समजलें पाहिजे. कारण तें ‘आदिच्चा नाम गोत्तेन’ या वाक्याशीं चांगलें

जुळतें. बोधिसत्त्वाचें खरें नांव गोतम होतें व तो बुद्धपदाला पावल्यावर त्याच नांवाने प्रसिद्धीला आला. 'समणो खलु भो गोतमो सक्ककुलापम्बजितो' अशा प्रकारचे उल्लेख सुत्तपिटकांत किती तरी ठिकाणी आहेत.

बोधिसत्त्वाचें समाधिप्रेम

“वर निर्दिष्ट केलेल्या शुद्धोदन राजाच्या कृषिसमारंभाच्या वेळीं बालपणीं बोधिसत्त्वाला नेण्यांत आलें होतें, आणि त्याच्या दायांनी त्याला एका जंभुवृक्षाखाली बिछान्यावर निजविलें. सिद्धार्थ-कुमार निजला आहे, असें पाहून दाया कृषिसमारंभ पाहावयास गेल्या. इतक्यांत बोधिसत्त्व उठून आसनमांडी ठोकून ध्यानस्थ बसला. बऱ्याच वेळाने दाया येऊन पाहतात, तों इतर वृक्षांची छाया उलटली होती. पण या जंभुवृक्षाची पूर्वीप्रमाणेच राहिली ! हा अद्भुत चमत्कार पाहून शुद्धोदन राजाने बोधिसत्त्वाला नमस्कार केला.” जातकांतील दंतकथेचें हें सार आहे. बोधिसत्त्वाच्या आयुष्यांतील या महत्त्वाच्या गोष्टीला अशा प्रकारें अद्भुत चमत्काराचें स्वरूप दिल्यामुळे तिच्यांत कांहीच अर्थ राहिला नाही. खरी गोष्ट अशी दिसते की, बोधिसत्त्व बापाबरोबर शेतावर जाऊन नांगरणीचें वगैरे काम करी आणि सुटीच्या वेळीं एका जंभुवृक्षाखाली ध्यानस्थ बसत असे.

मज्झिमनिकायांतील महासत्त्वकसुत्तांत बुद्ध भगवान सत्त्वकाला उद्देशून म्हणतो—

“मला आठवतें की, माझ्या पित्याच्या शेतावर गेलों असतां जंभुवृक्षाच्या शीतल छायेखाली बसून कामोपभोगांपासून आणि अकुशल विचारांपासून विमुक्त होऊन सवितर्क, सविचार आणि विवेकापासून उत्पन्न होणारें प्रीतिसुख ज्यांत आहे असें प्रथमध्यान मी संपादन करीत होतों. हाच तर बोधाचा खरा मार्ग नसेल ना ? त्या मार्गें विज्ञान स्मृतीला अनुसरलें आणि हाच तो

बोधाचा मार्ग असावा असें मला वाटलें. हे अग्निवेस्सन, मी माझ्या-
शींच म्हणालों, 'जें सुख कामोपभोगांपासून आणि अकुशल विचारां-
पासून अलिप्त आहे, त्या सुखाला मी कां भितां?' नंतर मी विचार
केला की, त्या सुखाला मीं भितां कामा नये. परंतु तें सुख अशा
(देहदंडाने झालेल्या) दुर्बल शरीराने प्राप्त करून घेतां येणें शक्य
नाही; म्हणून पुनः पुरेसें अन्न खाणें योग्य आहे."

बोधिसत्त्वाने सात वर्षे देहदंडन चालविल्यानंतर त्याला
बापाच्या शेतीतील जम्बुवृक्षाखाली बसून मिळणाऱ्या प्रथमध्यानाची
एकाएकी आठवण झाली, आणि तोच मार्ग तत्त्वबोधाचा असल्या
पाहिजे असें गृहीत धरून त्याने देहदंडन सोडून दिलें, आणि आहार
सेवन करण्यास आरंभ केला.

परंतु बोधिसत्त्व लहानपणींच हें ध्यान कोणाकडून शिकला ?
किंवा तें त्याला आपोआपच प्राप्त झालें ? जातकद्वयकाराने
ललितविस्तरकाराने किंवा बुद्धचरित्रकाराने हें ध्यान अत्यंत बालपणीं
बुद्धाला प्राप्त झालें असें वर्णिलें असल्यामुळे, तें त्याला आपोआपच
मिळालें, व तो एक अद्भुत चमत्कार होता असें म्हणावें लागतें. पण
वर दिलेल्या भरण्डुकालामसुत्ताचा विचार केला असतां ह्या अद्भुत
चमत्काराचा सहज उलगडा होतो. कालामाचा आश्रम कपिलवस्तु-
मध्ये होता. म्हणजे शाक्य लोकांत त्याचा संप्रदाय जाणणारे पुष्कळ
होतें, असें म्हटलें पाहिजे. पुढे जी कालामाची हकीगत येणार आहे
तिजवरून दिसून येईल की, कालाम ध्यानमार्गी असून तो समाधीच्या
सात पायऱ्या शिकवीत होता. त्यांपैकी पहिली पायरी जें प्रथमध्यान
तें बोधिसत्त्वाला घरीं असतांच प्राप्त झालें असलें तर त्यांत अद्भुत
चमत्कार कोणता ? कांही चमत्कार असला तर तो एवढाच की
लहानपणीं शेती करतांना देखील बोधिसत्त्वाची वृत्ति धार्मिक असून
तो वेळोवेळीं ध्यानसमाधीचा अभ्यास करीत होता.

बोधिसत्त्वाच्या समाधीचा विषय

बोधिसत्त्वाच्या ध्यानाचा विषय कोणता, हें सांगणें सोपें नाही. प्रथमध्यान ज्यावर साधतें, असे एकंदरीत सव्वीस विषय* आहेत. त्यांपैकी बोधिसत्त्वाच्या ध्यानाचा विषय कोणता हें नक्की सांगतां येणें जरी कठीण आहे, तरी मैत्री, करुणा, मुदिता आणि उपेक्षा या चार विषयांपैकी एखाद्या विषयावर तो ध्यान करीत असावा, असें अनुमान अप्रस्तुत होणार नाही. कां की, तें त्याच्या प्रेमळ स्वभावाला अनुसरून होतें. आणि त्याला एक दुसरा आधार सापडतो तो असा-

“बुद्ध भगवान् कोलिय देशांत हरिद्रवसन नांवाच्या कोलियांच्या शहराजवळ राहत असतां कांही भिक्षु सकाळच्या प्रहरीं भिक्षाटण करण्यापूर्वी इतर परिव्राजकांच्या आरामांत गेले. तेव्हा ते परिव्राजक त्यांना म्हणाले, ‘आम्ही आमच्या श्रावकांना उपदेश करतो की मित्रहो, चित्ताचे उपक्लेश आणि चित्ताला दुर्बल करणारीं जीं पाच नीवरणें आहेत,† तीं सोडून तुम्ही मैत्रीसहगत चित्ताने एक दिशा भरून टाका, दुसरी, तिसरी व चौथी भरून टाका. त्याचप्रमाणें वर खाली व चोहोबाजूला सर्व जगत् विपुल, श्रेष्ठ, निस्सीम, अवैर व द्वेषरहित मैत्रीसहगत चित्ताने भरून टाका, करुणासहगतचित्तानेमुदितासहगतचित्ताने....उपेक्षासहगतचित्ताने भरून टाका. श्रमण गोतम देखील असाच उपदेश करतो. मग त्याच्या आणि आमच्या उपदेशांत फरक कोणता?’ ” (बोज्झंगसंयुत्त, वग्ग ६, सुत्त ४)

शाक्य आणि कोलिय शेजारीं असून त्यांचा निकट संबंध होता, आणि कधी कधी रोहिणी नदीच्या पाण्यासंबंधाने त्यांच्यांत

* बुद्धबोधिसत्त्वाच्या आणि अभिघर्माच्या मते पंचवीस विषय. पण उपेक्षेवर देखील प्रथमध्यान साध्य होतें, असें गृहीत धरलें तर सव्वीस विषय. समाधिमार्ग, पृ. ६८-६९ पाहा.

† समाधिमार्ग, पृ. ३१-३५ पाहा.

भांडणें उपस्थित होत, असा उल्लेख जातकअट्ठकथेंत आणि इतर अट्ठकथांतून पुष्कळ ठिकाणीं आला आहे. त्या कोलियांच्या राज्यांत अन्य पंथांतील परिव्राजक बौद्ध संघांतील भिक्षूंना वरील प्रश्न विचारतात. हे परिव्राजक तेथे बऱ्याच वर्षांपासून राहत असले पाहिजेत. त्यांचा आश्रम बुद्धाने धर्मोपदेश करण्याला सुरवात केल्यानंतर स्थापन झाला नाही; तो पूर्वीपासूनच तेथे होता हें खास. आणि हे परिव्राजक मैत्री, करुणा, मुदिता व उपेक्षा ह्या चार ब्रह्मविहारांची पावना करावी, असा उपदेश करीत.* तेव्हा ते कालामाच्याच पंथांतील होते, असें समजण्याला हरकत कोणती? निदान हे ब्रह्मविहार बोधिसत्त्वाला तरुणपणींच माहीत होते, आणि तो त्यांजवर ध्यान करून प्रथमध्यान संपादीत असे, या विधानाला बाधा येत नाही.

बोधिसत्त्वाच्या गृहत्यागाला कारण कोणतें ?

त्यानंतरचा महत्त्वाचा प्रसंग म्हटला म्हणजे बोधिसत्त्व आपल्या प्रासादांतून उद्यानभूमीकडे जातो, हा होय. शुद्धोदन महाराजाने त्याच्या वारेंत कोणी म्हातारा, व्याधित किंवा मृत मनुष्य येऊं नये असा बंदोबस्त केला असतांही देवता एक निर्मित म्हातारा त्याच्या निदर्शनाला आणतात; आणि बोधिसत्त्व विरक्त होऊन परत आपल्या प्रासादांत जातो. दुसऱ्या खेपेला व्याधित, तिसऱ्या खेपेला मृत आणि चौथ्या खेपेला देवता त्याला एक परिव्राजक दाखवितात; त्यामुळे तो पूर्ण विरक्त होऊन व गृहत्याग करून तत्त्वबोधाचा मार्ग शोधून काढण्याला प्रवृत्त होतो. ह्या प्रसंगाचीं रसभरित वर्णनें ललितविस्तरादिक ग्रंथांत सापडतात. तीं सर्वथैव ग्राह्य नाहीत असें म्हणावें लागतें. जर बोधिसत्त्व बापान्नरोवर किंवा एकटाच शेतावर जाऊन

* ह्या ब्रह्मविहाराचे स्पष्टीकरण समाधिमार्गाच्या पाचव्या प्रकरणांत केलें आहे.

काम करीत होता, आणि आडार कालामाच्या आश्रमांत जाऊन त्याचें तत्त्वज्ञान शिकत होता, तर त्याने म्हातारा, व्याधित आणि मृत मनुष्य पाहिला नाही हें संभवेल कसें ?

शेवटच्या दिवशीं बोधिसत्त्व उद्यानांत गेला असतां “देवतांनी एक उत्तम परिव्राजक निर्माण करून त्याच्या निदर्शनाला आणला. तेव्हा बोधिसत्त्वाने सारथ्याला प्रश्न केला, ‘हा कोण आहे बरें ?’ जरी त्या वेळीं—बोधिसत्त्व बुद्ध झाला नसल्या कारणाने—परिव्राजक किंवा परिव्राजकाचे गुण सारथ्याला माहीत नव्हते तरी देवतांच्या प्रभावाने तो म्हणाला, ‘हा परिव्राजक आहे’; आणि त्याने प्रव्रज्येचे गुण वर्णिले,” असें जातकअट्ठकथाकारांचें म्हणणें. पण जर कपिल-वस्तूमध्ये आणि शाक्यांच्या शेजारच्या राज्यांत परिव्राजकांचे आश्रम होते, तर बोधिसत्त्वाला किंवा त्याच्या सारथ्याला परिव्राजकांची मुळीच माहिती नसावी, हें आश्चर्य नव्हे काय !

अंगुत्तरनिकायाच्या चतुक्कनिपातांत (सुत्त नं. १९५) वप्प शाक्याची गोष्ट आली आहे. तो निर्ग्रंथ (जैन) श्रावक होता. एकदा त्याचा व महामोग्गल्लानाचा संवाद चालला असतां बुद्ध भगवान तेथे आला, आणि त्याने वप्पाला उपदेश केला. तेव्हा वप्प म्हणाला, “निर्ग्रंथाच्या (जैन साधूंच्या) उपासनेपासून मला कांही फायदा झाला नाही. आता मी भगवंताचा उपासक होतो.” अट्ठकथाकार वप्प भगवंताचा चुलता होता असें म्हणतो. हें म्हणणें महादुक्खक्खन्ध-सुत्ताच्या अट्ठकथेशीं जुळत नाही. कांहीही असो, वप्प नांवाचा एक वयोवृद्ध शाक्य जैन होता यांत शंका नाही. म्हणजे बोधिसत्त्वाच्या जन्मापूर्वीच शाक्य देशांत जैन धर्माचा प्रसार झाला होता. तेव्हा बोधिसत्त्वाला परिव्राजकांची माहिती नव्हती हें मुळीच संभवत नाही.

मग ह्या सर्व अद्भुत गोष्टी बोधिसत्त्वाच्या चरित्रांत आल्या

कोठून ? महापदानसुत्तांतून.* वृद्ध मनुष्याला पाहिल्यावर बोधिसत्त्वाने सारध्याला प्रश्न कसा केला, यासंबंधी जातकअट्टकथाकार म्हणतो, “महापदाने आगतनयेन पुच्छित्वा” (महापदानसुत्तांत आलेल्या कथेला अनुसरून प्रश्न विचारून). म्हणजे या सर्व अद्भुत कथा महापदानसुत्तावरून घेतल्या आहेत असें म्हणावे लागतें.

तर मग बोधिसत्त्वाच्या गृहत्यागाला कारण काय झालें असावे ? याचें उत्तर अत्तदण्डसुत्तांत स्वतः बुद्ध भगवानच देत आहे.

अत्तदण्डा भयं जातं, जनं पस्सथ मेवकं ।

संवेंगं कित्तियिस्सामि यथा संविजितं मया ॥१॥

* अपदान (स० अवदान) म्हणजे सच्चरित्र. थोराच्या सच्चरित्राचा ज्या सुत्तांत संग्रह आहे तें महापदानसुत्त. यांत पूर्वयुगीन सहा व ह्या युगांतील गोतमबुद्ध मिळून सात बुद्धांचीं चरित्रें आरंभी संक्षेपाने देऊन मग विपस्सीबुद्धाचें चरित्र विस्ताराने वर्णिलें आहे. तो एक नमुना असून त्याप्रमाणें इतर बुद्धांची चरित्रें वर्णावीं, असें अट्टकथाकार म्हणतात. ह्या वर्णनांतील बहुतेक भाग हें सुत्त रचण्यापूर्वी किंवा नंतर गोतमबुद्धाच्या चरित्रांत दाखल करण्यांत आले, आणि ते खुद्द त्रिपिटकांत भिन्न भिन्न स्थळी सापडतात. उद्यानदर्शनाचा भाग मात्र त्रिपिटकांत नाही. तो जातकट्टकथाकाराने उचलला. त्यापूर्वी ललितविस्तरात व बुद्धचरितकाव्यात ह्या कथेचा समावेश करण्यात आला.

गोतम बोधिसत्त्वासाठी तीन प्रासाद बांधण्यांत आले होते, ही गोष्ट मी ऐतिहासिक समजत होतों. परंतु ती देखील काल्पनिक असावी. कारण शुद्धोदनासारखा स्वतः अंगमेहनत करणारा लहानसा जमीनदार आपल्या मुलासाठी तीन प्रासाद बांधील हें संभवत नाही.

‘दीघनिकाय’ भाग दुसरा, भाषांतरकार परलोकवासी चिंतामण वैजनाथ राजवाडे, (प्रकाशक, ग्रंथसंपादक व प्रकाशक मंडळी, नं० ३८० ठाकुरद्वार रोड, मुंबई नं. २) या ग्रंथाच्या आरंभीच महापदानसुत्ताचे मराठी भाषांतर आलें आहे. ते जिज्ञासु वाचकांनी अवश्य वाचावे.

फन्दमानं पजं दिस्वा मच्छे अप्पोदके यथा ।

अञ्जमञ्जेहि व्यारुद्धे दिस्वा मं भयमाविसि ॥२॥

ममन्तमसरो लोको, दिसा सब्बा समेरिता ।

इच्छं भवनमत्तनो नाइसासिं अनोसितं ।

ओसाने त्वेव व्यारुद्धे दिस्वा मे अरती अहु ॥३॥

(१) शस्त्रधारण भयावह वाटलें. (त्यामुळे) ही जनता कशी भांडते पहा ! मला संवेग (वैराग्य) कसा उत्पन्न झाला हें सांगतों. (२) अपुऱ्या पाण्यांत मासे जसे तडफडतात, त्याप्रमाणें परस्परंशीं विरोध करून तडफडणाऱ्या प्रजेकडे पाहून माझ्या अन्तःकरणांत भय शिरलें. (३) चारी बाजूंना जग असार दिसूं लागलें, सर्व दिशा कंपित होत आहेत असें वाटलें आणि त्यांत आश्रयाची जागां शोधीत असतां निर्भयस्थान सापडेंना. कारण, शेवटपर्यंत सर्व जनता परस्परंशीं विरुद्ध झालेलीच दिसून आल्यामुळे मला कंटाळा आला.

रोहिणी नदीच्या पाण्यासाठी शाक्य आणि कोलिय भांडत होते; एके वेळीं दोघांनीही आपलें सैन्य तयार करून रोहिणी नदी-पार्शीं नेलें; आणि त्या प्रसंगीं बुद्ध भगवान् दोन्ही सैन्यांच्या मध्ये येऊन त्याने हें सुत्त उपदेशिलें, असा उल्लेख जातकट्ठकथेंत अनेक ठिकाणीं आला आहे. पण तो विपर्यस्त असावा असें वाटतें. शाक्यांना आणि कोलियांना भगवान् बुद्धाने उपदेश केला असेल आणि त्यांचीं भांडणेंही मिटवलीं असतील. परंतु त्या प्रसंगीं हें सुत्त उपदेशिण्याचें कांही कारण दिसत नाही. आपणाला वैराग्य कसें झालें व आपण घरांतून बाहेर कां पडलों, हें या सुत्तांत भगवान् सांगत आहे. रोहिणी नदीच्या पाण्यासंबंधाने किंवा अशाच क्षुद्र कारणास्तव शाक्य आणि कोलिय यांचीं भांडणें होत. त्या प्रसंगीं आपण शस्त्र धरावें की नाही हा बोधिसत्त्वाला प्रश्न पडला असावा. पण शस्त्राने हीं भांडणें न.भा.१६...१३

मिटविणें शक्य नव्हतें. शाक्य आणि कोलिय यांचीं भांडणें जबरदस्तीने मिटवलीं गेलीं, तरी तीं मिटलीं नसतीं. कां की, तीं मिटविणाऱ्याला पुन्हा शेजारच्या राजाशीं शस्त्र धरावें लागलें असतें; आणि जर त्याने त्यालाही जिंकलें, तर त्याच्या पलीकडच्या राजाला जिंकणें त्याला भाग पडलें असतें. याप्रमाणें शस्त्रग्रहणामुळे जिकडे तिकडे जय मिळविल्यावाचून गत्यंतर राहिलें नसतें. पण तो मिळविला तरी त्याला शांति कोठून मिळणार होती? पसेनदि कोसल आणि बिंबिसार यांचे पुत्रच त्यांचे शत्रु झाले. तर मग या शस्त्रग्रहणापासून लाभ काय? शेवटपर्यंत भांडत राहावें हाच! या सशस्त्र प्रवृत्तिमार्गाचा प्रेमळ बोधिसत्त्वाला कंटाळा आला आणि त्याने शस्त्रनिवृत्तिमार्ग स्वीकारला.

सुत्तनिपातांतील पब्बज्ज्या सुत्तांत आरंभीच खालील गाथा आहेत.

पब्बजं कित्तयिस्सामि, यथा पब्बजि चक्खुमा,

यथा वीमंसमानो सो पब्बजं समरोचयि ॥१॥

संबाधोऽयं घरावासो रजस्सायतनं इति ।

अव्भोकासो च पब्बज्जा इति दिस्वान पब्बजि ॥२॥

‘(१) चक्षुष्मन्ताने प्रव्रज्या कां घेतली, आणि ती त्याला कोणत्या विचारामुळे आवडली हें सांगून (त्याच्या) प्रव्रज्येचें मी वर्णन करतो.

(२) गृहस्थाश्रम म्हणजे अडचणीची आणि कचऱ्याची जागा व प्रव्रज्या म्हणजे मोकळी हवा, असें जाणून तो परिव्राजक झाला.’

या म्हणण्याला आधार मज्झिमनिकायांतील महासच्चक सुत्तांतही सापडतो. तेथे भगवान् म्हणतो, “हे अग्निवेस्सन, संबोधिज्ञान होण्यापूर्वी, बोधिसत्त्व असतांनाच मला वाटलें, ‘गृहस्थाश्रम अडचणीची व कचऱ्याची जागा आहे. प्रव्रज्या म्हणजे मोकळी हवा. गृहस्थाश्रमांत राहून अत्यंत परिपूर्ण आणि परिशुद्ध ब्रह्मचर्य आचरणें

शक्य नाही. म्हणून मुंडण करून आणि काषाय वस्त्रे धारण करून घरांतून बाहेर पडून परिव्राजक होणे योग्य आहे.' ”

परंतु अरियपरियेसनसुत्तांत याच्यापेक्षा थोडेसें भिन्न कारण दिलें आहे. भगवान् म्हणतो, “भिक्षुहो, संबोधिज्ञान होण्यापूर्वी बौधिसत्त्व असतांनाच मी स्वतः जन्मधर्मी असतांना, जन्माच्या फेऱ्यांत सापडलेल्या वस्तूंच्या (पुत्र, दारा, दासी, दास इत्यादिकांच्या) मागे लागलों होतो. (म्हणजे माझे सुख त्यांजवर अवलंबून आहे असें मला वाटे.) स्वतः जराधर्मी असतांना, व्याधिधर्मी असतांना, मरणधर्मी असतांना, शोकधर्मी असतांना, जरा, व्याधि, मरण, शोक यांच्या फेऱ्यांत सापडलेल्या वस्तूंच्याच मागे लागलों होतो. तेव्हा माझ्या मनांत असा विचार आला की, मी स्वतः जन्म, जरा, मरण, व्याधि व शोक यांनी संबद्ध असतां त्यांनीच संबद्ध जे पुत्रदारादिक त्यांच्या मागे लागलों आहे, हें ठीक नव्हे; तर मग मी या जन्मजरादिकांनी होणारी हानि पाहून अजात, अजर, अव्याधि, अमर आणि अशोक असें जें परमश्रेष्ठ निर्वाणपद त्याचा शोध करावा हें योग्य आहे.”

याप्रमाणे बौधिसत्त्वाच्या प्रव्रज्येला साधारणपणे तीन कारणें दिली आहेत. (१) आपल्या आप्तांनी परस्परांशीं लढण्यासाठी शस्त्र धारण केल्यामुळे त्याला भय वाटलें; (२) घर अडचणीची व कचऱ्याची जागा आहे असें वाटलें; आणि (३) आपण जन्म, जरा, मरण, व्याधि यांनी संबद्ध असतां अशाच प्रकारच्या वस्तूंवर आसक्त होऊन राहतां कामा नये असें वाटलें. या तीन्ही कारणांची संगति लावतां येणें शक्य आहे.

बौधिसत्त्वाचे जातभाई शक्य व कोलिय यांच्यामध्ये तेंडे बखेडे उत्पन्न झाले, आणि त्या प्रसंगीं त्यांत आपण शिरावे की नाही हा बौधिसत्त्वाला प्रश्न पडला. मारामारीने हे खटले मिटणार नाहीत

हैं त्याने जाणलें. पण त्यांत जर आपण शिरलों नाही तर लोक आपणाला भिन्ना म्हणतील व गृहस्थाचा धर्म पाळला नाही असें होईल. अर्थात् गृहस्थाश्रम त्याला अडचणीची जागा भासूं लागली. त्यापेक्षा संन्यासी होऊन निरपेक्षपणें रानावनांत हिंडत राहणें काय वाईट होतें? परंतु त्याचें आपल्या पत्नीवर आणि मुलावर प्रेम असल्यामुळे गृहत्याग करणें फार कठीण होतें. तेव्हा त्याला आणखीही विचार करावा लागला. मी स्वतः जाति-जरा-व्याधि-मरणधर्मी असतां अशाच स्वभावाने बद्ध झालेले जे पुत्रदारादिक त्यांच्यावर आसक्त होऊन ह्या अडचणीच्या आणि कचऱ्याच्या गृहस्थाश्रमांत पडून राहणें योग्य नाही असें त्याला वाटलें; आणि म्हणून तो परिव्राजक झाला. या तीन्ही कारणांत मुख्य कारण म्हटले म्हणजे शाक्यांच्या आणि कोलियांच्या मारामाऱ्या होत, हें लक्षांत ठेवलें असतां बोधिसत्त्वाने पुढे बुद्ध होऊन शोधून काढलेल्या मध्यम मार्गाचा अर्थ बरोबर समजेल.

राहुल कुमार

बोधिसत्त्वाचें लग्न तरुणपणीं होऊन गृहत्याग करण्यापूर्वी त्याला राहुल नांवाचा मुलगा झाला, याला त्रिपिटकांत अनेक ठिकाणीं आधार सापडतात. जातकाच्या निदानकथेंत राहुल कुमार ज्या दिवशीं जन्मला त्याच रात्रीं बोधिसत्त्वाने गृहत्याग केला, असें म्हटलें आहे. पण दुसऱ्या अष्टकथाकारांचें म्हणणें असें दिसतें की, राहुल कुमार जन्मल्यानंतर सातव्या दिवशीं बोधिसत्त्वाने गृहत्याग केला. या दोन्ही विधानांना आधार प्राचीन वाङ्मयांत सापडत नाही. एवढें खास की, बोधिसत्त्वाने गृहत्याग करण्यापूर्वी त्याला राहुल नांवाचा एक मुलगा होता. गोतम बोधिसत्त्व बुद्ध होऊन कपिलवस्तूला आला, आणि त्याप्रसंगीं त्याने राहुलाला दीक्षा दिली, अशीं

वर्णनें महावग्गांत व इतर ठिकाणीं सापडतात. त्या वेळीं राहुल सात वर्षांचा होता, असें अठकथांत अनेक ठिकाणीं म्हटलें आहे. राहुलाला भगवताने श्रामणेरे केले की काय आणि तो त्या वेळीं किती वर्षांचा असावा याचा विचार सहाव्या प्रकरणांत करण्यांत येईल. कां की, श्रामणेराचा संबंध भिक्षुसंघाशीं येतो.

राहुलमाता देवी

राहुलाच्या आईला महावग्गांत आणि जातकट्ठकथेंत सर्वत्र 'राहुलमाता देवी' म्हटलें आहे. यशोधरा (यशोधरा) हें तिचें नांव फक्त अपदान ग्रंथांत सापडतें. जातकाच्या निदानकथेंत म्हटलें आहे की, " ज्या वेळीं आमचा बौधिसत्त्व लुम्बिनी वनांत जन्मला, त्याच वेळीं राहुलमाता देवी, छन्न अमात्य, कालुदायि (काळा उदायि) अमात्य, कंथक अश्वराजा, (बुद्धगयेचा) महाबोधिवृक्ष आणि चार निधिकुंभी (द्रव्याने भरलेले रांजण) उत्पन्न झाले." यांत बोधिवृक्ष आणि ठेव्याचे रांजण त्याच वेळीं उत्पन्न झाले, ही शुद्ध दन्तकथा समजली पाहिजे. पण बौधिसत्त्व, राहुलमाता, छन्न आणि काळा उदायि हीं एकाच वेळीं जन्मलीं नसलीं तरी समवयस्क होतीं असें मानण्याला हरकत नाही. राहुलमातेचें देहावसान ७८ व्या वर्षीं म्हणजे बुद्धाच्या परिनिर्वाणापूर्वीं दोन वर्षे झालें असावें. अपदानांत (५८४) ती म्हणते, अठसत्ततिवस्साहं पच्छिमो वत्तत्ति भवो ।

.....

पहाय वो गमिस्सामि कतम्मे सरणमत्तनो ॥

‘मी आज ७८ वर्षांची आहे. हा माझा शेवटला जन्म. तुम्हांला मी सोडून जाणार. माझी मुक्ति मी संपादिली आहे.’

या शेवटल्या जन्मीं आपण शाक्य कुळांत जन्मलें असेंही ती म्हणते. परंतु त्या कुळाची माहिती कोठेच सापडली नाही. ती

भिक्षुणी होऊन राहिली आणि ७८ व्या वर्षी बुद्धाजवळ जाऊन तिने वर दिल्याप्रमाणे भाषण केलें, असें अपदानकाराचें म्हणणें दिसतें. पण भिक्षुणी झाल्यावर तिने कोणताही उपदेश केल्याचें किंवा तिचा कशाही प्रकारें बौद्धसंघाशीं संबंध आल्याचें आढळून येत नाही. तेव्हा ती खरोखरच भिक्षुणी झाली की नाही हें निश्चयाने सांगतां येणें कठीण आहे. अपदान ग्रंथांत तिचें नांव यशोधरा आणि ललितविस्तरांत गोपा असें आलें आहे. तेव्हा यांपैकी खरें नांव कोणतें, किंवा हीं दोन्ही तिचीं नांवें होतीं हें समजत नाही.

गृहत्यागाचा प्रसंग

बोधिसत्त्वाने गृहत्याग केला त्या रात्री तो आपल्या प्रासादांत बसला होता. त्याच्या परिचारांतील स्त्रियांनी वाद्यगीतादिकांनी त्याला रंजविण्याचे पुष्कळ परिश्रम केले. पण बोधिसत्त्व त्यांत रमला नाही. शेवटीं त्या स्त्रिया कंटाळून झोपीं गेल्या. कोणी बडबडत होत्या; तर कुणाच्या तोंडांतून लाल गळत होती. त्याला त्यांचा भयंकर कंटाळा आला; व खाली जाऊन त्याने छन्न सारध्याला हाक मारून जागें केलें. छन्नाने कंथक नांवाच्या घोड्याला सज्ज करून आणलें. त्यावर बोधिसत्त्व आरूढ झाला व छन्न घोड्याची शेपटी धरून बसला. देवतांनी त्या दोघांसाठी नगरद्वार खुलें केलें. त्यांतून बाहेर पडून ते दोघेही अनोमा नांवाच्या नदीतीरावर गेले. तेथे बोधिसत्त्वाने आपले केस आपल्या तरवारीने कापून टाकले. आणि दागदागिने छन्नाच्या स्वाधीन करून बोधिसत्त्व राजगृहाला गेला. बोधिसत्त्वाच्या वियोगामुळे कंथकाने अनोमा नदीवरच देहविसर्जन केलें. आणि छन्न सारथि दागदागिने घेऊन कपिलवस्तूला गेला.

हा निदानकर्थेतील गोष्टीचा सारांश आहे. निदानकर्थेत, ललितविस्तरांत आणि बुद्धचरित काव्यांत या प्रसंगाचीं रसभरित वर्णनें आढळतात; आणि त्यांचा बौद्ध चित्रकलेवर चांगला परिणाम

झाला आहे. परंतु त्यांच्यांत तथ्य मुळीच नाही, किंवा । फारच थोडे असावे, असे वाटते. कां की, प्राचीनतर सुत्तांतून ह्या असंभाव्य दंतकथेला मुळीच आधार सापडत नाही.

अरियपरियेसनसुत्तांत स्वतः भगवान् बुद्धाने आपल्या गृह-त्यागसमयाची हकीगत दिली आहे, ती अशी:—

सो खो अहं भिक्खवे अपरेन समयेन दहरो व समानो सुसु काळकेसो भद्रेन योच्चनेन समन्नागतो पठमेन वयसा अकामकानं मातापितुन्नं अस्सुमुखानं रुदन्तानं केसमस्सु ओहारेत्वा कासावानि वत्थानि अच्छादेत्वा अगारस्मा अनगारियं पव्वजि ।

‘भिक्षुहो, असा विचार करीत असतां कांही काळाने, जरी मी त्या वेळीं तरुण होतो, माझा एकही केस पिकला नव्हता, मी भरज्वानीत होतो आणि माझे आईबाप मला परवानगी देत नव्हते, डोळ्यांतून निघणाऱ्या अश्रुप्रवाहाने त्यांचीं मुखें भिजलीं होती, ते सारखे रडत होते, तरी मी (त्या सगळ्यांची पर्वा न करतां) शिरोमुंडन करून, काषाय वस्त्रांनी देह आच्छादून, घरांतून बाहेर पडलों (मी संन्यासी झालों).’

हाच उतारा जशाचा तसाच महासच्चकसुत्तांत सापडतो. यावरून बोधिसत्त्व घरच्या माणसांना कळू न देतां छन्नासह कंथका-वर स्वार होऊन पळून गेला हें म्हणणें साफ चुकीचें आहे असें दिसते. बोधिसत्त्वाची खुद्द आई मायादेवी सातव्या दिवशीं जरी निव-र्तली असली तरी त्याचें पालन महाप्रजापती गोतमीने स्वतःच्या मुला-प्रमाणेंच केलें. अर्थात वरील उताऱ्यांत तिलाच बुद्ध भगवंताने आई म्हटलें असलें पाहिजे. शुद्धोदनाला व गोतमीला तो परिव्राजक होणार, हें पुष्कळ दिवसांपासून माहीत होतें, आणि त्यांच्या इच्छेविरुद्ध व त्यांच्या समक्षच त्याने प्रव्रज्या घेतली हें या उताऱ्यावरून स्पष्ट होतें.

प्रकरण पांचवें तपश्चर्या व तत्त्वबोध

आळार कालामाची भेट

घर सोडून बोधिसत्त्व थेट राजगृहाला गेला, तेथे त्याची व बिंबिसार राजाची भेट झाली, आणि नदनंतर तो आळार कालामाकडे जाऊन त्याचें तत्त्वज्ञान शिकला, अशा अर्थाचें वर्णन जातकाच्या निदानकथेंत सापडतें. अश्वघोषकृत बुद्धचरितकाव्यांत निदानकथेचाच क्रम स्वीकारला आहे. ललितविस्तरांत ‘बोधिसत्त्व प्रथम वैशालीला गेला, व तेथे आळार कालामाचा शिष्य झाला, आणि नंतर राजगृहाला गेला, तेथे बिंबिसार राजाने त्याची भेट घेतल्यावर तो उद्रक रामपुत्रापाशीं गेला,’ अशा प्रकारचें सविस्तर वर्णन आहे. पण हीं दोन्ही वर्णनें प्राचीन सुत्तांशीं जुळत नाहीत. वर दिलेल्या आर्यपरियेसन सुत्ताच्या उताऱ्यांत बोधिसत्त्वाने घरीं असतांनाच आईबापांसमक्ष प्रव्रज्या घेतली असें म्हटलें आहे. त्यानंतर ताबडतोब हा मजकूर आढळतो:—

सो एवं पब्वजितो समानो किंकुसलगवेसी अनुत्तरं सन्तिवरपदं परियेममानो येन आळारो कालामो तेनुपसंकमि ।

(भगवान् म्हणतो,) “ याप्रमाणे प्रव्रज्या घेतल्यावर हितकर मार्ग कोणता हें जाणण्याच्या उद्देशाने श्रेष्ठ, लोकोत्तर, शान्त तत्त्वाचा शोध करीत मी आळार कालामापाशीं गेलों.”

या उताऱ्यावरून असें दिसून येतें की, बोधिसत्त्व राजगृहाला न जातां प्रथमतः आळार कालामापाशीं गेला. आळार कालामा कोसल देशाचाच रहिवाशी होता. अंगुत्तरनिकायाच्या तिकनिपातांत

(सुत्त नं. ६५) कालाम नांवाच्या क्षत्रियांच्या केसपुत्त शहराचा उल्लेख आला आहे. त्यावरून असें दिसतें की, त्याच कालामांपैकी आळार कालाम हा एक होता. शाक्य आणि कोलिय राज्यांत त्याची बरीच ख्याति होती. त्याच्या एका शिष्याचा—भरण्डु कालामाचा—आश्रम कपिलवस्तूला होता, हें वर सांगितलेंच आहे. दुसरे त्याचे किंवा फार झालें तर उद्दक रामपुत्ताचे शिष्य जवळच्या कोलियांच्या देशांत राहत असत; आणि या संप्रदायांचें प्रस्थ शाक्य आणि कोलिय देशांत बरेंच होतें, यांत शंका नाही. बोधिसत्त्व प्रथम-ध्यानाची पद्धति हयाच परिव्राजकांकडून शिकला, आणि त्यांनीच त्याला संन्यासदीक्षा दिली असली पाहिजे.

परंतु शाक्य किंवा कोलिय देशांतील एखाद्या आश्रमांत राहून काल कंठणें बोधिसत्त्वाला योग्य वाटलें नाही. हितकर मार्गाचा आणि श्रेष्ठ, लोकोत्तर, शान्त तत्त्वाचा बोध करून घेण्यासाठी त्याने खुद्द आळार कालामाची भेट घेतली. त्या वेळीं आळार कालाम कोठे तरी कोसल देशांत राहत असावा. त्याने बोधिसत्त्वाला चार ध्यानें व त्यांच्यावरच्या तीन पायऱ्या शिकविल्या. पण केवळ या समाधीच्या सात पायऱ्यांनी त्याचें समाधान झालें नाही. हा मनोनिग्रहाचा मार्ग होता खरा, पण सर्व मनुष्यजातीला त्याचा उपयोग काय ? याचसाठी हितकर मार्गाचा शोध बोधिसत्त्वाने पुढे चालविला.

उद्दक रामपुत्ताची भेट

आळार कालाम आणि उद्दक रामपुत्त हे दोघेही एकच समाधिमार्ग शिकवीत होते. त्यांच्यांत एवढाच फरक होता की, आळार कालाम समाधीच्या सात पायऱ्या व उद्दक रामपुत्त आठ पायऱ्या शिकवीत असे. या दोघांचा कोणी तरी एकच गुरु असावा, न.भा.१६...१४

आणि नंतर त्यांनी हे दोन पंथ काढले असवेत. आळार कालामाला सोडून बोधिसत्त्व उद्दकापाशीं गेला. पण त्याच्याही मार्गात त्याला विशेष तथ्य दिसलें नाही. तेव्हा राजगृहाला जाऊन तेथील प्रसिद्ध श्रमणपंथांचें तत्त्वज्ञान जाणून घेण्याचा त्याने निश्चय केला.

बिंबिसार राजाची भेट

राजगृहांत बोधिसत्त्वाच्या आगमनाचें वर्णन एका अज्ञात कवीने सुत्तनिपातांतील पब्वज्जासुत्तांत केलें आहे. त्याचें भाषान्तर येणेंप्रमाणें:-

१. चक्षुष्मन्ताने (बोधिसत्त्वाने) प्रव्रज्या कां घेतली व कोणत्या विचारामुळे त्याला ती आवडली हें सांगून (त्याच्या) प्रव्रज्येचें मी वर्णन करतो.

२. गृहस्थाश्रम ही अडचणीची आणि कचऱ्याची जागा व प्रव्रज्या म्हणजे मोकळी हवा असें जाणून त्याने प्रव्रज्या घेतली.

३. प्रव्रज्या घेऊन त्याने शारीरिक पापकर्म वर्ज्य केलें. वांचमिक दुर्वर्तन सोडून दिलें आणि आपली उपजीविका शुद्ध मार्गाने चालविली.

४. बुद्ध मगधांच्या गिरिव्रजाला (राजगृहाला) आला. सर्व शरीरावर उत्तम लक्षणें फैलावलीं आहेत अशा त्याने राजगृहांत भिक्षाटनासाठी प्रवेश केला.

५. आपल्या प्रासादावरून बिंबिसाराने त्याला पाहिलें. त्याची लक्षणसंपत्ति पाहून बिंबिसार म्हणाला,

६. अहो माझे ऐका:-हा सुंदर, भव्य, शुद्ध आणि आचरणाने संपन्न असून पायापाशीं दोन हातांच्या अंतरावर दृष्टि ठेवून चालतो. (युगमत्तं च पेक्खति).

७. हा दृष्टि पायापाशीं ठेवून चालणारा जागृत भिक्षु नीच कुळांतला वाटत नाही. तो कोठे जात आहे, हें राजदूतांना धावत जाऊन पाहूं द्या.

८. तो भिक्षु (बोधिसत्त्व) कोठे जातो व वस्तीला कोठे गहतो हें पाहण्यासाठी ते (विंबिसार राजाने पाठविलेले) दूत त्याच्या मागोमाग गेले.

९. इन्द्रियांचें संरक्षण करीत घरोघरीं भिक्षा घेऊन विवेकी आणि जागृत बोधिसत्त्वाने ताबडतोब पात्रभर भिक्षा मिळविली.

१०. भिक्षाटन पुरें करून तो मुनि नगरांतून बाहेर पडला आणि वस्तीला येथे राहीन अशा उद्देशाने पाण्डव पर्वताजवळ आला.

११. त्याला वस्तीला राहिलेला पाहून ते दूत त्याच्याजवळ बसले आणि त्यांपैकी एकाने जाऊन राजाला खबर दिली,—

१२. 'महाराज, तो भिक्षु पाण्डव पर्वताच्या पूर्वेला व्याघ्रासारखा, ऋषभासारखा किंवा गिरिगव्हरांत राहणाऱ्या सिंहासारखा बसला आहे !'

१३. तें दूतांचें वचन ऐकून तो क्षत्रिय (राजा) उत्तम यानांत बसला व त्वरेने पाण्डव पर्वताकडे जाण्यास निघाला.

१४. जिथपर्यंत यानाने जाणें शक्य होतें तिथपर्यंत जाऊन तो क्षत्रिय यानांतून खाली उतरला आणि पायींच (बोधिसत्त्वाच्या) जवळ येऊन त्याच्या संनिध बसला.

१५. तेथे बसून राजाने त्याला कुशलप्रश्नादिक विचारले. कुशलप्रश्नादिक विचारून तो येणेंप्रमाणें बोलला:—

१६. तूं जवान आणि तरुण आहेस; मनुष्याच्या प्रथम वयांतला आहेस. तुझी कान्ति कुलीन क्षत्रियासारखी अत्यंत रोचक दिसते.

१७. तूं हत्तींचा समुदाय बरोबर घेऊन माझ्या सेनेला शोभा आण. मी तुला संपत्ति देतो, तिचा उपभोग घे; आणि आता तुझी जाति कोणती, हें मला सांग.

१८. हे राजा, येथून सरळ हिमालयाच्या पायथ्याशीं धनाने आणि वीर्याने संपन्न-ज्याचा कोसल राष्ट्रांत समावेश होतो-असा देश आहे.

१९. त्यांचें (तेथल्या महाजनांचें) गोत्र आदित्य आहे आणि त्यांच्या जातीला शाक्य म्हणतात. त्या कुलांतून, हे राजा, मी परिव्राजक झालों, तो कामोपभोगांच्या इच्छेने नव्हे.

२०. कामोपभोगांत मला दोष दिसला आणि एकान्तवास सुखाचा वाटला. आता मी तपश्चर्येसाठी जात आहे. त्या मार्गांत माझे मन रमतें.

या सुत्ताच्या तिसऱ्या गाथेंत बोधिसत्त्वाने काया, वाचा व उपजीविका यांचें संशोधन केल्याचा उल्लेख आला आहे. हें कृत्य घरांतून निघाल्यानंतर वाटेंतल्या वाटेंत त्याला करतां येणें शक्य दिसत नाही. आळार कालाम व उद्दक रामपुत्त यांपाशीं राहून त्यांचे आचार विचार नीट सांभाळून बोधिसत्त्वाने हें काम केलें असावें असें दिसतें. पण एवढ्याने त्यांचें समाधान न होतां प्रसिद्ध श्रमण-नायकांचें तत्त्वज्ञान जाणून घेण्याच्या उद्देशाने तो राजगृहाला आला. तेथे त्या सर्व संप्रदायांमध्ये कमीजड्ढती प्रमाणाने तपश्चर्या आढळून आल्यामुळे आपणही अशीच तपश्चर्या केली पाहिजे, असें त्याला वाटलें, आणि म्हणूनच या सुत्ताच्या शेवटल्या गाथेंत, 'आता मी तपश्चर्येसाठी जात आहे,' असें तो म्हणतो. कामोपभोगांतून त्याचें मन पूर्वीच निघालें असल्यामुळे मगधराजाने देऊं केलेला अधिकार त्याला आवडला नाही, हें सांगावयालाच नको.

उरुवेलेला आगमन

राजगृहाहून बोधिसत्त्व उरुवेलेला आला आणि तपश्चर्या करण्यासाठी हें स्थान त्याने पसंत केलें. त्याचें वर्णन अरियपरियेसन सुत्तांत सापडतें.

भगवान् म्हणतो, “भिक्षुहो, तो मी कुशल कोणतें हें जाणण्याच्या हेतूने लोकोत्तर शांतीच्या श्रेष्ठ स्थानाचा शोध करित करित क्रमशः प्रवास करून उरुवेला येथे सेनानिगमाला आलों. तेथे मी रमणीय भूमिभाग पाहिला. त्यांत सुशोभित वन असून नदी मंद मंद वाहत होती. तिच्या दोन्ही बाजूंला सफेत वाळवंट व उतार सोपा, आणि ती अत्यंत रमणीय. या वनाच्या चारी बाजूंना भिक्षाटन करण्यासाठी गाव दिसले. हा रमणीय भूमिभाग असल्यामुळे कुलीन मनुष्याला तपश्चर्या करण्याला योग्य वाटून मी त्याच ठिकाणीं तपश्चर्या चालविली.”

राजगृहाच्या सभोवतीं ज्या टेकड्या आहेत त्यांच्यावर निर्ग्रंथ वगैरे श्रमण तपश्चर्या करित असत, असा उल्लेख बऱ्याच ठिकाणीं सापडतो. पण बोधिसत्त्वाला तपश्चर्येसाठी हे रुक्ष पर्वत आवडले नाहीत; उरुवेलेचा रम्य प्रदेश आवडला. यावरून सृष्टिसौंदर्यावर असलेलें त्याचें प्रेम व्यक्त होतें.

तीन उपमा

तपश्चर्येला आरंभ करण्यापूर्वी बोधिसत्त्वाला तीन उपमा सुचल्या. त्याचें वर्णन महासच्चकसुत्तांत केलें आहे. भगवान् म्हणतो, “हे अग्निवेस्सना, एखादें ओलें लाकूड पाण्यांत पडलेलें असलें, आणि एखादा मनुष्य उत्तरारणि घेऊन त्याच्यावर घासून अग्नि उत्पन्न करूं लागला, तर त्यापासून आग उत्पन्न होईल काय ?”

सच्चक- भो गोतम, त्या लाकडांतून आग उत्पन्न होणे शक्य नाही. कां की, तें ओलें आहे. त्या माणसाचे परिश्रम व्यर्थ जाऊन त्याला त्रास मात्र होईल.

भगवान्-त्याचप्रमाणें, हे अग्निवेस्सना, जे कोणी श्रमण आणि ब्राह्मण शरीराने आणि मनाने कामोपभोगांपासून अलिप्त झाले नाहीत आणि ज्यांचा कामविकार शांत झाला नाही त्यांनी कितीही कष्ट भोगले तरी त्यांना ज्ञानदृष्टि आणि लोकोत्तर संबोध प्राप्त व्हावयाचा नाही. हे अग्निवेस्सना, दुसरी मला उपमा अशी सुचली की, एखादें ओलें लाकूड पाण्याहून दूर पडलें आहे आणि एखादा मनुष्य उत्तरारणि घासून त्यांतून अग्नि उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करूं लागला, तर त्यापामून आग उत्पन्न होईल काय ?

सच्चक-नाही, भो गोतम, त्याचा प्रयत्न व्यर्थ जाऊन त्याला त्रास मात्र होईल. कां की, हें लाकूड ओलें आहे.

भगवान्-त्याचप्रमाणें, हे अग्निवेस्सना, जे श्रमण आणि ब्राह्मण कामोपभोग सोडून शरीराने आणि मनाने त्यांपासून अलिप्त राहतात खरे, पण ज्यांच्या मनांतील कामविकार शमलेले नसतात, त्यांनी जरी कितीही कष्ट सोसले, तरी त्यापासून त्यांना ज्ञानदृष्टि आणि लोकोत्तर संबोध प्राप्त व्हावयाचा नाही. हे अग्निवेस्सना, आणखी तिसरी एक उपमा मला सुचली. एखादें कोरडें लाकूड, पाण्यापासून दूर पडलें आहे, आणि एखादा मनुष्य त्याच्यावर उत्तरारणि घासून अग्नि उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करूं लागला, तर तो आग उत्पन्न करूं शकेल की नाही ?

सच्चक-होय, भो गोतम, कारण तें लाकूड साफ कोरडें आहे, आणि पाण्यामध्ये पडलेलें नाही.

भगवान्-त्याचप्रमाणें, हे अग्निवेस्सना, जे श्रमणब्राह्मण कायेने आणि चित्ताने कामोपभोगांपासून दूर राहतात, आणि

य्यांच्या मनांतील कामविकार साफ नष्ट झाले आहेत, त्यांनी शरीराला अत्यंत कष्ट दिले काय किंवा न दिले काय, त्यांना ज्ञानदृष्टि आणि लोकोत्तर संबोध प्राप्त होणे शक्य आहे.

ह्या तीन उपमा बोधिसत्त्वाला तपश्चर्येला आरंभ करतांना सुचल्या. जे श्रमणब्राह्मण यज्ञयागादिकांतच समाधान मानतात, त्यांनी तशा प्रसंगी तपश्चर्या करून शरीराला कष्ट दिले, तरी त्यांना तत्त्वबोध व्हावयाचा नाही. दुसरे श्रमणब्राह्मण यज्ञयागाचा मार्ग सोडून देऊन जंगलांत जाऊन राहिले, पण जर त्यांच्या अंतःकरणांतील कामविकार नष्ट झाले नाहीत, तर त्यांच्या तपश्चर्येपासून कांही निष्पन्न होणार नाही. ओल्या लाकडावर उत्तरारणि घासून अग्नि उत्पन्न करण्याप्रमाणे त्यांचा प्रयत्न व्यर्थ जाणार. पण जर एखादा माणूस कामोपभोगांपासून दूर राहून मनांतील कामविकार साफ नष्ट करू शकला, तर त्याला देहदंडावाचून तत्त्वबोध प्राप्त करून देता येईल.

हठयोग

बोधिसत्त्वाला ह्या उपमा सुचल्या, तरी त्याने त्या काळच्या श्रमणव्यवहाराला अनुसरून तीव्र तपश्चर्या करण्याचा निश्चय केला. प्रथमतः त्याने हठयोगावर भर दिला. भगवान सच्चकाला म्हणतो, “हे अग्निवेस्सन, मी जेव्हा दातांवर दात दाबून आणि जीभ टाळूला लावून माझ्या चित्ताचे दमन करीं, तेव्हा माझ्या काखेंतून घाम सुटे. ज्याप्रमाणे एखादा बलवान पुरुष दुर्बल माणसाला डोक्याला किंवा खांद्याला धरून दाबतो, त्याप्रमाणे मी माझे चित्त दाबित होतो.

“हे अग्निवेस्सन, त्यानंतर आश्वासप्रश्वास दाबून मी ध्यान करू लागलों. त्या वेळीं माझ्या कानांतून श्वास निघण्याचा शब्द होऊं लागला. जसा लोहाराचा भाता चालतो, तसा माझ्या कानांतून आवाज येऊं लागला. तरी पण हे अग्निवेस्सन, मी आश्वासप्रश्वास

आणि कान दावून ध्यान करूं लागलों. तेव्हा तीक्ष्ण तरवारीच्या टोकाने माझे डोकें कोणी मंथन करीत आहे, असा मला भास झाला. तथापि हेंच ध्यान मी पुढे चालविलें आणि माझ्या डोक्याला चामड्याच्या पट्ट्याचें वेष्टन देऊन कोणी घट्ट आवळीत आहे असें वाटूं लागलें. तरी तेंच ध्यान मी पुढे चालू ठेवलें. त्यामुळे माझ्या उदरांत वेदना उठल्या. कसाई शस्त्राने जसें गाईचें पोट कोरतो, तसें माझे पोट कोरलें जात आहे असें मला वाटलें. या सर्व प्रसंगीं माझा उत्साह कायम होता, स्मृति स्थिर होती, पण शरीरामध्ये त्राण कमी झालें. तथापि त्या कष्टप्रद वेदना माझ्या चित्ताला बाधूं शकल्या नाहीत.”

तिमच्या प्रकरणांत श्रमणांच्या नानाविध तपश्चर्या दिल्या आहेत. त्यांच्यांत हठयोगाचा समावेश झालेला नाही. तथापि त्या काळीं वरच्या सांगण्या हठयोगाचा अभ्यास करणारे तपस्वी होते, असें गृहीत धरावें लागतें. नाही तर बोधिसत्त्वाने तशा योगाचा अभ्यास आरंभिला नसता.

उपोषणें

याप्रमाणे हठयोगाचा अभ्यास करून त्यांच्यांत तथ्य नाही असें दिसून आल्यावर बोधिसत्त्वाने उपोषणाला सुरुवात केली. अन्नपाणी साफ सोडून देणें त्याला योग्य वाटलें नाही. पण तो अत्यंत अल्पाहार सेवन करूं लागला. भगवान् सच्चकाला म्हणतो, “हे अग्निवेस्सन, मी थोडा थोडा आहार खाऊं लागलों. मुगांचा काढा, कुळथांचा काढा, वाटाण्याचा काढा किंवा हरभऱ्यांचा (हरेणु) काढा पिऊनच मी राहत होतो. तो देखील अत्यंत अल्प असल्यामुळे माझे शरीर फारच कृश झालें. आसीतकवल्लीच्या किंवा कालवल्लीच्या गाठींप्रमाणे माझ्या अवयवांचे सांधे दिसूं लागले. उंटाच्या पावलाप्रमाणे माझा कटिबंध झाला. सुताच्या चात्यांच्या

माळेप्रमाणे माझा पाठीचा कणा दिसूं लागला. मोडक्या घराचे वासे जसे खालीवर होतात, तशा माझ्या बरगड्या झाल्या. खोल विहिरीत पडलेल्या नक्षत्रांच्या छायेप्रमाणे माझीं बुबुळें खोल गेलीं. कच्चा भोपळा कापून उन्हांत टाकला असतां जसा कोमेजून जातो, तशी माझ्या डोक्याची चामडी कोमेजून गेली. मी पोटावरून हात फिरविला तर पाठीचा कणा माझ्या हातीं लागे आणि पाठीच्या कण्यावरून हात फिरविला म्हणजे पोटाची चामडी हातीं लागत असे. याप्रमाणें पाठीचा कणा आणि पोटाची चामडी एक झाली होती. शौचाला किंवा लघवीला बसलों, तर मी तेथेच पडून राहीं. अंगावरून हात फिरविला असतां माझे दुर्बळ झालेले लोम आपोआप खाली पडत.”

वितर्कावर ताबा

बोधिसत्त्वाने सात वर्षे तपश्चर्या केली असा उल्लेख अनेक ठिकाणीं सापडतो. या सात वर्षांत बोधिसत्त्व प्राधान्येंकरून देहदंडन करीत असला, तरी त्याच्या मनांत दुसरे विचार घोळत नव्हते, असें नाही. वर दिलेल्या तीन उपमा पाहिल्या तरी असें दिसून येतें की, कामविकार पुरे नष्ट केल्यावाचून नानाविध कायकलेशांचा उपयोग होणार नाही, हें त्याला स्पष्ट दिसत होतें. याशिवाय आणखीही सद्विचार त्याच्या मनांत येत, असें अनेक सुत्तांवरून दिसतें. त्यांपैकी कांही विचारांचा येथे थोडक्यांत संग्रह करीत आहें.

मज्झिमनिकायांतील द्वेधावितक्क सुत्तांत भगवान् म्हणतो, “भिक्षु हो, मला संबोध प्राप्त होण्यापूर्वी, मी बोधिसत्त्व असतांनाच माझ्या मनांत असा विचार आला की, वितर्काचे दोन भाग करावे. त्याप्रमाणे कामवितर्क (विषयवितर्क), व्यापादवितर्क (द्वेषवितर्क) आणि विहिंसावितर्क (दुसऱ्याला किंवा आपणाला त्रास देण्याचा वितर्क), ह्या तीन वितर्कांचा मी एक विभाग केला; आणि नैष्कर्म्य न.भा.१६...१५

(एकान्तवास), अव्यापाद (मैत्री) आणि अविहिंसा (त्रास न देण्याची बुद्धि) या तीन वितर्कांचा दुसरा विभाग केल्या. त्यानंतर मी मोठ्या सावधगिरीने व दक्षतेने वागत असतां पहिल्या तीन वितर्कांपैकी एखादा वितर्क माझ्या मनांत उत्पन्न होत असे. त्या वेळीं मी विचार करीत होतो की, हा वाईट वितर्क माझ्या मनांत उत्पन्न झाला आहे. तो माझ्या दुःखाला, दुसऱ्याच्या दुःखाला किंवा उभयतांच्या दुःखाला कारणीभूत होईल, प्रज्ञेचा निरोध करील, व निर्वाणाला जाऊं देणार नाही. या विचाराने तो वितर्क माझ्या मनांतून नाहीसा होत असे.

“भिक्षु हो, शरदृतंत जिकडे तिकडे शेते पिकाला आली असतां गुराखी गुरांचें मोठ्या सावधगिरीने रक्षण करतो; काठीने बडवू, रेखील त्यांना शेतांपासून दूर ठेवतो. कां की, तसें केलें नाही तर गुरें लोकांच्या शेतांत शिरतील, आणि आपणाला दंड भरावा लागेल, हें तो जाणतो. त्याप्रमाणें काम, व्यापाद, विहिंसा इत्यादिक अकुशल मनोवृत्ति भयावह आहेत हें मी जाणलें.

“त्या वेळीं मी मोठ्या सावधगिरीने आणि उत्साहाने वागत असतां माझ्या मनांत नैष्कर्म्य, अव्यापाद आणि अविहिंसा ह्या तीन वितर्कांपैकी एखादा वितर्क उत्पन्न होत असे. तेव्हा मी असा विचार करीत होतो की हा कुशल वितर्क माझ्या मनांत उत्पन्न झाला आहे, तो आपणाला, परक्याला किंवा उभयतांना दुःख देणारा नव्हे, प्रज्ञेची अभिवृद्धि करणारा व निर्वाणाला पोचविणारा आहे. त्याचें सर्व रात्र किंवा सर्व दिवस चिंतन केलें तरी त्यापासून भय नाही. तथापि पुष्कळ वेळ चिंतन केलें असतां माझा देह श्रान्त होईल, आणि त्यामुळे माझें चित्त स्थिर राहणार नाही. आणि अस्थिर चित्ताला समाधि कोटून मिळणार? म्हणून (कांही वेळाने) माझें चित्त मी अभ्यन्तरींच स्थिर करीत असें... एखादा गुराखी उन्हाळ्याच्या

शेवटीं पिक्के लोकांनी घरीं नेल्यावर गुरांना खुशाल मोकळें सोडून देतो. तो झाडाखाली असला किंवा मोकळ्या जागेंत असला तरी गाईवर नजर ठेवण्यापलीकडे दुसरें कांही करीत नाही. त्याप्रमाणे नैष्कर्म्यादिक कुशल वितर्क उत्पन्न झाले असतां हे कुशल धर्म आहेत एवढीच मी स्मृति ठेवीत होतो. (त्यांचा निग्रह करण्याचा प्रयत्न करीत नसें.) ”

निर्भयता

कुशल वितर्काच्या साहाय्याने अकुशल वितर्कांवर जय मिळविला, तरी जोंपर्यंत धार्मिक माणसाच्या मनांत निर्भयता उत्पन्न झाली नाही, तोंपर्यंत त्याला तत्त्वबोध होणें अशक्य आहे. दरोडेखोर किंवा सैनिक आपल्या विरोधकांवर धाडसाने तुटून पडतात. पण त्यांच्यांत निर्भयता थोडीच असते ! ते शस्त्रास्त्रांनी कितीही सज्ज असले, तरी भयभीत असतात; न जाणो, आपले शत्रु आपणावर कधी घाला घालतील याचा नेम नाही, असें त्यांस वाटतें. अर्थात् त्यांची निर्भयता खरी नव्हे. अध्यात्ममार्गाने जी निर्भयता मिळते तीच खरी होय. ती बोधिमत्त्वाने कशी मिळविली हें खालील उताऱ्यावरून समजून येईल.

बुद्ध भगवान् जानुश्रोणी ब्राह्मणाला म्हणतो:—“हे ब्राह्मणा, जेव्हा मला संबोध प्राप्त झाला नव्हता, मी केवळ बोधिसत्त्व होतो, तेव्हा मला असें वाटलें की, जे कोणी श्रमण किंवा ब्राह्मण परिशुद्ध कायकर्म न आचरितां अरण्यामध्ये राहतात, ते ह्या दोषामुळे भयभैरवाला आमंत्रण देतात. पण माझीं कर्म परिशुद्ध आहेत. परिशुद्ध कायकर्म असलेले जे सज्जन (आर्य) अरण्यांत राहतात त्यांपकी मी एक आहे, असें जेव्हा मला दिसून आलें, तेव्हा अरण्यवासांत मला अत्यंत निर्भयता वाटली. दुसरे कित्येक श्रमण किंवा ब्राह्मण अपरिशुद्ध वाचसिक कर्म आचरीत असतांना, अपरिशुद्ध मानसिक

कर्म आचरीत असतांना, अपरिशुद्ध आजीव (उपजीविका) करीत असतांना अरण्यामध्ये राहतात, आणि या दोषांमुळे ते भयभैरवाला आमंत्रण देतात. परंतु माझी वाचसिक आणि मानसिक कर्मे व उपजीविका परिशुद्ध आहेत. ज्या सज्जनांचीं हीं सर्व परिशुद्ध आहेत त्यांपैकी मी एक आहे, असें दिसून आल्यावर अरण्यवासांत मला अत्यंत निर्भयता वाटली.

“हे ब्राह्मणा, जे श्रमण किंवा ब्राह्मण लोभी, प्रदुष्टचित्त, आळशी, भ्रान्तचित्त किंवा संशयग्रस्त होऊन अरण्यांत राहतात, ते ह्या दोषांमुळे भयभैरवाला आमंत्रण देतात. पण माझे चित्त कामविकारांपासून अलिप्त आहे, द्वेषापासून मुक्त आहे (म्हणजे सर्व प्राणिमात्रांविषयीं माझ्या मनांत मैत्री बसते), माझे मन उत्साह-पूर्ण, स्थिर व निःशंक आहे. अशा गुणांनी युक्त जे सज्जन अरण्यांत राहतात, त्यांपैकी मी एक आहे, असें दिसून आल्यावर मला अरण्यवासांत अत्यंत निर्भयता वाटली.

“हे ब्राह्मणा, जे श्रमण किंवा ब्राह्मण आत्मस्तुति आणि परनिंदा करतात, भ्याड असतात, मानमान्यतेची चाड धरून अरण्यांत राहतात..... किंवा जडबुद्धि असतात, ते या दोषांमुळे भयभैरवाला आमंत्रण देतात. पण माझ्या अंगी हे दुर्गुण नाहीत, मी आत्मस्तुति किंवा परनिंदा करीत नाही, भ्याड नाही, मानमान्यतेची मला इच्छा नाही.....आणि मी प्रज्ञावान् आहे. जे सज्जन अशा गुणांनी युक्त होऊन अरण्यांत राहतात, त्यांपैकी मी एक आहे, असें दिसून आल्यावर मला अरण्यवासांत अत्यंत निर्भयता वाटली.

“हे ब्राह्मणा, चतुर्दशी, पूर्णिमा, अमावास्या आणि अष्टमी या रात्री (भयासंबंधाने) प्रसिद्ध आहेत. त्या रात्रीं ज्या उद्यानांत, अरण्यांत किंवा वृक्षाखाली लोक देवतांना बलिदान देतात, किंवा जीं स्थळें अत्यंत भयंकर आहेत असें समजतात, त्या ठिकाणीं मी

(एकाकी) राहत असें; कारण भयभैरव वसें असतें तें पाहण्याची माझी इच्छा होती. अशा स्थळीं राहत असतां एखादा हरिण त्या बाजूने जाई, एखादा मोर सुकलेलें लाकूड खाली पाडी, किंवा झाडाचीं पानें वाऱ्याने हालत. त्या प्रसंगीं मला वाटे, हेंच तें भयभैरव होय, आणि मी म्हणें, भयभैरवाची इच्छा धरूनच मी या ठिकाणीं आलों आहे, तेव्हा या स्थितींत असतांनाच त्याचा नाश केला पाहिजे. मी चालत असतांना तें भयभैरव आलें, तर चालत असतांनाच त्याचा नाश करित असें. जोंपर्यंत त्याचा नाश केला नाही, तोंपर्यंत उभा राहत नसें आणि बसत नसें, किंवा अंथरुणावर पडत नसें. जर तें भयभैरव उभा असतांना आले, तर उभा असतांनाच त्याचा मी नाश करित असें. जोंपर्यंत त्याचा नाश केला नाही, तोंपर्यंत चालत नसें, बसत नसें, किंवा अंथरुणावर पडत नसें. बसलों असतां जर तें भयभैरव आलें, तर मी निजत नसें, उभा राहत नसें, किंवा चालत नसें. बसलों असतांच त्याचा नाश करित असें. अंथरुणावर पडलों असतां तें आलें तर बसत नसें, उभा राहत नसें किंवा चालत नसें; अंथरुणावर पडलो असतांच त्याचा नाश करित असें.”

राजयोग

बौधिसत्त्व केवळ हठयोग आणि तपश्चर्या यांच्यामध्येच आपला सर्व काळ कंठीत होता असें नाही. तसें करणें कोणत्याही तपस्यांना शक्य नव्हतें. मधून मधून त्यांना चांगलें अन्न खावें लागत असे. शरीरांत थोडें बळ आलें म्हणजे पुन्हा ते उपोषणादिकांच्या योगाने देहदंडन करित. सात वर्षांच्या कालांत बौधिसत्त्व प्राधान्येंकरून तपश्चर्या आचरीत असला, तरी मधून मधून चांगलें अन्न सेवन करित होता, आणि शांत समाधीही अनुभवीत होता, यांत शंका नाही. हठयोग सोडून आपण आनापानस्मृतिसमाधीची भावना कशी करित

होतों, हैं भगवान बुद्धाने आनापानसंयुक्ताच्या पहिल्या व्रगाच्या आठव्या सुत्तांत सांगितलें आहे.

भगवान् म्हणतो:—“भिक्षुहो, आनापानस्मृतिसमाधीची भावना केली असतां मोठा फायदा होतो. तिची कशा रीतीने भावना केली असतां मोठा फायदा होतो ? एखादा भिक्षु अरण्यांत झाडाखाली किंवा दुसऱ्या एकांत जागीं आसनमांडी घालून बसतो. तो दीर्घ आश्वास घेत असला, तर दीर्घ आश्वास घेत आहे, असें जाणतो; दीर्घ प्रश्वास सोडीत असला तर, दीर्घ प्रश्वास सोडीत आहे, असें जाणतो; ज्हस्व आश्वास घेत असला, इत्यादि.*.....याप्रमाणें आनापानस्मृतिसमाधीची भावना केली असतां मोठा फायदा होतो. भिक्षुहो, मी देखील संबोधिज्ञान होण्यापूर्वी, बोधिसत्त्वावस्थेंत असतांना बहुधा हीच भावना करीत होतों. त्यामुळे माझ्या शरीराला आणि डोळ्यांना त्रास होत नसे, आणि माझें चित्त पापविचारांपासून मुक्त होत असे.”

यावरून स्पष्ट दिसून येईल की, बोधिसत्त्व सदोदित हठयोग आचरीत नव्हता. मधून मधून ह्या शांत राजयोगाचा तो अभ्यास करी व त्यायोगें त्याला समाधान मिळत असे.

ध्यानमार्गाचा अवलंब

अशा रीतीने उपोषणें आणि आहार घेणें, हठयोग आणि राजयोग यांच्यामध्ये हेलकावे खात खात अवेरीस बोधिसत्त्वाच्या मनाचा एकाएकी असा निश्चय झाला की, तपश्चर्या निखालस निरर्थक आहे; तिच्यावाचून मुक्ति मिळणें शक्य आहे. म्हणून ती सोडून त्याने पुन्हा पूर्णपणें ध्यानमार्गाचें कसें अवलंबन केलें, याचें थोडक्यांत वर्णन महासच्चक सुत्तांत केलें आहे.

* विशेष माहितीसाठी, समाधिमार्ग पृ० ३८-४८ पहा.

भगवान् सच्चकाला म्हणतो, “हे अग्गिवेस्सन, माझ्या शाक्य पित्याच्या शेतावर काम चाललें असता जंबुवृक्षाच्या शीतल छायेत बसून प्रथमध्यान प्राप्त करून घेतल्याची मला आठवण झाली, आणि त्या आठवणीला अनुसरून माझी समजूत झाली की, हाच बोधाचा मार्ग असला पाहिजे. आणि जे सुख चैनीच्या पदार्थांच्या उपभोगावाचून आणि अकुशल विचारापामून लाभतें, त्या सुखाला मी कां भ्यावे? असा माझ्या मनांत विचार आला, आणि त्यानंतर या सुखाला मी भिणार नाही, असा मी निश्चय केला. परंतु तें सुख अत्यंत कृश झालेल्या देहाने मिळणारे नव्हते. म्हणून थोडा थोडा आहार खाण्याचा विचार करून मी त्याप्रमाणे वागूं लागलों. त्या वेळीं पांच भिक्षु माझी सेवा करीत होते. का की, मला ज्या धर्माचा बोध होईल तो धर्म त्यांना शिकवीन, असें त्यांस वाटे. परंतु जेव्हा मी अन्न खाऊ लागलों (तचश्चर्या सोडून दिली), तेव्हा, ‘हा गोतम तपश्चर्येपामून भ्रष्ट होऊन खाण्यापिण्याकडे वळला,’ असें वाटून ते पांच भिक्षु मला कंटाळून निघून गेले.”

तथापि बोधिसत्त्वाचा निश्चय दळला नाही. तपश्चर्येचा मार्ग सोडून साध्या ध्यानमार्गानेच तत्त्वबोध करून घेतला पाहिजे, याबद्दल त्याची खात्री झाली.

मारयुद्ध

या प्रसंगी बोधिसत्त्वाशीं माराने युद्ध केल्याचें काव्यात्मक वर्णन बुद्धचरितादिक ग्रंथांतून आढळतें. त्याचा उगम सुत्तनिपातांतील पद्धानसुत्तांत आहे. त्या सुत्ताचें भाषांतर येथे देतो:—

१. नैरंजन नदीच्या काठीं तपश्चर्येला आरंभ करून निर्वाण-प्राप्तीसाठी मोठ्या उत्साहाने मी ध्यान करीत असतां—

२. मार करुणस्वर काढून माझ्याजवळ आला. (तो म्हणाला)
तू कृश आणि दुर्वर्ण आहेस. मरण तुझ्याजवळ आहे.

३. हजार हिंशांनी तूं मरणार. एक हिंसा तुझें जीवित बाकी आहे. अरे भल्या माणसा, तूं जग. जगणें उत्तम आहे; जगलास तर पुण्यकर्म करशील.

४. ब्रह्मचर्याने राहिलास आणि अग्निहोत्राची पूजा केलीस तर पुष्कळ पुण्याचा साठा होईल. हा निर्वाणाचा उद्योग कशाला पाहिजे ?

५. निर्वाणाचा मार्ग अत्यंत कठीण आणि दुर्गम आहे. ह्या गाथा बोलून मार बुद्धापाशीं उभा राहिला.

६. असें बोलणाऱ्या त्या माराला भगवान् म्हणाला, हे निष्काळजी मनुष्याच्या मित्रा, पाप्या, तू येथे कां आलास (हें मी जाणतो).

७. तशा पुण्याची मला बिलकूल गरज नाही. ज्याला पुण्याची गरज असेल त्याला माराने ह्या गोष्टी सांगाव्या.

८. मला श्रद्धा आहे, वीर्य आहे आणि प्रज्ञा पण आहे. येणेंप्रमाणे मी माझ्या ध्येयावर चित्त ठेवलें असतां मला जगण्याबद्दल कां उपदेश करतोस ?

९. नदीचा ओघ देखील हा वारा सुकवूं शकेल. परंतु ध्येयावर चित्त ठेवणाऱ्याचें (प्रेषितात्म्याचें) माझें रक्त तो सुकवूं शकणार नाही.

१०. (पण माझ्याच प्रयत्नाने) रक्त शोषित झालें, तर त्याबरोबर माझें पित्त आणि श्लेष्म हे विकार देखील आटतात; आणि माझें मांस क्षीण झालें असतां चित्त अधिकतर प्रसन्न होऊन स्मृति, प्रज्ञा व समाधि उत्तरोत्तर वाढतात.

११. याप्रमाणे राहून उत्तम सुखाचा लाभ झाला असतां माझें चित्त कामोपभोगांकडे वळत नाही. ही माझी आत्मशुद्धि पहा.

१२. (हे मारा,) कामोपभोग ही तुझी पहिली सेना आहे. अरति ही दुसरी, भूक आणि तहान ही तिसरी, आणि तृष्णा ही तुझी चौथी सेना आहे.

१३. पांचवी आळस, सहावी भीति, सातवी कुशंका, आठवी अभिमान (किंवा गर्व),

१४. लाभ, सत्कार, पूजा (ही नववी), आणि खोट्या मार्गाने मिळविलेली कीर्ति (ही दहावी) जिच्या योगें मनुष्य आत्मस्तुति आणि परनिंदा करतो.

१५. हे काळ्या नमुचि, (लोकांवर) प्रहार करणारी ही तुझी सेना आहे. भ्याड मनुष्य तिला जिंकू शकत नाही. जो तिला जिंकतो, त्यालाच सुख लाभतें.

१६. हें मी माझ्या शिरावर मुंज गवत* धारण करीत आहे. माझा पराजय झाला, तर माझे जिणें व्यर्थ. पराजय पावून जगण्यापेक्षा संग्रामांत मरण आलेलें बरें.

१७. कित्येक श्रमण-ब्राह्मण तुझ्या सेनेंत मिसळून गेल्यामुळे प्रकाशत नाहीत, आणि ज्या मार्गाने साधुपुरुष जातात तो मार्ग त्यांना माहीत नाही.

१८. चारी बाजूंना मारसेना दिसते, आणि मार आपल्या वाहनासह सज्ज झाला आहे. त्याच्याबरोबर युद्ध करण्यासाठी मी पुढे सरसावलों. कां की, त्याने मला स्थानभ्रष्ट करूं नये.

१९. देव आणि मनुष्य तुझ्या सेनेपुढे उभे राहूं शकत नाहीत. त्या तुझ्या सेनेचा, दगडाने मातीचें भांडें फोडून टाकावें त्याप्रमाणे, मी माझ्या प्रज्ञेने पराभव करून टाकलों.

* संग्रामांतून पराजय पावून मागे फिरावयाचें नाही, यासाठी मुंज नावाचें गवत डोक्याला बांधून प्रतिज्ञा करीत असत.

२०. संकल्प ताव्यांत ठेवून आणि स्मृति जागृत करून अनेक श्रावकांना उपदेश करीत मी देशोदेशीं संचार करीन.

२१. ते (श्रावक) माझ्या उपदेशाप्रमाणे सावधपणें चालून आणि आपल्या ध्येयावर चित्त ठेवून तुझ्या इच्छेविरुद्ध अशा पदाला जातील की, जेथे शोक करण्याचा प्रसंग येत नाही.

२२. (मार म्हणाला,) सात वर्षेपर्यंत भगवंताच्या मागोमाग हिंडलों; परंतु स्मृतिमान् बुद्धाचें कांहीच वर्म सापडलें नाही.

२३. येथे कांही मऊ पदार्थ सापडेल, कांही गोड पदार्थ मिळेल, अशा आशेने कावळा मेदवर्ण पाषाणाजवळ आला.

२४. परंतु त्यांत लाभ न दिसून आल्यामुळे कावळा तेथून निघून गेला. त्या कावळ्याप्रमाणे मी देखील गोतमापासून निवृत्त होऊन निघून जातो !

२५. याप्रमाणें शोक करीत असतां माराच्या काखेंतून वीणा खाली पडला; आणि तो दुःखी मार तेथेच अंतर्धान पावला.

या सुत्ताचें भाषांतर ललितविस्तराच्या अठराव्या अध्यायांत आलें आहे. त्यावरून याचें प्राचीनत्व सिद्ध होतें. वर दिलेला भयभेरवसुत्तांतील मजकूर वाचला असतां या साध्या रूपकाचा अर्थ सहज लक्षांत येतो. मनुष्यजातीच्या कल्याणाला कोणी पुढे सरसावला असतां त्यावर पहिल्याने हल्ला करणारी मारसेना म्हटली म्हणजे कामोपभोगांची वासना होय. तिला दाबून पुढे पाऊल टाकतो न टाकतो, तों (अरति) असंतोष उत्पन्न होतो. त्यानंतर भूक, तहान वगैरे एकामागून एक उपस्थित होतात आणि त्या सर्व वासनांवर व विकारांवर जय मिळविल्याशिवाय कल्याणप्रद तत्त्वाचा साक्षात्कार होणें कधीही शक्य नाही. तेव्हा बुद्धाने माराचा पराभव केला म्हणजे अशा मनोवृत्तींवर जय मिळविला असें समजावें.

सुजातेने दिलेली भिक्षा

बोधिसत्त्वाला संबोधिज्ञान वैशाख पूर्णिमेच्या रात्री झालें. त्या दिवशीं दुपारीं सुजाता नांवाच्या कुलीन तरुण स्त्रीने त्याला उत्तम अन्नार्ची भिक्षा दिली. याचा उल्लेख सुत्तपिटकांत क्वचित् सापडतो* आणि या प्रसंगाशिवाय सुजातेचें नांव आलेलें कोठे आढळत नाही. तथापि बौद्ध चित्रकलेंत सुजातेला उत्तम स्थान मिळालें आहे; आणि बुद्धाच्या दृष्टीने देखील हा प्रसंग चिरस्मरणीय झाला. चुंद लोहाराने दिलेली भिक्षा ग्रहण करून भगवान् आजारी पडला. त्यांत आपलें परिनिर्वाण होणार आहे असें त्याने ताडलें. आणि आपल्या पश्चात चुंदाला लोकांनीं दोष देऊं नये म्हणून भगवान् आनंदाला म्हणाला, “ज्या दिवशीं मला संबोधिज्ञान प्राप्त झालें, त्या दिवशीं मिळालेली व आज मिळालेली अशा दोन्ही भिक्षा समसमान आहेत, असें तुम्ही चुंदाला सांगा व त्याचें सांत्वन करा.”

बोधिवृक्षाखाली आसन

सुजातेने दिलेली भिक्षा घेऊन बोधिसत्त्वाने नैरंजरा नदीच्या तीरीं भोजन केलें; आणि त्या रात्रीं तो एका पिंपळाच्या झाडाखाली येऊन बसला. हें झाड सध्या अस्तित्वांत नाही. शशांक राजाने त्याचा विध्वंस केला, असें म्हणतात. पण त्याच्याच जागीं लावलेला पिंपळ आणि त्यालाच टेकून बुद्धगयेचें प्रसिद्ध मंदिर आहे. त्या झाडाखाली बोधिसत्त्व बसला, तेव्हा पुन्हा एकवार ललितविस्तरांत मारयुद्धाचा प्रसंग वर्णिला आहे. संयुत्तनिकायांतील सगाथावग्गांत माराने बुद्धाला भुलविण्यासाठीं बोधिवृक्षाखाली (त्या पिंपळाखाली) तृष्णा, अरति, आणि रगा या आपल्या तीन मुलींना पाठविलें असें वर्णन आढळतें. जातकाच्या निदानकथेंत तर या प्रसंगां मारसेनेने

* अंगुत्तरनिकाय एककनिपात. ‘बौद्धसंघाचा परिचय’, पृ. २३६ पहा.

बुद्धावर चारी बाजूंनी कसा हल्ला चढविला, याचें सविस्तर वर्णन आहे. माराचें सैन्य पाहून ब्रह्मादिक देव पळून जातात, बोधिसत्त्व तेवढा एकटा राहतो. मग मार तें स्थान आपलें आहे, असें म्हणून बुद्धाला तेथून उठण्यास सांगतो; आणि त्या स्थानावर आपला हक्क शाबीत करण्यासाठी मारसेनेची साक्ष देतो. सर्व देव पळून गेल्यामुळे त्या प्रसंगीं बुद्धाला कोणीच साक्षी सापडत नाही. तेव्हा बुद्ध उजवा हात खाली करून, ही सर्वसहा वसुंधरा साक्ष आहे, असें म्हणतो; आणि पृथ्वी देवता, विराट्स्वरूप धारण करून मारसेनेचा पराभव करिते, इत्यादिक पुराणमय वर्णन जातकट्टकथाकाराने केलें आहे.

बौद्ध चित्रकलेंत हा प्रसंग चित्रकारांनी छान रेखाटला आहे. लोभ, द्वेष, मोह, मद, मत्सर इत्यादिक दुष्ट मनोवृत्तींना मूर्तिमंत स्वरूपें देण्याचा त्यांचा प्रयत्न वाखाणण्याला योग्य वाटतो. प्रथमतः कवीने या प्रसंगाचें वर्णन केलें आणि तदनुसार चित्रकारांनी त्याला मूर्त स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला, किंवा चित्रकारांनी हा प्रसंग रेखाटल्यावर त्यांच्या मागोमाग जाऊन कवींनी त्याचें वर्णन केलें, हें सांगतां येणें शक्य नाही. तें कांही असो, पण एवढी गोष्ट खरी की, वर दिलेल्या मारसेनेला मूर्त स्वरूप देण्याचा हा प्रयत्न आहे.

तत्त्वबोध

त्या वैशाखी पूर्णिमेच्या रात्रीं बोधिसत्त्वाला तत्त्वबोध झाला; आणि तेव्हापासून त्याला बुद्ध म्हणतात. म्हणजे तोंपर्यंत गोतम बोधिसत्त्व होता, तो त्या दिवसापासून गोतम बुद्ध झाला. बुद्धाला झालेला तत्त्वबोध म्हटला म्हणजे चार आर्यसत्यें व तदन्तर्गत अष्टांगिक मार्ग होय. त्याचा उपदेश त्याने प्रथमतः आपल्या बरोबर राहणाऱ्या पांच साध्यांना केला. (तो प्रसंग पुढे येणार असल्यामुळे येथे त्याचें विवरण करीत नाही.)

विमुक्तिसुखाचा आस्वाद

तत्त्वबोध झाल्यावर बुद्ध भगवान त्याच बोधिवृक्षाखाली सात दिवस बसून विमुक्तिसुखाचा आस्वाद घेत होता; आणि त्याप्रसंगीं रात्रीच्या तीन यामांत त्याने खाली दिलेल्या प्रतीत्यसमुत्पाद सुलटउलट मनांत आणला, असें महावग्गांत म्हटलें आहे. परंतु संयुत्तनिकायांतील दोन सुत्तांत बुद्धाने बोधिसत्त्वावस्थेंत असतांनाच हा प्रतीत्यसमुत्पाद जाणला असें सांगितलें आहे.* त्या सुत्तांचा व महावग्गांतील मज्ज-कुराचा मेल बसत नाही. महावग्ग लिहिला त्या वेळीं या प्रतीत्यसमुत्पादाला भलतेंच महत्त्व आलें होतें असें वाटतें. नागार्जुनासारख्या महायानपंथाच्या आचार्यांनी तर या प्रतीत्यसमुत्पादाला आपल्या तत्त्वज्ञानाचा आधारभूत पाया बनविलें.†

प्रतीत्यसमुत्पाद

तो प्रतीत्यसमुत्पाद संक्षेपतः येणेंप्रमाणे—

अविद्येपासून संस्कार, संस्कारांपासून विज्ञान, विज्ञानापासून नामरूप, नामरूपापासून षडायतन, षडायतनापासून स्पर्श, स्पर्शापासून वेदना, वेदनेपासून तृष्णा, तृष्णेपासून उपादान, उपादानापासून भव, भवापासून जाति (जन्म), आणि जातीपासून जरा, मरण, शोक, परिदेवन, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास हे उत्पन्न होतात.

पूर्ण वैराग्याने अविद्येचा निरोध केला असतां संस्कारांचा निरोध होतो. संस्कारांच्या निरोधाने विज्ञानाचा निरोध होतो. विज्ञानाच्या निरोधाने नामरूपाचा निरोध होतो. नामरूपाच्या निरोधाने षडायतनाचा निरोध, षडायतनाच्या निरोधाने स्पर्शाचा निरोध,

* निदानवग्गसंयुत्त, सुत्त १० व ६५ पाहा.

† माध्यमककारिकेचा आरंभ पाहा.

स्पर्शाच्या निरोधाने वेदनेचा निरोध, वेदनेच्या निरोधाने तृष्णेचा निरोध, तृष्णेच्या निरोधाने उपादानाचा निरोध, उपादानाच्या निरोधाने भवाचा निरोध, भवाच्या निरोधाने जन्माचा निरोध, जन्माच्या निरोधाने जरा, मरण, शोक, परिदेवन, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास, यांचा निरोध होतो.

दुःखाच्या मागे एवढी कारणपरंपरा जोडल्याने ते सामान्य जनतेला समजणें बरेंच कठीण झालें. होतां होनां या प्रतीत्यसमुत्पादाला गहन तत्त्वज्ञानाचें स्वरूप आलें, आणि त्याच्यावरच वादविवाद होऊं लागले. नागार्जुनाचार्याने आपली माध्यमकारिका या प्रतीत्यसमुत्पादाच्या पायावरच लिहिली आहे; आणि बुद्धघोषाचार्याने विशुद्धि-मार्गाचा एकषष्ठांश भाग (जवळ जवळ शें सवाशें पृष्ठें) याच्या विवेचनांत खर्च केला आहे. ही सगळी चर्चा वाचल्यावर विद्वान् मनुष्य देखील घोटाळ्यांत पडतो, मग सामान्य जनतेला हें तत्त्वज्ञान समजावें कसें? बुद्ध भगवन्ताचा धर्म ब्राह्मण, क्षत्रिय वगैरे उच्च वर्णांच्या लोकांपेक्षा खालच्या वर्गाच्या लोकांत विशेष फैलावला, तो अशा गहन तत्त्वज्ञानामुळे नव्हे. चार आर्यसत्यांचें तत्त्वज्ञान अगदी साधें आहे. तें सर्व प्रकारच्या लोकांना पटलें, यांत मुळीच नवल नाही. त्याचा विचार लौकरच करण्यांत येईल.

ब्रह्मदेवाची चिन्तनी

तत्त्वबोध झाल्यानंतर बुद्ध भगवंताने एक आठवडा बोधिवृक्षाखाली (म्हणजे त्या पिंपळाखाली) घालवला, असें वर सांगितलेंच आहे. यानंतर दुसरा आठवडा अजपाल न्यग्रोध वृक्षाखाली, तिसरा आठवडा मुचलिन्द वृक्षाखाली आणि चौथा आठवडा राजायतन वृक्षाखाली घालवून बुद्ध भगवान् पुन्हा अजपाल वृक्षाखाली आला. तेथे त्याच्या मनांत विचार आला की, हा धर्म मी अत्यंत कष्टाने

जाणला आहे, तेव्हा तो लोकांना उपदेशून आणखी त्रास सोसणें बरें नव्हे. हा विचार ब्रह्मदेवाने जाणला; आणि धर्मोपदेश करण्यासाठी भगवंताची प्रार्थना केली. ही कथा सविस्तरपणें महावग्गांत आणि मज्झिमनिकायांतील अरियपरियेसनसुत्तांत आली आहे. पण ती गोतमबुद्धासंबंधाने मुळीच नसावी. कोणी तरी पुराणकाराने ती विपस्ती बुद्धासंबंधाने रचली व नंतर ती जशीच्या तशीच गोतम बुद्धाच्या चरित्रांत दाखल झाली. ह्या रूपकाचा अर्थ 'बुद्ध, धर्म आणि संघ' या पुस्तकांत (पृ० १६-१९) लावण्याचा मी प्रयत्न केला आहे; तेव्हा त्याची चर्चा येथे करित नाही.

पंचवर्गीय भिक्षूंना उपदेश करण्याचा बेत

आपणाला प्राप्त झालेल्या चार आर्यसत्यांचें ज्ञान प्रथमतः कोणाला करून द्यावें असा विचार बुद्ध भगवन्ताला पडला. आळार कालाम व उद्दक रामपुत्त हे दोघे बोधिसत्त्वाचे गुरु जिवंत असते, तर हा नवीन धर्ममार्ग त्यांना तात्काळ पटला असता. परंतु ते हयात नव्हते. तेव्हा भगवन्ताने आपल्या पांच साध्यांना (पंचवर्गीय भिक्षूंना) उपदेश करावा, असें ठरविलें. हे भिक्षु त्या वेळीं बनारस जवळ ऋषिपत्तनांत राहात होते. भगवान् तिकडे जाण्यास निघाला. वाटेंत उपक नांवाचा आजीवक श्रमण त्याला भेटला. आपणाला तत्त्वबोध झाला आहे, असें बुद्धाने त्याला सांगितलें. पण उपकाला त्याबद्दल खात्री वाटली नाही. असेल कदाचित, असें म्हणून तो दुसऱ्या मार्गाने चालता झाला. ह्या एका प्रसंगावरूनच दुसऱ्या पंथाच्या श्रमणांना उपदेश करण्याची निरर्थकता भगवंताने जाणली असावी.

पंचवर्गीयांची समजूत

आषाढी पूर्णिमेपूर्वी भगवान वाराणसीला पोचला. तो ऋषिपत्तनांत आला, तेव्हा दुरूनच त्याला पाहून, त्याचा कोणत्याही प्रकारें

आदरसत्कार करावयाचा नाही, असा पंचवर्गीयांनी बेत ठरविला. पण तो जसजसा जवळ येत गेला, तसतसा त्यांचा हा बेत दासळत गेला. त्यांनी क्रमशः त्याचा योग्य आदरसत्कार केला. पण त्याचा नवीन धर्ममार्ग ऐकून घेण्याला ते तयार नव्हते. आपणाला एक नवीन धर्ममार्ग सापडला आहे असें भगवंताने जेव्हा त्यांना सांगितलें, तेव्हा ते म्हणाले, “आयुष्मान् गोतम, तुझ्या तशा तऱ्हेच्या तपश्चर्येने देखील तुला सद्धर्ममार्गाचा बोध झाला नाही. आता तू तपोभ्रष्ट होऊन खाण्यापिण्याकडे वळला आहेस. त्या तुला सद्धर्माचा बोध कसा होईल ?”

भगवान म्हणाला, “भिक्षुहो, यापूर्वी मी भलतीच वल्गना कधी केली होती काय ? जर नाही, तर तुम्ही माझ्या म्हणण्याकडे लक्ष द्या. अमृताचा माग मला सापडला आहे. या मार्गाचा अवलंब केला असतां तुम्हांला लवकरच विमुक्ति मिळेल.”

अशा रीतीने पंचवर्गीय भिक्षूंची समजूत घालून कांही काळाने आपला नवीन धर्म ऐकून घेण्यास भगवंताने त्यांना प्रवृत्त केलें. त्या प्रसर्गां त्याने केलेल्या उपदेशाला ‘धर्मचक्रप्रवर्तन’ म्हणतात. हें सुत्त सच्चसंयुक्ताच्या दुसऱ्या वर्गांत आणि विनयग्रंथांतील महावर्गांत सापडतें. याचें संस्कृत भाषान्तर ललितविस्तराच्या सत्रिसाव्या अध्यायांत दिलें आहे. पैकी पालि सुत्ताचें रूपान्तर येथे देतो.

धर्मचक्रप्रवर्तन

असें मी ऐकलें आहे. एके समयीं भगवान वाराणसी येथे ऋषिपत्तनांत मृगवनांत राहत होता. तेथे भगवान् पंचवर्गीय भिक्षूंना उद्देशून म्हणाला, “भिक्षु हो, धार्मिक मनुष्याने (पब्वजितेन) या दोन अन्तांना जाऊं नये. ते दोन अन्त कोणते ? पहिला कामोपभोगांत सुख मानणें. हा अन्त हीन, ग्राम्य, सामान्यजनसेवित, अनार्य

आणि अनर्थावह जाहे. दुसरा देहदंडन करणें. हा अन्त दुःखकारक, अनार्य आणि अनर्थावह आहे. या दोन अन्तांना न जातां तथागताने ज्ञानचक्षु उत्पन्न करणारा, उपशमाला, प्रज्ञेला, संबोधाला आणि निर्वाणाला कारणीभूत होणारा मध्यम मार्ग शोधून काढला आहे. तो कोणता ? सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वाचा, सम्यक् कर्मान्न, सम्यक् आजीव, सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृति, सम्यक् समाधि, हा तो आर्य अष्टांगिक मार्ग होय.

“ भिक्षुहो, दुःख नांवाचें पहिलें आर्यसत्य असें आहे. जन्म दुःखकारक आहे. जरा दुःखकारक आहे. व्याधि दुःखकारक आहे. मरण दुःखकारक आहे. अप्रियांचा समागम आणि प्रियांचा वियोग दुःखकारक आहे. इच्छिलेली वस्तु मिळत नसली म्हणजे तेणेंकरूनही दुःख होतें. संक्षेपाने पांच उपादानस्कन्ध दुःखकारक आहेत.*

“ भिक्षुहो, पुनः पुनः उत्पन्न होणारी आणि अनेक विषयांत रमणारी तृष्णा—जिला कामतृष्णा, भवतृष्णा आणि विनाशतृष्णा म्हणतात—ती दुःखसमुदय नांवाचें दुसरें आर्यसत्य होय.

“ त्या तृष्णेचा वैराग्याने पूर्ण निरोध करणें, त्याग करणें, तिच्या-पासून मुक्ति मिळविणें, हें दुःखनिरोध नांवाचें तिसरें आर्यसत्य होय.

“ आणि (वर सांगितलेला) आर्य अष्टांगिक मार्ग हें दुःख-निरोधगामिनी प्रतिपदा नांवाचें चौथें आर्यसत्य होय.

“ (क) हें दुःख आहे असें समजलें तेव्हा मला अभिनव दृष्टि उत्पन्न झाली, ज्ञान उत्पन्न झालें, विद्या उद्भवली, आणि आलोक उत्पन्न झाला. हें दुःख जाणण्याला योग्य आहे असें समजलें, तेव्हा

* स्कन्ध पांच आहेत. ते वासनामय असले म्हणजे त्यांना उपादान-स्कन्ध म्हणतात. ‘बुद्ध, धर्म आणि संघ’, पृ० ९०-९१ पहा.

मला अभिनव दृष्टि (इत्यादि).....हें दुःख मी जाणलें, तेव्हा मला (इत्यादि).....

“(ख) हें दुःखसमुदय आर्यसत्य आहे असें मी जाणलें, तें त्याज्य आहे असें मी जाणलें, त्याचा त्याग केला असें मी जाणलें, तेव्हा मला अभिनव दृष्टि उत्पन्न झाली (इत्यादि पूर्वोक्त).....

“(ग) हें दुःखनिरोध आर्यसत्य आहे असें मी जाणलें, त्याचा साक्षात्कार करणें योग्य आहे असें मी जाणलें, त्याचा साक्षात्कार मला झाला असें मी जाणलें, तेव्हा मला अभिनव दृष्टि (इत्यादि पूर्वोक्त).....

“(घ) हें दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदा नांवाचें आर्यसत्य आहे असें मी जाणलें, त्याचा अभ्यास करणें योग्य आहे असें मी जाणलें, त्याचा अभ्यास केला असें मी जाणलें, तेव्हा मला अभिनव दृष्टि उत्पन्न झाली, ज्ञान उत्पन्न झालें, विद्या उद्भवली आणि आलोक उत्पन्न झाला. जोंपर्यंत प्रत्येकीं तीन व एकंदरीत बारा प्रकारचें या चार आर्यसत्यांविषयीं ज्ञान मला झालें नाही, तोंपर्यंत मला पूर्णसंबोधि लाभली नाही.”

बुद्धाने केलेले अनेक उपदेश सुत्तपिटकांत संगृहीत केले आहेत. पण त्याच्या धर्माचा आधारभूत असा कोणता उपदेश असेल, तर तो हा आहे. एका सच्चसंयुक्तांत या चार आर्यसत्यां-संबंधाने एकंदर १३१ सुत्ते आहेत. याशिवाय इतर निकायांत यांचा उल्लेख वारंवार येत असतो. बुद्धाचे इतर सर्व उपदेश या चार आर्यसत्यांना अनुसरून असल्यामुळे यांचें महत्त्व फार मोठें आहे.

वरील रूपान्तरांत (क) पासून (घ) पर्यंत आलेला मजकूर फक्त सच्चसंयुक्ताच्या एका सुत्तांत व महावग्गांत सापडतो. त्याचा उल्लेख इतर ठिकाणीं नाही. यावरून तो मागाहून दाखल केला असावा, अशी बळकट शंका येते. तथापि चार आर्यसत्यांच्या

स्पष्टीकरणाला त्याची मदत होण्यासारखी असल्यामुळे तो येथे देण्यांत आला आहे.

चार आर्यसत्यांचें स्पष्टीकरण

जगांत दुःख आहे हें कोणालाही नाकबूल करतां येत नाही. परंतु जो तो आपलें दुःख कसें नष्ट होईल याच विचारांत असतो. त्याचा परिणाम असा होतो की, दुसऱ्याचा घातपात करून देखील प्रत्येकजण आपण सुखी होऊं इच्छितो. त्यांत जे हिंसक असून बुद्धिमान् असतात, ते पुढारी बनतात, व इतरांना त्यांचें ताबेदार व्हावें लागतें. हिंसक बुद्धीमुळे ह्या पुढार्यांत देखील एकोपा राहत नाही आणि त्यांना सगळ्यांत जास्त हिंसक आणि बुद्धिमान् पुढार्याला आपला राजा करून त्याच्या तंत्राने वागणें भाग पडतें. राजाला आपलें राज्य दुसरा राजा घेईल असें भय वाटतें आणि त्याच्या सुरक्षितपणासाठी तो यज्ञयाग करून अनेक प्राण्यांचे बळी देतो. अशा प्रकारची मनुष्यांना आणि इतर प्राण्यांना उपद्रवकारक समाजरचना नष्ट करून तिच्या जागीं दुसरी हितसुखकर संघटना उभारावयाची असेल, तर प्रत्येकाला आपलें आणि इतरांचें दुःख एक आहे अशी जाणीव झाली पाहिजे; आणि म्हणूनच बुद्ध भगवंताने पहिल्या आर्यसत्यांत सर्वसाधारण दुःखाचा समावेश केला.

जन्मजरामरणादिक सर्वसाधारण दुःख श्रमणांना मान्य होतें, इतकेंच नव्हे, तर त्या दुःखाचा नाश करण्यासाठीच त्यांची तपश्चर्या असे. परंतु दुःखाचें कारण कोणतें, यासंबंधीं त्यांचा मतभेद होता. कोणी म्हणत, दुःख आत्म्याने उत्पन्न केलें (सयंकतं दुक्खं); दुसरे म्हणत, दुःख पराने उत्पन्न केलें (परंकतं दुक्खं); तिसरे म्हणत, कांही अंशीं आत्म्याने आणि कांही अंशीं पराने दुःख उत्पन्न केलें (सयंकतं च परंकतं च दुक्खं); आणि चवथे म्हणत,

दुःख आत्म्याने किंवा पराने उत्पन्न केलें नसून आकस्मिक आहे (असंयंकारं अपरंकारं अधिच्चसमुपपन्नं दुःखं).*

यांत पहिल्या प्रकारचे श्रमण म्हटले म्हणजे निर्ग्रन्थ (जैन) वगैरे होत. पूर्वजन्मीं आत्म्याने पाप केल्यामुळे दुःख उत्पन्न झालें, असें ते समजत आणि त्याच्या परिहारार्थ देहदण्डन करून आत्म्याला कष्टवीत. दुसऱ्या प्रकारचे श्रमण सांख्यांसारखे होते. ते जड प्रकृतीमुळे दुःख उत्पन्न झालें असें मानीत आणि आत्म्याला प्रकृतीच्या तडाक्यांतून सोडविण्यासाठी खडतर तप करीत. तिसऱ्या प्रकारचे श्रमण आत्मा आणि प्रकृति मिळून दुःख उत्पन्न करतात असें प्रतिपादीत आणि आत्म्याला त्यांतून सोडविण्यासाठी देहदण्डन करीत. चवथ्या प्रकारचे श्रमण दुःख आकस्मिक समजत असल्यामुळे अक्रियवादाकडे झुकत. अशा रीतीने श्रमण एक तर निष्फल तप-श्चर्या करीत, किंवा निष्क्रिय बनत. बहुजनसमाजाला त्यांचा फारच थोडा उपयोग होई.

दुःखाचें खरें कारण आत्मा किंवा प्रकृति नसून मनुष्याची तृष्णा आहे, हें प्रथमतः बुद्ध भगवन्ताने दाखवून दिलें. पूर्वजन्मींच्या आणि ह्या जन्मींच्या तृष्णेमुळेच सर्व दुःख उत्पन्न होतें. तृष्णा कोटून आली, हा प्रश्न निरर्थक आहे. ती जोंपर्यंत असेल तोंपर्यंत दुःख उत्पन्न होणारच. हें दुसरें आर्यसत्य.

तृष्णेचा नाश करण्यानेच मनुष्य दुःखांतून मुक्त होतो, हें तिसरें आर्यसत्य.

आणि तृष्णानाशाचा उपाय म्हटला म्हणजे दोन अंतांच्या मधून जाणारा आर्य अष्टांगिक मार्ग, हें चवथें आर्यसत्य.

अष्टांगिक मार्गाचें स्पष्टीकरण

ह्या आर्य अष्टांगिक मार्गाची सम्यक् दृष्टि ही पहिली पायरी आहे. सम्यक् दृष्टि म्हणजे चार आर्यसत्यांचें यथार्थ ज्ञान. जगामध्ये दुःख भरलें आहे. तें मनुष्यजातीच्या तीव्र तृष्णेमुळे उत्पन्न झालें, त्या तृष्णेचा क्षय केला असतां सर्वाना शांति मिळणें शक्य आहे आणि परस्परांशीं कायावाचामनेंकरून सदाचाराने, सत्याने, प्रेमाने आणि कळकळीने वागणें, हा आर्य अष्टांगिक मार्ग त्या शांतीचा मार्ग आहे. अशी सम्यक् दृष्टि लोकांत उद्भवली नाही, तर अहंकाराच्या आणि स्वार्थाच्या पायीं होणारे तंटेबळेडे थांबावयाचे नाहीत, आणि जगाला शांति मिळावयाची नाही.

आपलें ऐश्वर्य आणि सत्ता वाढविण्याचा संकल्प प्रत्येक व्यक्तीने केला तर त्यापासून त्याची आणि इतरांची सारखीच हानि होणार आहे. यासाठी कामोपभोगांत बद्ध न होण्याचा, इतरांवर पूर्ण-मैत्री करण्याचा, आणि इतरांच्या सुखसमाधानांत भर घालण्याचा शुद्ध संकल्प बाळगणें योग्य आहे.

खोटें भाषण, चहाडी, शिवीगाळ, वृथा बडबड, इत्यादि असद्वाणीच्या योगें समाजाची घडी विघडते, व तंटेबळेडे उद्भवून ते हिंसेला कारणीभूत होतात म्हणून सत्य, परस्परांचें सख्य साधणारें, प्रिय आणि मित भाषण करणें योग्य आहे. यालाच सम्यक् वाचा म्हणतात.

प्राणघात, चोरी, व्यभिचार इत्यादि कर्में कायेने आचरलीं, तर त्यापासून समाजांत मोठे अनर्थ उत्पन्न होतील. यास्तव प्राणघात, चोरी, व्यभिचार इत्यादिक कर्मांपासून अलिप्त राहून, लोकांचें कल्याण होईल अशीच कायकर्में आचरलीं पाहिजेत. यालाच सम्यक् कर्मान्त म्हणतात.

सम्यक् आजीव म्हणजे समाजाला अपाय होणार नाही अशा रीतीने आपली उपजीविका करणे. उदाहरणार्थ, गृहस्थाने मद्यविक्रय, जनावरांची देववेव, इत्यादि व्यवसाय करतां कामा नये. यांपासून समाजाला मोठा त्रास होतो, हें उबड आहे. असे व्यवसाय वर्ज्य करून शुद्ध आणि सरल व्यवहाराने आपली उपजीविका करणे, यालाच सम्यक् आजीव म्हणतात.

जे वाईट विचार मनांत आले नसतील त्यांना मनांत येण्यास सवड न देणे, जे वाईट विचार मनांत आले असतील त्यांचा नाश करणे, जे सुविचार मनांत उद्भवले नसतील ते उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करणे, आणि जे सुविचार मनांत उद्भवले असतील ते वाढवून पूर्णतेला नेण्याचा प्रयत्न करणे, या चार मानसिक प्रयत्नांना सम्यक् व्यायाम म्हणतात. (शारिरीक व्यायामाशी याचा संबंध नाही.)

शरीर अपवित्र पदार्थांचें बनलें आहे, हा विवेक जागृत ठेवणे, शरीरांतील सुखदुःखादि वेदनांचें वारंवार अवलोकन करणे, स्वचित्ताचें अवलोकन करणे आणि इंद्रियें व त्यांचे विषय यांपासून कोणतीं बंधने उत्पन्न होतात आणि त्यांचा नाश कसा करतां येतो इत्यादि मनो-धर्मांचा नीट विचार करणे, याला सम्यक् स्मृति म्हणतात.

आपल्या शरीरावर, मृतशरीरावर, मैत्री करुणादिक मनोवृत्तीं-वर किंवा पृथ्वी, आप, तेज, इत्यादिक पदार्थांवर चित्त एकाग्र करून चार ध्यानें संपादन करणे याला सम्यक्-समाधि म्हणतात.*

दोन अंतांला न जातां या मध्यम मार्गाची भावना केली पाहिजे. पहिला अन्त म्हणजे कामोपभोगांत सुख मानणे. त्याला छिन, ग्राम्य, सामान्यजनसेवित, अनार्य आणि अनर्थावह (हीनो

* ह्या सर्व पदार्थांवर ध्यानें कशी संपादता येतात, याचें विवरण 'समाधिमार्ग'त केळें आहे.

गम्भो पोथुज्जनिको अनरियो अनत्थसंहितो) हीं पांच विशेषणें जोडलीं आहेत. मनुष्यजाति दारिद्र्यांत आणि अज्ञानांत खितपत पडली असतां आपण मौजमजेंत आनंद मानणें यासारखी हीन गोष्ट कोणती ? हा अन्त ग्राम्य म्हणजे गांवढळ लोकांचा आहे. तो सामान्य लोकांचा आहे. आर्यांना (धीरवीरांना) शोभण्याजोगा नाही आणि तो अनर्थकारक आहे. दुमरा अन्त देहदण्डन करणें हा. त्याला हीन आणि ग्राम्य हीं विशेषणें लावलीं नाहीत. पण तो दुःखकारक आहे. धीरवीरांना शोभण्यासारखा नाही आणि अनर्था-वह आहे (दुःखो अनरियो अनत्थसंहितो). अष्टांगिक मार्गाचीं सर्व अंगें हे दोन अन्त वर्ज्य करतात.

उदाहरणार्थ, खावें, प्यावें, मजा करावी ही चैनी लोकांची दृष्टि, आणि उपोषणादिक व्रतांनी देह झिजवावा ही तपस्यांची दृष्टि. यांच्या मधली दृष्टि म्हणजे चार आर्यसत्यांचें ज्ञान. याप्रमाणें बाकीच्या अंगांची देखील मध्यवर्तिता जाणावी.*

प्रकरण सहावें

श्रावकसंघ

पंचवर्गीय भिक्षुंची माहिती

ज्या पंचवर्गीय भिक्षूंना बुद्ध भगवंताने पहिला धर्मोपदेश केला, त्यांची माहिती सुत्तपिटकांत फारच थोडी सापडते. पहिल्या प्रथम ज्याला बौद्धधर्माचा तत्त्वबोध झाला, तो आज्ञात कौण्डिन्य चिरकालाने राजगृहाला आला, व त्याने बुद्धाला साष्टांग प्रणिपात

* चार आर्यसत्यांची माहिती 'बुद्ध, धर्म आणि संघ' या पुस्तकाच्या तिसऱ्या परिशिष्टांत (पृ. ९४-९९) दिली आहे, ती देखील पाहावी.

केला, असा उल्लेख संयुत्तनिकायांतील वंगीस संयुत्तांत (नं. ९) सापडतो. दुसरा पंचवर्गीय भिक्षु अस्सजि (अश्वजित्) राजगृह येथे आजारी होता व त्याला भगवंताने उपदेश केला, अशी माहिती खन्धसंयुत्ताच्या ८८ व्या सुत्तांत आली आहे. या दोघांशिवाय बाकी तिघांचीं नावे सुत्तपिटकांत मुळीच सापडत नाहीत.

जातकाच्या निदानकर्येत्त व इतर अट्टकथांतून या पंचवर्गीय भिक्षूंची थोडीबहुत माहिती सापडते, तिचा सारांश असा:—

रामो धजो लक्खणो चापि मन्ती
कोण्डञ्जो च भोजो सुयामो सुदत्तो ।
एते तदा अट्ठ अहेसुं ब्राह्मणा
छळंगवा मन्तं व्याकरिंसु ॥

‘राम, ध्वज, लक्खण (लक्ष्मण), मन्ती (मंत्री), कोण्डञ्ज (कौण्डिन्य), भोज, सुयाम आणि सुदत्त हे आठ षडंग वेद जाणणारे ब्राह्मण होते, त्यांनी बोधिसत्त्वाचें भविष्य वर्तविलें.’

यांपैकी सातांनी बोधिसत्त्व गृहस्थाश्रमांत राहिला, तर चक्रवर्ती होईल, आणि गृहस्थाश्रम सोडून संन्यासी झाला तर सम्यक्संबुद्ध होईल, असें द्विधा भाकीत केलें. या आठांत कौण्डिन्य अगदी तरुण होता. त्याने बोधिसत्त्व निसंशय सम्यक्संबुद्ध होणार असें एकच भविष्य वर्तविलें. द्विधा भविष्य वर्तविणाऱ्या सात ब्राह्मणांनी घरी जाऊन आपल्या मुलांना सांगितलें की, “आम्ही आता वृद्ध झालों आहोंत, आणि सिद्धार्थ राजकुमार बुद्ध झाला, तर तें पाहण्याचें आमच्या नशिबी नाही. तो जर बुद्ध झाला तर तुम्ही त्याच्या संघांत प्रवेश करा.”

बोधिसत्त्वाने गृहत्याग केला, तेव्हा एकटा कौण्डिन्य हयात होता. बाकी सात ब्राह्मणांच्या मुलांपाशीं जाऊन तो म्हणाला, “सिद्धार्थ कुमार परिव्राजक झाला आहे. तो खात्रीने बुद्ध होणार.

त्याच्या मागोमाग आपणही परिव्राजक होऊं.” त्या तरुणांपैकी चौघांनी कौण्डिन्याचें वचन मान्य केलें, व त्याच्या बरोबर प्रव्रज्या घेऊन ते बोधिसत्त्वाच्या मागोमाग गेले. हे पांच जण पुढे पंचवर्गीय या नांवाने प्रसिद्धीस आले. त्यांचीं नांवें महावग्गांत आणि ललित-विस्तरांत सापडतात, तीं येणेंप्रमाणे:—कोण्डञ्ज (कौण्डिन्य), वप्प (वाष्प), भदिय (भद्रिक), महानाम आणि अस्सजि (अश्वजित्).

परंतु वर दिलेली पंचवर्गीयांची माहिती दंतकथात्मक दिसते. गोतमकुमार बुद्ध होणार अशी जर कौण्डिन्याची खात्री होती, तर त्याला उरवेलेलें सोडून कौण्डिन्य वाराणसीला कां गेला ? बोधिसत्त्वाने शरीराला त्यागणारा आहार घेण्याला सुरवात केल्याबरोबर कौण्डिन्याची पूर्णश्रद्धा कशी नष्ट झाली ? मला वाटतें की, हे पंचवर्गीय भिक्षु पूर्वी आळार कालामाच्या पंथांतील असून शाक्यांच्या किंवा त्यांच्या आसपासच्या प्रदेशांत राहत असत. तेथे त्यांची व बोधिसत्त्वाची मैत्री जमली. ते सर्वच ब्राह्मण होते, असेंही म्हणतां येत नाही. आळार कालामाच्या आणि उदक रामपुत्ताच्या संप्रदायांत तथ्य न वाटल्यामुळे बोधिसत्त्व पुढील मार्ग शोधण्याच्या हेतूने राजगृहाला आला, तेव्हा त्याच्या बरोबर हे पंचवर्गीय भिक्षु देखील आले असावेत. बोधिसत्त्वाला नवीन धर्ममार्गाचा बोध झाला तर त्याच मार्गाने आपण देखील जाऊं असा त्यांचा विचार होता. पण बोधिसत्त्वाने तपस्या आणि उपोषणें सोडून दिलीं तेव्हा त्यांचा विश्वास उडाला आणि ते वाराणसीला निघून गेले.

पंचवर्गीय भिक्षुसंघ

गोतम बोधिसत्त्व बुद्ध होऊन वाराणसीला ऋषिपत्तनांत आला तेव्हा त्या पंचवर्गीय भिक्षूंनी त्याचा आदरसत्कार देखील करूं नये असा बेत केला होता, इत्यादिक मजकूर पांचव्या प्रकरणांत आलाच व.भा. १६....१८

आहे. अखेरीस या पंचवर्गीयांनी बोधिसत्त्वाचा धर्ममार्ग ऐकून घेतला आणि त्या प्रसंगीं एका तेवढ्या कौण्डिन्याने आपली संमति दर्शविली. तेव्हा बुद्ध भगवान उद्गारला, “कौण्डिन्याने जाणलें (अञ्जासि वत भो कोण्डञ्जो).” त्यामुळे कौण्डिन्याला ‘अञ्जासि कोण्डञ्ज (आज्ञात कौण्डिन्य)’ हेंच नांव पडलें. आणि ह्या एकाच गोष्टीवरून बौद्ध वाङ्मयांत कौण्डिन्याला प्रसिद्ध स्थान मिळालें. ह्यानंतर त्याने कोण-तीही महत्त्वाची कामगिरी केल्याचा उल्लेख मुळीच सापडत नाही. प्रथमतः त्याने एकटयानेच बुद्धाच्या नवीन धर्ममार्गाचें अभिनंदन केलें, हाच त्याचा पुरुषार्थ समजला पाहिजे.

तदनंतर बुद्ध भगवंताने वप्प (वाष्प) आणि भद्विय (भद्रिक) या दोघांची समजूत घातली. आणि कांही दिवसांनी त्यांना देखील या नवीन धर्ममार्गाचा बोध झाला. नंतर कांही काळाने महानाम व अस्सजि (अश्वजित्) यांना या नवीन धर्ममार्गाचा बोध झाला. आणि हे पंचवर्गीय भिक्षु बुद्धाचे एकनिष्ठ भक्त झाले. या कामीं किती वेळ गेला याचा कोठे उल्लेख नाही. पण पंचवर्गीय भिक्षु प्रथमतः बुद्धाचे शिष्य झाले, आणि या पांचांचा भिक्षुसंघ बनला, याबद्दल सुत्तपिटकाची आणि विनयपिटकाची एकवाक्यता आहे.

यश आणि त्याचे सार्थी

पंचवर्गीयांबरोबर बुद्ध भगवान् ऋषिपत्तनांत राहत असतां त्याला आणखी ५५ भिक्षु कसे मिळाले आणि त्या चातुर्मासानंतर भगवंताने राजगृहापर्यंत प्रवास करून भिक्षुसंघांत केवढी मोठी भर घातली याचें वर्णन महावग्गांत सापडतें. त्याचा सारांश येथे देत आहें.

वाराणसींत यश नांवाचा एक सुसंपन्न तरुण राहत होता. एकाएकीं प्रपंचांतून त्याचें मन उठलें आणि शांत स्थानाचा शोध

करीत तो ऋषिपत्तनांत आला. बुद्धाने धर्मोपदेश करून त्याला आपल्या संघांत दाखल करून घेतलें. त्याच्या शोधासाठी त्याचे आईबाप आले. त्यांना बुद्धाने उपदेश केला आणि ते देखील बुद्धाचे उपासक झाले.

यश भिक्षु होऊन बुद्धाच्या संघांत दाखल झाला, हें वर्तमान वाराणसी नगरांत राहणाऱ्या त्याच्या विमल, सुबाहु, पुण्णजि (पूर्णजित्) आणि गवंपति (गवांपति) ह्या चार मित्रांना समजलें, आणि ऋषिपत्तनांत येऊन ते देखील बुद्धाच्या भिक्षुसंघांत प्रविष्ट झाले. त्या सर्वांचे पन्नाम तरुण मित्र होते. त्यांनी ऋषिपत्तनांत येऊन बुद्धोपदेश ऐंकला आणि आपल्या मित्रांप्रमाणेच संघांत प्रवेश केला. याप्रमाणे साठ भिक्षूंचा संघ ऋषिपत्तनांत गोळा झाला.

बहुजनहितासाठी धर्मप्रचार

चातुर्मासाच्या शेवटी बुद्ध भगवान् या आपल्या भिक्षुसंघास म्हणाला, भिक्षुहो, “प्रापंचिक आणि स्वर्गीय पाशांतून मी मुक्त झालों आहे, आणि तुम्हीं देखील या पाशांतून मुक्त झालां आहां. तेव्हा आता, भिक्षु हो, बहुजनांच्या हितासाठी, सुखासाठी, लोकांवर अनुकंपा करण्यासाठी, देवांच्या आणि मनुष्यांच्या कल्याणासाठी, धर्मोपदेश करण्यास प्रवृत्त व्हा. एका मार्गाने दोघे जाऊं नका. प्रारंभी कल्याणप्रद, मध्यंतरी कल्याणप्रद आणि शेवटी कल्याणप्रद अशा या धर्ममार्गाचा लोकांना उपदेश करा.”

याप्रमाणें बुद्ध भगवंताने आपल्या साठ भिक्षूस चारी दिशांना पाठविलें. ते इतर तरुणांना भगवंतापाशीं आणीत आणि भगवान् त्यांना प्रव्रज्या देऊन आपल्या भिक्षुसंघांत दाखल करून घेत असे. पण त्या कामीं साठ भिक्षूंना व तरुण उमेदवारांना त्रास पडूं लागला; म्हणून परस्परच प्रव्रज्या देऊन आपल्या संघांत दाखल करून

घेण्याला त्याने भिक्षुंना परवानगी दिली व तो स्वतः उरुवेलेकडे जाण्यास निघाला.

भद्रवर्गीय भिक्षु

वाटेंत भद्रवर्गीय नांवाचे तीस तरुण एका उद्यानांत आपल्या स्त्रियांसह क्रीडा करण्यासाठी आले होते. त्यांपैकी एकाची बायको नव्हती, म्हणून त्याच्यासाठी एक वेश्या आणली होती. हे तीस असामी व एकोणतिसांच्या बायका मौजमजेत गुंतून बेसावधपणें वागत असतां शक्य तेवढ्या वस्तु घेऊन ती वेश्या पळून गेली ! त्या वेळीं बुद्ध भगवान् या उपवनांत एका वृक्षाखाली विभ्रांतीसाठी बसला होता. उपयुक्त वस्तु घेऊन वेश्या पळून गेली, हें जेव्हा त्या तीस तरुणांना समजलें, तेव्हा ते तिचा शोध करित भगवान् बसला होता तिकडे आले, आणि म्हणाले, “ भदंत, ह्या बाजूने गेलेली एक तरुण स्त्री तुम्ही पाहिली आहे काय ? ”

भगवान् म्हणाला, “ तरुण गृहस्थहो, एखाद्या तरुण स्त्रीच्या शोधांत लागून फिरत राहावें, किंवा आत्मबोध करावा यापैकी तुम्हांला कोणतें बरें वाटतें ? ”

तें बुद्धाचें वचन ऐकून ते त्याच्याजवळ बसले; आणि बराच वेळ बुद्धाचा उपदेश ऐकून घेतल्यावर गृहस्थाश्रमाचा त्याग करून त्यांनी भिक्षुसंघांत प्रवेश केला.

काश्यपबन्धु

त्या उपवनांतून भगवान् उरुवेलेला आला. तेथे उरुवेलकाश्यप, नदीकाश्यप व गयाकाश्यप हे तिघे जटिल बन्धु अनुक्रमें पांचशें, तीनशें व दोनशें जटाधारी शिष्यांसह अग्निहोत्र सांभाळून तपश्चर्या करित होते. त्यांपैकी वडील बंधूच्या आश्रमांत बुद्ध भगवान् राहिला; आणि अनेक अद्भुत चमत्कार दाखवून त्याने उरुवेल काश्यपाला

आणि त्याच्या पांचशें शिष्यांना आपल्या भिक्षुसंघांत दाखल करून घेतलें. उरुवेल काश्यपाच्या मागोमाग त्याचे धाकटे बंधु आणि त्यांचे सर्व अनुयायी बुद्धाचे शिष्य झाले.

मोठ्या भिक्षुसंघासह राजगृहांत प्रवेश

या एकहजार तीन भिक्षूंना बरोबर घेऊन बुद्ध भगवान् राजगृहाला आला. तेथे एवढ्या मोठ्या भिक्षुसंघाला पाहून नागरिकांत एकच खळबळ उडून गेली. विंविसार राजा आणि त्याचे सर्व सरदार बुद्धाचें अभिनंदन करण्यास आले. विंविसाराने बुद्धाला आणि भिक्षुसंघाला दुसऱ्या दिवशीं राजवाड्यांत भिक्षा घेण्याला आमंत्रण दिलें आणि त्यांचें जेवण संपल्यावर वेणुवन उद्यान भिक्षुसंघाला दान दिलें.

सारिपुत्त आणि मोग्गल्लान

राजगृहाजवळ संजय नांवाचा एक प्रसिद्ध परिव्राजक आपल्या पुष्कळ शिष्यांसहवर्तमान राहत असे. सारिपुत्त आणि मोग्गल्लान हे दोघे संजयाचे प्रमुख शिष्य होते. पण त्या संप्रदायांत त्यांचें मन रमेना. त्यांनी असा संकेत केला होता की, 'जर दोघांपैकी एकाला सद्धर्ममार्ग दाखविणारा दुसरा कोणी सापडला तर त्याने दुसऱ्याला ही गोष्ट सांगावी आणि दोघांनी मिळून त्या धर्माची कास धरावी.'

एके दिवशीं अस्सजि भिक्षु राजगृहांत भिक्षाटन करीत होना. त्याची शांत आणि गंभीर मुद्रा पाहून हा कोणी तरी निर्वाण मार्गाला लागलेला परिव्राजक असावा असें सारिपुत्ताला वाटलें; अस्सजीशीं संभाषण करून त्याने जाणलें की, अस्सजि बुद्धाचा शिष्य आहे आणि बुद्धाचाच धर्ममार्ग खरा आहे. ही गोष्ट सारिपुत्ताने मोग्गल्लानाला कळविली; आणि ते दोघेही संजयाच्या पंथांतील

दोनशें पन्नास परिव्राजकांसह बुद्धाजवळ येऊन भिक्षुसंवांत प्रविष्ट झाले.

ऐतिहासिक कसोटी

यश आणि इतर ५४ तरुण भिक्षु झाले या कथेपासून येथपर्यंत कथन केलेला मज्झूर हा महावग्गांतून सारांशरूपाने घेतलेला आहे.* आता या कथेला ऐतिहासिक कसोटी लावून पाहिली पाहिजे. बोधिसत्त्वाने उरुवेला येथे तपश्चर्या केली आणि तत्त्वबोध प्राप्त करून घेतला. अर्थात् बुद्ध भगवंताला उरुवेलेच्या प्रदेशाची चांगली माहिती असली पाहिजे. उरुवेलकाश्यप आणि त्याचे दोघ धाकटे बंधु हजार जटाधारी शिष्यांसह वर्तमान त्याच प्रदेशांत राहत होते. त्यांना अद्भुत चमत्कार दाखवून जर भगवंताला आपले शिष्य करावयाचें होतें, तर त्यांना सोडून भगवान् काशीपर्यंत कां गेला ? आपला धर्म पंचवर्गीयांशिवाय दुसरे कोणी जाणणार नाहीत, असें त्याला कां वाटलें ? त्या वेळीं त्याला अद्भुत चमत्कार दाखविण्याची शक्ति नव्हती, आणि काशीला जाऊन पंचवर्गीयांना उपदेश केल्यानंतर ती शक्ति मिळाली, असें समजावें की काय ?

ऋषिपत्तनांत पंचवर्गीयांशिवाय जे पंचावन्न भिक्षु बुद्धाला मिळाले, त्यांपैकी फक्त पांचांचीच नांवें महावग्गांत दिली आहेत; बाकी पन्नासांपैकी एकाचें देखील नांव नाही. तेव्हा भिक्षूंची संख्या पुगविण्यासाठी पन्नासांची भर घातली असावी असें वाटतें.

वाटेंत तीस तरुण पुरुष स्त्रियांसह क्रीडा करीत असतां चुटकी-सरशीं बुद्ध भगवंताने त्यांना भिक्षु बनविलें, हें संभवत नाही. तसें करावयाचें होतें, तर उरुवेलेहून काशीला जाण्याचे त्याने प्रयास

* 'बुद्धलीलासारसंग्रह', पृ. १६०-१६५, आणि 'बौद्धसंघाच परिचय' पृ० ७-८ पहा.

कां केले ? उरुवेलेच्या आसपास मौजमजा करणारे कोणी तरुण त्याला सापडले नसते काय ? मध्येच या तीस तरुणांची गोष्ट कां घुसडून दिली, हें समजत नाही.

बुद्ध भगवान् एक हजार तीन जटिलांना भिक्षु करून आणि बरोबर घेऊन राजगृहाला आला, त्या वेळीं सर्व राजगृह उचंबळून गेलें असतां सारिपुत्ताला बुद्ध कोण आहे याची बिलकूल माहिती नव्हती, हें कसें ? अस्सजि पंचवर्गीयांपैकी एक. त्याला इतर पंचवर्गीयांबरोबर काशीच्या आसपास धर्मोपदेश करण्याला पाठवून भगवान् उरुवेलेला व तेथून राजगृहाला आला; असें असतां हा अस्सजि एकाएकी राजगृहाला कसा पोचला ? तात्पर्य, पंचवर्गीयांना, यशाला आणि त्याच्या चार साध्यांना भिक्षुसंघांत दाखल करून घेतल्यानंतर काशीहून राजगृहापर्यंत भगवंताच्या प्रवासाची महावगांत आलेली हकीगत बहुतांशीं दंतकथात्मक आहे, असें म्हणावें लागतें.

ललितविस्तरांतील यादी

खरा प्रकार काय घडला हें जरी निश्चित सांगतां आलें नाही, तरी ललितविस्तराच्या आरंभीं जी भिक्षूंची यादी दिली आहे, तिच्यावरून भिक्षुसंघाची प्राथमिक माहिती अल्प प्रमाणांत जुळवितां येण्याजोगी असल्यामुळे ती यादी येथे देण्यांत येत आहे:—

१. ज्ञानकौण्डिन्य (अञ्जाकोण्डञ्ज) २. अश्वजित् (अस्सजि)
३. वाष्प (वप्प) ४. महानाम ५. भद्रिक (भदिय) ६. यशोदेव (यस) ७. विमल ८. सुबाहु ९. पूर्ण (पुण्णजि) १०. गवाम्पति (गवम्पति) ११ उरुवेलकाश्यप (उरुवेलकस्सप) १२. नदीकाश्यप १३. गयाकाश्यप १४. शारिपुत्र (सारिपुत्त) १५. महामौद्गल्यायन (महामोग्गल्लान) १६. महाकाश्यप (महाकस्सप) १७. महाकात्यायन (महाकच्चान) १८. कफिल (?) १९. कौण्डिन्य (?) २०. चुनन्द

(चुन्द) २१. पूर्ण मैत्रायणीपुत्र (पुण्ण मन्ताणिपुत्त) २२. अनिरुद्ध (अनुरुद्ध) २३. नन्दिक (नन्डक) २४. कस्सिल (कप्पिन) २५. सुभूति २६. रेवत २७. खदिरवणिक २८ अमोघराज (मोघराज) २९. महापारणिक (?) ३०. वक्कुल (वक्कुल) ३१. नन्द ३२. राहुल ३३. स्वागत (सागत) ३४. आनन्द.

महाव्रगांत दिलेल्या नांव नसलेल्या भिक्षूंची संख्या वगळली तर ह्या यादीतील पंधरा भिक्षूंच्या परंपरेचा आणि महाव्रगाच्या कथेचा मेळ बसतो; आणि त्यावरून असे अनुमान करता येते की, पंचवर्गीयानंतर भगवंताला यश आणि त्याचे चार मित्र मिळाले. ह्या दहांना बरोबर घेऊन भगवान उरुवेलला गेला. आणि तेथे त्याच्या संघांत तिघे काश्यपवंधु सामील झाले. या तेरा शिष्यांसहवर्तमान भगवान राजगृहाला गेला. तेथे संजयाच्या शिष्यांपैकी सारिपुत्त व मोग्गल्लान संजयाचा पंथ सोडून बुद्ध भगवंताचे शिष्य झाले. ह्या दोघांच्या आगमनामुळे भिक्षुसंघाची महती फार वाढली. कां की राजगृहांत त्यांची बरीच प्रसिद्धि होती. बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा ह्या दोघांनीही कसा विकास केला, याची साक्ष सुत्त आणि विनयपिटक देत आहेत. बहुतेक अभिधम्मपिटक तर सारिपुत्तानेच उपदेशिला असें समजण्यात येते.

यानंतर आलेल्या २९ भिक्षूंची परंपरा मात्र ऐतिहासिक दिसत नाही. आनंद आणि अनुरुद्ध एकाच वेळी भिक्षु झाले, असें चुल्लवगांत (भा० ७) सांगितलें असतां येथे अनुरुद्धाचा नंबर २२, व आनन्दाचा ३४ दिला आहे. यांच्या बरोबर उपाळि न्हाव्याने प्रव्रज्या घेतली, आणि तो पुढे विनयधर झाला, असें असतां ह्या यादींत त्याचें नांव सापडत नाही. येथे दिलेल्या बहुतेक भिक्षूंचीं चरित्रें 'बौद्धसंघाचा परिचय' या पुस्तकाच्या तिसऱ्या भागांत आली आहेत. जिज्ञासु वाचकांनी तीं वाचावीं.

भिक्षुंची संख्या

आता राजगृहापर्यंत बुद्धाने गोळा केलेल्या भिक्षुंची संख्या या पंधरा भिक्षूपेक्षा अधिक होती की काय याचा थोडक्यांत विचार करूं. बुद्दाला वाराणसी येथे साठ भिक्षु मिळाले; उरुवेलेला जान असतांना वाटेत तीस आणि उरुवेला येथे एक हजार तीन, मिळून एकंदरीत १०९३ भिक्षुंचा संघ एकत्रित झाल्यावर भगवंताने राजगृहांत प्रवेश केला. तेथे सारिपुत्त आणि मोगल्लान यांजबरोबर संजय परित्राजकाचे अडीचशे शिष्य येऊन बौद्ध संघाला मिळाले. म्हणजे त्या वेळीं भिक्षुसंघाची संख्या १३४९ झाली. परंतु तेव्हा भिक्षुसंघ बुद्धापाशीं असल्याचा उल्लेख सुत्तपिटकांत कोठही सापडत नाही. बुद्ध भगवान् परिनिर्वाणापूर्वी एकदोन वर्षे राजगृहाला आला तेव्हा त्याच्याबरोबर १२५० भिक्षु होते, असें सामञ्जस्यसुत्तांत म्हटलें आहे. परंतु दीघनिकायाच्या दुसऱ्या आठ सुत्तांत भिक्षुसंघाची संख्या ५०० दिली आहे; आणि भगवंताच्या शेवटच्या प्रवासांत देखील त्याच्याबरोबर ५०० च भिक्षु होते असें दिसतें. भगवंताच्या परिनिर्वाणानंतर राजगृह येथे जी भिक्षुंची पहिली परिषद भरली तिच्यांत देखील ५००च भिक्षु होते. तेव्हा भगवंताच्या परिनिर्वाणापर्यंत भिक्षुसंघाची संख्या ५००वर गेली नव्हती, असें अनुमान करतां येतें.

बुद्ध भगवंताच्या परिनिर्वाणानंतर ही संख्या फुगविण्याचा क्रम सुरू झाला असावा. ललितविस्तराच्या आरंभीच श्रावस्ती येथे भगवंताबरोबर बारा हजार भिक्षु आणि बत्तीस हजार बोधिसत्त्व होते, असें म्हटलें आहे. अशा रीतीने आपल्या संप्रदायाचें महत्त्व वाढविण्यासाठी त्या काळच्या भिक्षुंनी पूर्वकालीन भिक्षुंची संख्या वाढविण्यास आरंभ केला, आणि महायान पंथाच्या ग्रंथकारांनी तर न.भा. १६...१९

त्यांत वाटेल तेवढ्या बोधिसत्त्वांची भर घातली ! बौद्ध धर्माच्या अवनतीला जर कोणतें प्रमुख कारण झालें असेल, तर तें हेंच होय. आपल्या धर्माचें आणि संघाचें स्तोम माजविण्यासाठी बौद्ध भिक्षूंनी भरमसाट दंतकथा रचण्यास सुरवात केली आणि ब्राह्मणांनी त्यांच्याहीपेक्षा विलक्षण दंतकथा रचून भिक्षूंचा पूर्ण पराभव केला !

प्रसिद्ध सहा भ्रमणसंघ

बुद्धसमकालीन बुद्धाच्या संघापेक्षा मोठे आणि प्रसिद्ध असे सहा भ्रमणसंघ अस्तित्वांत होते आणि पूरण कस्सप, मक्खलि गोसाल, अजित केसकम्बल, पकुध कच्चायन, संजय बेलट्टपुत्त व निगण्ठ नाथपुत्त या त्या सहा संघांच्या पुढाऱ्यांचा लोकांत फार मान असे. यासंबंधी मज्झिमनिकायांतील चूलसारोपम सुत्तांत खालील उतारा सापडतो.

येमे भो गोतम समणब्राह्मणा संधिनो गणिनो गणाचरिया त्राता यसस्सिनो तित्थकरा साधुसम्भता बहुजनस्स, सेय्यथीदं पूरणो कस्सपो, मक्खलि गोसालो, अजितो केसकम्बलो, पकुधो कच्चायनो, सज्जयो बेलट्टपुत्तो, निगण्ठो नाथपुत्तो.

(पिंगल कौत्स भगवंताला म्हणतो,) “भो, गोतम, हे जे संधी, गणी, गणाचार्य, प्रसिद्ध, यशस्वी, तीर्थंकर आणि बहुजनांना मान्य असलेले (सहाजण आहेत), ते कोणते ? पूरण कस्सप, मक्खलि गोसाल, अजित केसकम्बल, पकुध कच्चायन, संजय बेलट्टपुत्त व निगण्ठ नाथपुत्त.”

बौद्ध संघाची कर्तव्यनिष्ठा

हे सहाही आचार्य वयाने बुद्ध भगवंतापेक्षा वडील होते आणि त्यांच्या भिक्षूंची संख्या देखील बरीच मोठी होती. बुद्ध या सर्व आचार्यांत वयाने लहान, आणि त्याच्या भिक्षुसंघाची संख्या देखील

कमी, असें असतां ह्या लहानशा नवीन भिक्षुसंघाने सर्वांना मागे टाकलें, आणि हिंदुस्थानावरच नव्हे, तर सर्व आशियाखण्डावर आपला प्रभाव पाडला हें कसें ?

याला उत्तर हें की, वरील सहा श्रमणसंघ जरी संख्येने मोठे होते, तरी सामान्य जनसमुदायाची ते फारशी काळजी बाळगत नसत. त्यांपैकी बहुतेकांचें तपश्चर्येच्या मार्गाने मोक्ष मिळवावा हें ध्येय होतें. गावांत किंवा शहरांत प्रवेश करून ते गृहस्थांकडून भिक्षा घेत आणि प्रसंगोपात्त आपल्या संप्रदायाचें तत्त्वज्ञान शिकवीत. तथापि गृहस्थांच्या हितसुखासाठी त्यांचा विशेष प्रयत्न नव्हता.

बौद्ध संघाची गोष्ट याच्या उलट होती. 'लोकांच्या हितासाठी आणि सुखासाठी तुम्ही चारी दिशांना जा, एका मार्गाने दोघे जाऊं नका,' हा बुद्धाचा उपदेश वर दिलाच आहे. हा उपदेश महावग्गांत आणि मारसंयुत्तांत सापडतो आणि तशा अर्थाने उपदेश सुत्तपिटकांत अनेक ठिकाणीं आढळतात. ह्या बुद्ध भगवंताच्या उपदेशाला अनुसरून वागल्यामुळे त्याचा भिक्षुसंघ बहुजनसमाजाला प्रिय आणि मान्य झाला, व सर्व लोकांवर त्याचा प्रभाव पडला.

परस्परांशीं भांडणाऱ्या लोकांकडे पाहून बोधिसत्त्वाला वैराग्य झालें, हें चवथ्या प्रकरणांत सांगितलेंच आहे. तीं भांडणें राजसत्तेकडून मिटवितां येणें शक्य नव्हतें. जोपर्यंत लोकांत हिंसात्मक बुद्धि राहिल, तोपर्यंत समाजांतील तंटे बरेबरे मिटणें शक्य नाही. म्हणून राजसत्तेपासून निवृत्त होऊन मनुष्यजातीच्या मुक्तीचा मार्ग शोधून काढण्यास बोधिसत्त्व प्रवृत्त झाला. सात वर्षे तपश्चर्येचे अनेक अनुभव घेतल्यानंतर त्याला मागल्या प्रकरणांत दिलेला मध्यम मार्ग सापडला; आणि त्याचा सर्व लोकांत प्रसार करण्याचा त्याने बेत ठरविला. याच कामासाठी बुद्ध भगवंताने संघाची स्थापना केली.

तेव्हा इतर संघांतील श्रमणांपेक्षा बौद्ध श्रमण सामान्य जनतेच्या हितसुखाची विशेष काळजी घेत यांत नवल नाही.

आध्यात्मिक शेतीची आवश्यकता

समाजाने शेती, व्यापार वगैरे धंदे सुरू केले, पण समाजांत जर एकोपा नसला, तर त्या धंद्यांपासून फायदा होणार नाही; एकाने पेरलेलें शेत दुसरा कापून नेईल व एखाद्या व्यापाऱ्याला दुसरा चोर लुटील. अशा रीतीने समाजांत अव्यवस्था सुरू झाली, तर त्या समाजांतील व्यक्तींना फार कष्ट भोगावे लागतील. हा एकोपा शस्त्रबळाने उत्पन्न करतां आला, तरी तो टिकाऊ होत नाही. परस्परांच्या सौजन्याने आणि त्यागाने उत्पन्न झालेली एकीच खरी एकी म्हणतां येईल. सामान्य जनसमूहांत अशी एकी उत्पन्न करण्याचा बुद्धाचा हेतु होता, असें सुत्तनिपातांतील कासिभारद्वाज-सुत्तावरून दिसून येते. त्याचा सारांश येणेंप्रमाणे.

एके दिवशीं बुद्ध भगवान् भिक्षाटन करीत असतां भारद्वाज ब्राह्मणाच्या शेतावर गेला. तेथे भारद्वाज ब्राह्मण आपल्या मजुरांना जेवण देत होता. भगवान् भिक्षेसाठी उभा आहे, असें पाहून तो म्हणाला, “माझ्याप्रमाणे तूं देखील शेत नांगर, पेर, धान्य गोळा कर आणि खा. भिक्षा कां मागतोस ?”

भगवान् म्हणाला, “मी देखील शेतकरी आहे. मी श्रद्धेचें बी पेरतो. त्यावर तपश्चर्येची (प्रयत्नाची) वृष्टि होते. प्रज्ञा माझा नांगर आहे. पापलज्जा इसाड, चित्त दोऱ्या, स्मृति (जागृति) नांगराचा फाळ आणि चाबूक आहे. कायेने आणि वाचेने मी संयम पाळतो. आहारांत नियमित राहून सत्याच्या योगें (मनोदोषांची) मी खुरपणी करतो. संतोष ही माझी सुटी आहे. उत्साह माझे

बैल; आणि माझे वाहन अशा दिशेकडे जातं की, जेथे शोक करण्याची पाळी येत नाही ! ”

या म्हणण्याचा अर्थ भारद्वाजाला तात्काळ समजला व तो बुद्धाचा शिष्य झाला.

ह्या उपदेशांत बुद्धाने शेतीचा निषेध केलेला नाही. पण त्या शेतीला नीतिमत्तेचें पाठबळ नसलें, तर तिच्यापासून समाजाला सुख न होतां दुःख होईल, एवढाच त्या उपदेशाचा निष्कर्ष आहे. एकाने पेरलेली शेती पिकाच्या वेळीं दुसऱ्याने बळकावली, तर शेती करण्याला कोणी प्रवृत्त होणार नाही आणि समाजांत भयंकर अव्यवस्था माजेल. म्हणून प्रथमतः परस्परांचे हितसंबंध अहिंसात्मक असावयास पाहिजेत. तशा प्रकारची मानसिक शेती केल्याशिवाय या भौतिक शेतीचा उपयोग होणार नाही, हें जाणून बुद्धाने आपल्या संघाला समाजाची नैतिक जागृति करण्यासाठी प्रवृत्त केलें. बुद्ध संघ अल्पसंख्याक असतांनाही थोडक्याच काळांत, संघाच्या लोकसमूहाला प्रिय झाला; आणि आपल्या कर्तव्यगुरांचे इतर श्रमणसंघांना त्याने मागे टाकलें.

संघाची संघटना

आपला संघ कार्यक्षम व्हावा, यास्तव बुद्ध भगवंताने फार काळजी घेतली. संघाची रचना त्याने अशी केली की, आपल्या पश्चात त्यांत एकोपा राहावा आणि त्याच्याकडून लोकसेवा अव्याहत घडून यावी. वज्जीच्या गणराज्यांतील पुढाऱ्यांनी एकत्रित होऊन विचारविनिमय करण्याचे आणि परस्परांच्या हिताचे नियम ठरविण्याची जी पद्धति, तीच थोडेबहुत फेरफार करून बुद्ध भगवंताने आपल्या भिक्षुसंघाला लागू केली असावी, असें महापरिनिब्बानसुत्ताच्या आरंभी आलेल्या मजकुरावरून दिसून येतें.

वस्सकार ब्राह्मण बुद्धापाशीं येतो आणि वज्जीवर स्वारी करण्याचा आपल्या धन्याचा—अजातशत्रूचा—बेत भगवंताला कळवितो. आपण घालून दिलेल्या सात नियमांप्रमाणे जोंपर्यंत वज्जी चालतील, तोंपर्यंत त्यांना जिंकणें शक्य नाही असें भगवान् वस्सकार ब्राह्मणाला सांगतो. आणि वस्सकार निघून गेल्यावर भिक्षुसंघाला म्हणतो : ‘भिक्षुहो, मी तुम्हांला सात अभिवृद्धीचे नियम सांगतो. (१) जोंपर्यंत भिक्षु पुष्कळदा एके ठिकाणीं जमतील, तोंपर्यंत भिक्षूंची अभिवृद्धीच होईल, परिहानि होणार नाही. (२) जोंपर्यंत भिक्षु एकमताने जमतील आणि आपल्या संघकर्मांचा एकदिलाने विचार करून उठतील, तोंपर्यंत भिक्षूंची अभिवृद्धीच होईल, परिहानि होणार नाही. (३) जोंपर्यंत संघाने न केलेला नियम, केला होता, असें म्हणणार नाहीत आणि केलेला नियम मोडणार नाहीत, नियमाचें रहस्य जाणून त्याप्रमाणे वागतील, तोंपर्यंत भिक्षूंची अभिवृद्धीच होईल, परिहानि होणार नाही. (४) जोंपर्यंत भिक्षु वृद्ध, शीलवान् पुढाऱ्यांचा मान ठेवतील, (५) जोंपर्यंत भिक्षु पुनः पुनः उत्पन्न होणाऱ्या तृष्णेला वश होणार नाहीत, (६) जोंपर्यंत भिक्षु एकांतवासाची आवड धरतील, (७) जोंपर्यंत भिक्षु न आलेले सुज्ञ सब्रह्मचारी यावे, आणि आलेले सुज्ञ सब्रह्मचारी सुखाने राहावे, यासाठी नेहमी जागृत राहतील, तोंपर्यंत भिक्षूंची अभिवृद्धीच होईल, परिहानि होणार नाही.”

यावरून असें दिसून येईल की, संघाने एकत्रित जमण्याचे एकमताने संघकृत्ये करण्याचे, वृद्ध, शीलवान्, भिक्षूंचा मान राखण्याचे वगैरे विनयपिटकांत सापडणारे नियम बुद्ध भगवंताने वज्जीसारख्या स्वतंत्र गणराज्यांत प्रचलित असलेल्या पद्धतीवरून घेतले.

संघाचे कांही नियम लोकरुद्धीवरून ठरविले

परंतु राज्यानुशासनाचे सर्वच नियम संघाला लागू करतां येणें शक्य नव्हतें. संघांत एखाद्या भिक्षूने कांही अपराध केला तरी त्याला

जास्तीत जास्त दंड म्हटला म्हणजे संघातून हाकून देणें हा होता; याच्या पलीकडे दुसरा कठोर दंड नव्हता. कां की, संघाचे सर्व नियम अहिंसात्मक होते. त्यांपैकी बरेचसे नियम केवळ चालू असलेल्या लोकरूढीवरून घेतले होते. उदाहरणार्थ, खालील नियम ध्या—

बुद्ध भगवान आळवी येथे अगाळव चेतियांत राहत होता. त्या काळीं आळवक भिक्षु बांधकाम करीत असतां जमीन खोदवीत. त्यांच्यावर लोक टीका करूं लागले. ही गोष्ट समजली, तेव्हा भगवंताने त्यांचा निषेध करून भिक्षूंना नियम घालून दिला तो असा:—

जो भिक्षु जमीन खणील किंवा खणवील, त्याला पाचित्तिय होतें.*

भिक्षूंनी लहानशी कुटी किंवा बेताचा विहार बांधून त्यांत राहावें, एवढी परवानगी भगवंताने दिली होती; आणि त्या कामीं जमीन स्वतः खोदणें किंवा दुसऱ्यास खोदावयास लावणें पाप आहे, असें नव्हतें. तथापि हा नियम केवळ लोकांच्या समाधानार्थ करावा लागला. बहुतेक श्रमण लहान सहान जतूंचा नाश होऊं नये म्हणून खबरदारी घेत. ते रात्रीचा दिवा देखील पेटवीत नसत. कां की, त्या दिव्यावर पतंग वगैरे प्राणी येऊन पडण्याचा संभव होता. आणि त्यांचे हे आचार लोकांच्या आंगवळणीं पडले होते. एखादा श्रमण स्वतः कुदळ घेऊन जमीन खोदावयास लागला, तर सामान्य जनांच्या मनाला धक्का बसणें अगदी साहजिक होतें. त्यांच्याशीं वादविवाद करून त्यांचा दृष्टिकोण बदलण्याची बुद्ध भगवंताला जरूर भासली नाही. तपश्चर्येत वृथा काल न घालवितां भिक्षूंना जनतेला धर्मोपदेश करण्यास आणि ध्यानसमाधीच्या योगें स्वचित्ताचें दमन करण्यास अवकाश मिळाला म्हणजे संघाचा कार्यभाग सुलभ

* 'बौद्धसंघाचा परिषय,' पृ० ९७ पहा.

होईल हैं बुद्ध भगवान् जाणून होता; आणि म्हणूनच ज्या रीतीभाती निरुपद्रवी होत्या, त्या संघाला लागू करण्यास भगवंताला हरकत वाटली नाही.

भिक्षुसंघाचा साधेपणा

भगवंताला इतर संघांत चालू असलेली तपश्चर्या मुळीच पसंत नव्हती, तथापि आपल्या संघांतील भिक्षूंनी अत्यंत साधेपणाने वागावे याबद्दल भगवान् फार काळजी घेत असे. भिक्षु जर परिग्रही बनले तर ते आपल्या परिग्रहासह चारी दिशांना जाऊन प्रचारकार्य कसे करू शकतील? सामञ्जस्यफलसुत्तांत भगवान् बुद्ध अजातशत्रु राजाला म्हणतो,

सेय्यथापि महाराज पक्खी सकुणो येन येनेव डेति सपत्तभारो व डेति । एवमेव महाराज भिक्खु संतुट्ठो होति, कायपरिहारिकेन चीवरेन, कुच्छिपरिहारिकेन पिण्डपातेन । सो येन येनेव पक्कमति समादायेव पक्कमति ।

‘हे महाराज, जसा एखादा पक्षी ज्या दिशेला उडतो त्या त्या दिशेला आपल्या पंखांसहच उडतो, त्याचप्रमाणे, हे महाराज, भिक्षु शरीराला लागणाऱ्या चीवराने आणि पोटाला लागणाऱ्या पिंडाने (भिक्षेने) संतुष्ट होतो. तो ज्या ज्या दिशेला जातो, त्या त्या दिशेला आपले सामान बरोबर घेऊनच जातो.’

अशा भिक्षूजवळ फार झालें तर खालील गार्थेंत दिलेल्या आठ वस्तु असत.

निचीवरं च पत्तो च वासि सूचि च बन्धनं ।

परिस्सावनेन अट्ठेते युत्तयोगस्स भिक्खुनो ॥

‘तीन चीवरें, पात्र, वासि (लहानशी कुन्हाड), सुई, कमरबंध व पाणी गाळण्याचें फडकें, या आठ वस्तु योगी भिक्षूला पुरे आहेत.’

वागणुकीचे नियम

याप्रमाणे भिक्षूंनी अत्यंत साधेपणाने वागावे असा बुद्ध भग-
वंताचा उपदेश होता. तथापि मनुष्यस्वभावाला अनुसरून कांही
भिक्षु या वस्तु स्वीकारण्यांत देखील अतिरेक करीत; म्हणजे तीन
चीवरांपेक्षा जास्त वस्त्रे घेत; मातीचे किंवा लोखंडाचे पात्र ठेवण्या-
ऐवजी तांब्यापितळेचे पात्र स्वीकारीत; चीवरें प्रमाणाबाहेर मोठीं
वनवीत. येणेंकरून परिग्रहाला वाव मिळत असे. यास्तव त्याला
आळा घालण्यासाठी पुष्कळसे नियम करावे लागले. अशा नियमांची
संख्या बरीच मोठी आहे.

विनयपिटकांत भिक्षुसंघासाठी एकंदरीत २२७ निषेधात्मक
नियम दिले आहेत. त्यांना 'पातिमोक्ख' असें म्हणतात. त्यांपैकी दोन
अनियत (अनियमित) आणि शेवटचे ७५ सेखिय, म्हणजे खाण्या-
पिण्यांत चालण्याबोलण्यांत शिष्टाचाराने कसे वागावे, या संबंधाचे
नियम, एवढे वजा जातां, बाकी १५० नियमांनाच अशोककालाच्या
सुमाराला पातिमोक्ख म्हणत असत, असें वाटतें. त्या कालापूर्वी हे
सर्व नियम अस्तित्वांत नव्हते; आणि जे होते त्यांत मूलभूत नियम
सोडून बाकी नियमांत योग्य फेरफार करण्याला संघाला पूर्णपणें
अधिकार होता. परिनिर्वाण पावण्या वीं भगवान् आनंदाला म्हणतो,
“हे आनंदा, जर संघाची इच्छा असेल तर माझ्या पश्चात् संघाने
बारीक सारीक नियम गाळावे.”

यावरून बारीक सारीक नियम गाळण्याला किंवा देशकाला-
नुसार सामान्य नियमांत फेरफार करण्याला भगवंताने संघाला पूर्णपणें
मुभा दिली होती, हें स्पष्ट होतें.

शरीरोपयोगी पदार्थ वापरण्य त सावधगिरी

भिक्षूला लागणाऱ्या पदार्थांत चीवर, पिण्डपात (अन्न),
शयनासन (राहण्याची जागा) आणि औषध हे चार पदार्थ मुख्य
त.भा. १६....२०

असत. पातिमोक्खाच्या नियमानुसार त्यांचा उपभोग घेत असतांना देखील विचारपूर्वक वागावें, असें भगवंताचें म्हणणें होतें.

चीवर वापरतांना भिक्षूला म्हणावें लागे—‘नीट विचार करून हें चीवर वापरतों, तें केवळ शीत, उष्ण, डास, माशा, वारा, ऊन, साप यांची बाधा न व्हावी म्हणून आणि गुह्येन्द्रिय झाकण्याच्या उद्देशाने.’

पिण्डपात सेवन करतांना म्हणावें लागे—‘नीट विचार करून हा पिण्डपात सेवन करतों, तो शरीर क्रीडा करण्यास समर्थ व्हावें, मस्त व्हावें, मण्डित आणि विभूषित व्हावें, म्हणून नव्हे, तर केवळ या देहाचा संभाळ व्हावा, त्रास नष्ट व्हावा आणि ब्रह्मचर्याला मदत व्हावी म्हणून. याप्रमाणे मी (भुकेची) जुनी वेदना नाहीशी करीन, आणि (जास्त खाऊन) नवीन वेदना उत्पन्न करणार नाही. यामुळे माझी शरीरयात्रा चालेल, लोकापवाद राहणार नाही आणि जीवन सुखकर होईल.’

शयनासन वापरतांना म्हणावें लागे—‘नीट विचार करून हें शयनासन वापरतों, तें केवळ शीत, उष्ण, डास, माशा, वात, ऊन, साप यांची बाधा न व्हावी म्हणून आणि एकांतवासांतील विश्रांतीसाठी.’ औषधि पदार्थ वापरतांना म्हणावें लागे—‘नीट विचार करून हा औषधि पदार्थ वापरतों, तो केवळ उत्पन्न झालेल्या रोगाच्या नाशासाठी आणि आरोग्य प्राप्त होईल तोंपर्यंतच.’*

देवदत्ताने केलेला संघभेद

संघांत सरळपणा आणि मैत्रीभाव राहावा यासंबंधीं भगवान् फार खबरदारी घेत असे. तथापि मनुष्यस्वभाव असा कांही विचित्र

*येणेंप्रमाणे चार शरीरोपयोगी पदार्थ सावधानपणें वापरण्याला पचवेक्खण (प्रत्यवेक्षण) म्हणतात आणि त्याची बहिवाट आजलाही चालू आहे.

आहे की, त्याच्या समुदायांत मतभेद होऊन तट पडावयाचेच. याला मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे अभिमान आणि त्याच्या मागोमाग अज्ञान. मनुष्य कितीही साधेपणाने वागला, तरी तो जर पुढारी होण्याची इच्छा बाळगीत असला, तर दुसऱ्याच्या गुणांना अवगुणांचें स्वरूप देऊन आपला मोठेपणा वाढविण्याचा प्रयत्न केल्यावाचून राहणार नाही. त्याच्या जाळ्यांत जर अज्ञानी लोक सापडले, तर त्याला सहज एखादा विलक्षण संप्रदाय स्थापतां येतो.

बौद्ध संघांत अशा प्रकारचा पहिला भिक्षु म्हटला म्हणजे देवदत्त होय. हा शाक्यांपैकी एक असून बुद्धाचा नातेवाईक होता. याने संघाचें पुढारीपण आपल्या स्वाधीन करावें अशी भगवंताला विनवणी केली. भगवंताने ती मान्य केली नाही. तेव्हा अजातशत्रु राजाकडून बुद्धाला मारण्यासाठी त्याने मारेकरी पाठविले. पण ते बुद्धाचा खून न करतां उलट त्याचेच शिष्य झाले. तेव्हा देवदत्ताने गृध्रकूट पर्वताच्या एका टेकडीवरून बुद्धावर एक मोठी धोंड टाकली. तिची एक चीप बुद्धाच्या पायाला लागून त्याला जखम झाली. ती बरी झाल्यावर भगवान राजगृहांत भिक्षाटनास गेला असतां देवदत्ताने त्याच्यावर नालगिरि नांवाचा मदोन्मत्त हत्ती सोडावयास लावले. त्याने भगवंताची पदधूलि मस्तकावर घेतली आणि तो पुन्हा आपल्या पागेत जाऊन उभा राहिला. याप्रमाणे सर्व मसलती फसल्यावर देवदत्ताने संघाला तपश्चर्येचे कडक नियम घालून देण्याची भगवंताला विनंती केली आणि ती भगवंताला मान्य न झाल्यामुळे संघांत तट पाडून व कांही भिक्षूंना बरोबर घेऊन तो गयेला गेला.

देवदत्ताची ही कथा सविस्तरपणें चुल्लवग्गांत आली आहे.* परंतु तिच्यांत ऐतिहासिक तथ्य फार थोडें दिसतें. कां की, देवदत्त

* 'बुद्धलीलासारसंग्रह', पृ० १७९-१८८ पहा.

जर खून करण्याइतका दुष्ट होता, तर त्याला संघांत तट पाडतां येणें शक्य झालें नसतें आणि कांही भिक्षु त्याचे भक्त बनले नसते.

अजातशत्रु युवराज असतांनाच त्याची आणि देवदत्ताची मैत्री जमली आणि तेव्हापासून देवदत्त पुढारीपणासाठी प्रयत्न करूं लागला, असें लाभसत्कारसंयुक्ताच्या ३६ व्या सुत्तावरून दिसून येतें. त्या सुत्ताचा सारांश असा:—

‘बुद्ध भगवान राजगृह येथे वेळुवनांत राहत होता. त्या काळीं अजातशत्रु राजकुमार ५०० रथ बरोबर घेऊन सकाळीं संध्याकाळीं देवदत्ताच्या दर्शनास जात असे आणि देवदत्ताला ५०० पात्रांचें जेवण पाठवीत असे. कांही भिक्षुंनी ही गोष्ट भगवंताला सांगितली. तेव्हा भगवान म्हणाला, “भिक्षुहो, देवदत्ताच्या लाभसत्काराची स्पृहा करूं नका. लाभामुळे देवदत्ताची हानीच होणार आहे, वृद्धि होणार नाही.” ’

याशिवाय देवदत्ताला उद्देशून भगवंताने म्हटलेली खालील गाथा दोन ठिकाणीं आढळते.

फलं वे कदलिं हन्ति फलं वेलुं फलं नलं ।

सक्कारो कापुरिसं हन्ति गम्भो अस्सतरिं यथा ॥*

‘फल केळीचा नाश करतें, फळ वेळूचा आणि फळ नळाचा नाश करतें; आणि खेचरीचा भेड खेचरीचा नाश करतो. त्याच-प्रमाणे सत्कार कापुरुषाचा नाश करतो.’

यावरून देवदत्त अधिकार मिळविण्यासाठी अजातशत्रूच्या साहाय्याने कशी खटपट करित होता याचें अनुमान करतां येतें. अजातशत्रु बापाला मारून गादीवर आला तरी देखील देवदत्ताने

* ‘संयुत्तनिकाय’ (P. T. S.) भाग २, पृ० २४१, आणि ‘अंगुत्तरनिकाय’ (P. T. S.) भाग २, पृ० ७३.

ची संगति सोडली नाही आणि त्याच्याच मदतीने संघांत फूट न बऱ्याच भिक्षूंना त्याने आपल्या नादीं लावले. हें त्याचें कृत्य भगवंताला आवडलें नाही यांत आश्चर्य कसलें ? परंतु देवाने पाडलेली फूट संघाला हानिकारक न होतां त्या संकटांतून सुखरूपपणें पार पडला.*

भिक्षुसंघांतील दुसरें एक भांडण

दुसरें एक भिक्षुसंघांत साधारण भांडण कौशाम्बी येथे उद्भव-
ाचें सविस्तर वर्णन महावग्गांत सापडतें. महावग्गाच्या कर्त्याने
॥ कर्त्यांनी संघाला ह्यासारख्या इतर प्रसंगीं उपयोगी पडेल अशा
ने या कथेची रचना केली आहे. त्याच्या म्हणण्याचा सारांश
॥ की, दोघां विद्वान भिक्षुत विनयाच्या एका क्षुद्र नियमासंबंधाने
मद होऊन हें भांडण उपस्थित झालें. त्या वेळीं भगवंताने त्यांना
॥ यूची गोष्ट सांगितली. परंतु ते ऐकेनात. त्यांपैकी एक भिक्षु
॥ ला, “भदन्त, आपण स्वस्थ रहा. आम्ही या भांडणाचें काय
॥ तें पाहून घेऊं.” त्या सर्वांचीं मनं कलुषित झालीं आहेत असें
न भगवान् कौशाम्बीहून प्राचीन वंसदाव उपवनांत गेला. तेथे
रुद्ध, नंदिय व किम्बल हे तिघे भिक्षु राहत असत. त्यांचा एकोपा
न भगवन्ताने त्यांचें अभिनंदन केलें; आणि तेथून भगवान
लेय्यक वनांत गेला. त्याच वेळीं एका हस्तीच्या कळपाचा पुढारी
आपल्या कळपाला कंटाळून त्या वनांत एकटाच राहत होता.
॥ भगवंताचें स्वागत केलें. भगवान् त्या ठिकाणीं कांही काळ
न श्रावस्तीला आला.

इकडे कौशाम्बी येथील उपासकांनी त्या भांडणाच्या भिक्षूंना
॥ यावर आणण्यासाठी त्यांचा कोणत्याही रीतीने आदरसत्कार

* ‘बुद्धलीलासारसंग्रह’, पृ० १८७-१८८ पहा.

करून नये आणि त्यांना शिक्षा देऊं नये, असा बेत केला. त्यामुळे वठणीला येऊन ते भिक्षु श्रावस्तीला गेले. तेव्हा भगवंताने भांडण कसें मिटवावे यासंबंधाने कांही नियम करून उपाळि वगैरे भिक्षूंकडून तें भांडण मिटविलें.*

मज्झिमनिकायांतील उपक्किलेससुत्तांत (नं. १२८) महावग्गाच्या मजकुरापैकी बराच भाग आला आहे. पण त्याच्यामध्ये दीर्घायूची गोष्ट तर नाहीच आणि त्या सुत्ताची समाप्ति प्राचीनवंसदाव वनांतच होते. पारिलेख्यक वनांत बुद्ध भगवान गेल्याचा भाग त्या सुत्तांत नाही. तो उदानवग्गांत सापडतो.

कोसम्बियसुत्तांत यापेक्षा निराळाच मजकूर आहे. त्याचा सारांश असा—

भगवान कौशाम्बी येथे घोषितारामांत राहत होता. त्या वेळीं कौशाम्बींतील भिक्षु परस्परांशीं भांडत होते. भगवन्ताला ही गोष्ट समजली. तेव्हा त्याने त्या भिक्षूंना बोलावून आणलें; आणि भगवान त्यांना म्हणाला, “भिक्षुहो, जेव्हा तुम्ही परस्परांशीं भांडतां तेव्हा तुमचें परस्परांविषयीं कायिक, वाचसिक आणि मानसिक कर्म मैत्रीमय होणें शक्य आहे काय ?”

“नाही,” असें त्या भिक्षूंनी उत्तर दिलें. तेव्हा भगवान म्हणाला, “जर असें नाही, तर तुम्ही भांडतां कशाला ? निरर्थक माणसांनो, अशा प्र कारचें भांडण तुम्हांला चिरकाल हानिकारक आणि दुःखकारक होईल.”

पुन्हा भगवान म्हणाला, “भिक्षुहो, ह्या सहा संस्मरणीय गोष्टी भांडणें तोडण्याला, सामग्रीला आणि एकोप्याला कारणीभूत होतात. त्या कोणत्या ? (१) मैत्रीमय कायिक कर्म, (२) मैत्रीमय वाचसिक

कमें, (३) मैत्रीमय मानसिक कमें, (४) उपासकांकडून मिळालेल्या दानधर्माचा सर्व संघाबरोबर समविभागाने उपभोग घेणे, (५) आपल्या शीलांत यत्किंचित् उणीव असूं न देणे, आणि (६) आर्यश्रावकाला शोभण्यासारखी सम्यक् दृष्टि ठेवणे.”

या सम्यक् दृष्टीचें भगवन्ताने बरेंच विवेचन केलें आहे. तें विस्तारपूर्वक येथे देण्याची आवश्यकता वाटत नाही. या उपदेशाच्या शेवटी त्या भिक्षुंनी भगवन्ताच्या भाषणाचें अभिनंदन केलें.

याचा अर्थ असा होतो की, हें भांडण तेथल्या तेथेच मिटलें. नाही तर भगवन्ताच्या भाषणाचें त्या भिक्षुंनी अभिनंदन कसें केलें असतें ? महावग्गांत आणि उपविक्रलेस सुत्तांत त्या भिक्षुंनी भगवन्ताचें अभिनंदन केल्याचा उल्लेख नाही; ते भांडतच राहिले आणि त्यांना कंटाळून भगवान तेथून निघून प्राचीनवंसदाव वनांत गेला असें तेथे म्हटलें आहे. तेव्हा या परस्पर विरोधाचा मेळ कसा घालावा ?

अंगुत्तर निकायांतील चतुक्क निपाताच्या २४१ व्या सुत्तांत हा मजकूर आहे:—

एके वेळीं भगवान कौशाम्बी येथे घोषितारामांत राहत होता. तेव्हा आयुष्मान् आनंद त्याजपाशीं येऊन नमस्कार करून एका बाजूला बसला. त्याला भगवान म्हणाला, “आनंदा, तो खटला मिटला की नाही ?”

आ०—भदन्त, खटला मिटणार कसा ? अनुरुद्धाचा शिष्य बाहिय जणू काय संघभेद करण्यासाठी प्रवृत्त झाला आहे; आणि अनुरुद्ध त्याला एक शब्द देखील बोलत नाही.

भ०—पण, आनन्दा, अनुरुद्ध संघांतील भांडणें तोडण्याच्या कामीं कधी हात घालीत असतो ? तूं आणि सारिपुत्त—मोगल्लान हीं भांडणें मिटवीत नसतां काय ?

यावरून असें दिसून येईल की, बाहियामुळे हें भांडण उपस्थित होऊन विकोपाला गेलें आणि तें मिटविण्याच्या कामीं खुद्द भगवन्ताला प्रयत्न करावा लागला. त्या भिक्षूंच्या सभेतून भगवान् कांही काळ दुसरीकडे गेला असला, तरी तें भांडण कौशाम्बी येथेच मिटलें असावें.

अशा प्रसंगीं भांडखोर भिक्षूंना ताळवावर आणण्यासाठी उपासकांनी त्यांच्यावर बहिष्कार घालावा आणि ते शुद्धीवर आले म्हणजे कोणत्या तरी पद्धतीने तें भांडण मिटवावें, हें दाखविण्याच्या उद्देशाने महावग्गाच्या कर्त्याने ही गोष्ट रचली आहे, असें सिद्ध होतें. असल्या लहानसहान भांडणाचा संघावर विपरीत परिणाम होणें मुळीच शक्य नव्हतें.

भिक्षुणीसंघाची स्थापना

भिक्षुणीसंघाच्या स्थापनेची हकीगत चुल्लवग्गांत आली आहे. तिचा सारांश असाः—

बुद्ध भगवान कपिलवस्तु येथे निम्रोधारामांत राहत होता. तेव्हा महाप्रजापती गोतमी भगवंताजवळ येऊन म्हणाली, “भदन्त, बायकांना आपल्या संप्रदायांत प्रव्रज्या घेण्यास परवानगी द्या.” भगवंताने ती विनंती तीनदा नाकारली आणि भगवान तेथून वैशाली येथे आला. महाप्रजापती गोतमी आपलें केशवपन करून आणि बऱ्याच शाक्य स्त्रियांना बरोबर घेऊन भगवन्ताच्या मागोमाग वैशालीला आली. प्रवासाने तिचे पाय सुजले होते, अंग धुळीने माखलें होतें आणि तिच्या चेहऱ्यावर उदासीनता पसरली होती. आनंदाने तिला पाहून तिच्या उदासीनतेचें कारण विचारलें. “स्त्रियांना बौद्ध संप्रदायांत प्रव्रज्या घेण्यास भगवान् परवानगी देत नाही, म्हणून मी उदासीन झालें,” असें गोतमी म्हणाली. तिला तेथेच राहण्यास सांगून

आनंद भगवंतापाशीं गेला आणि, स्त्रियांस प्रव्रज्या घेण्यास परवानगी द्यावी, अशी त्याने भगवन्ताला विनंती केली. भगवन्ताने ती गोष्ट नाकारली. तेव्हा आनंद म्हणाला, “भदन्त, तथागताने निवेदिलेल्या धर्मसंप्रदायांत भिक्षुणी होऊन एखाद्या स्त्रियेला स्रोतआपत्तिफल, सकृदागामिफल, अनागामिफल आणि अर्हत्फल* प्राप्त करून घेणें शक्य आहे की नाही ? ” भगवन्ताने ‘शक्य आहे,’ असें उत्तर दिल्यावर आनंद म्हणाला, “असें जर आहे, तर ज्या मावशीने भगवन्ताला आईच्या अमावीं दूध पाजून लहानाचें मोठें केलें तिच्या विनंतीवरून भगवन्ताने स्त्रियांना प्रव्रज्या द्यावी.”

भगवान म्हणाला, “जर महाप्रजापती गोतमी आठ जबाबदारीचे नियम (अट्ट गरुधम्मा) पत्करील तर स्त्रियांना प्रव्रज्या घेण्यास मी परवानगी देतो. (१) भिक्षुणी संघांत केतीही वषें राहिलेली असो, तिने लहान मोठ्या सर्व भिक्षूंना नमस्कार केला पाहिजे. (२) ज्या गावीं भिक्षु नसतील त्या गावीं भिक्षुणीने राहतां कामा नये. (३) दर पंधरवड्यास उपोसथ कोणत्या दिवशीं व धर्मोपदेश ऐकण्यास कधी यावें, या दोन गोष्टी भिक्षुणीने भिक्षुसंघाला विचारव्या. (४) चातुर्मासानंतर भिक्षुणीने भिक्षुसंघाची व भिक्षुणीसंघाची प्रवारणा † केली पाहिजे. (५) ज्या भिक्षुणीकडून संघादिशेष आपत्ति घडली असेल, तिने दोन्ही संघांकडून पंधरा दिवसांचें मानत्त ‡ घेतलें

* या चार फलाचें स्पष्टीकरण पुढे याच प्रकरणांत आलें आहे.
पृ० १७८ पहा.

† स्वदोष सांगण्याविषयीं संघाला विनंती करणें. ‘बौद्धसंघाचा परिचय’, पृ. २४-२६ पहा.

‡ संघाचा संतोष होण्यासाठी विहाराबाहेर रात्री काढणें. ‘बौद्धसंघाचा परिचय’, पृ. ४७ पहा.

न. भा. १६....२१

पाहिजे. (६) दोन वर्षे अभ्यास केला असेल अशा श्रामणेरीला दोन्ही संघांनी उपसंपदा दिली पाहिजे. (७) कोणत्याही कारणास्तव भिक्षुणीने भिक्षूला शिवीगाळ करतां कामा नये. (८) भिक्षुणीने भिक्षूला उपदेश करतां कामा नये; भिक्षूने भिक्षुणीला उपदेश करावा.”

आनंदाने ते आठ नियम महाप्रजापती गोतमीला कळविले आणि तिला ते पसंत पडले. येथवर ही कथा अंगुत्तरनिकायाच्या अट्ठकनिपातांतही आढळते आणि त्यानंतर भगवान आनंदाला म्हणतो, “हे आनंद, जर स्त्रीला या धर्मविनयांत प्रव्रज्या मिळाली नसती, तर हा धर्म (ब्रह्मचर्य) एक हजार वर्षे टिकला असता. ज्या अर्थी आता स्त्रीला संन्यासाचा अधिकार देण्यांत आला, त्या अर्थी हा सद्धर्म पांचशें वर्षेच टिकेल.”

याप्रमाणे विनय आणि अंगुत्तरनिकाय यांचा मेळ आहे, तरी देखील हे आठ गुरुधर्म मागाहून रचले असें म्हणावें लागतें; कां की, विनयाचे नियम घालून देण्याची जी भगवंताची पद्धति होती, तिचा या नियमांशीं उघड विरोध आहे.

बुद्ध भगवान वेरंजा गावाजवळ राहत होता. त्या काळीं वेरंजा गावाच्या आसपास दुष्काळ पडल्यामुळे भिक्षूंचे फार हाल होऊ लागले. तेव्हा सारिपुत्ताने भगवंताला विनंती केली की, भिक्षूंना आचारविचारांसंबंधीं नियम घालून द्यावे. भगवान् म्हणाला, “सारिपुत्ता, तूं दम धर. नियम घालून देण्याचा प्रसंग कोणता तें तथागतालाच माहीत आहे. संघांत जोंपर्यंत पापाचार शिरले नाहीत तोंपर्यंत तथागत तन्निवारक नियम घालून देत नसतो.”*

या बुद्धाच्या वचनानुसार सर्व नियमांची रचना केली आहे. प्रथमतः एखादा भिक्षु कांही तरी गुन्हा किंवा चूक करतो. ती गोष्ट बुद्धाच्या कानीं आल्यावर भिक्षुसंघ जमवून भगवान एखादा नियम

* ‘बौद्धसंघाचा परिचय’, पृ० ५२-५३ पहा.

घालून देतो; आणि त्या नियमाचा अर्थ बरोबर करण्यांत येत नाही, असा अनुभव आला, तर त्यांत पुढे सुधारणा करतो.

परंतु महाप्रजापती गौतमीच्या बाबतींत ह्या पद्धतीचा अंगीकार केलेला नाही. भिक्षुणीसंघांत कांही एक दोष घडून आले नसतां आरंभीच भिक्षुणींवर हे आठ नियम लादण्यांत यावे, हें विलक्षण दिसतें; आणि भिक्षुसंघाने आपल्या हातीं सर्व सत्ता ठेवण्यासाठी मागाहून हे नियम रचून विनयांत व अंगुत्तरनिकायांत दाखल केले, असें अनुमान करतां येतें.

विनयपिटकापेक्षा सुत्तपिटक प्राचीनतर आहे. तथापि त्यांत कांही सुत्ते मागाहून दाखल करण्यांत आलीं आणि त्यांपैकी हें एक असावें असें वाटतें. इसवी सनापूर्वी पहिल्या किंवा दुसऱ्या शतकांत जेव्हा महायान पंथाचा जारीने प्रसार होऊ लागला, अशा वेळीं तें लिहिलें असावें. त्यांत सद्धर्म म्हणजे स्थविरवादी पंथ. भिक्षुणीसंघाच्या स्थापनेमुळे तो पांचशें वर्षे टिकेल आणि नंतर जिकडे तिकडे महायान संप्रदायाचा प्रसार होईल, असा ह्या सुत्तकर्त्याचा भविष्यवाद असावा. हें सुत्त भगवान बुद्धाच्या परिनिर्वाणानंतर पांचशें वर्षांनी लिहिलें, असें या भविष्यावरूनच सिद्ध होते.

भारतवर्षांत पहिला भिक्षुणीसंघ बुद्धानेच स्थापन केला असता, तर कदाचित् या आठ गुरुधर्मांची अल्पस्वल्प प्रमाणांत इतिहासांत गणना करतां येणें शक्य होतें. पण वस्तुस्थिति तशी नव्हती. जैन आणि इतर संप्रदाय बौद्ध संप्रदायापेक्षा एक दोन शतकांपूर्वी अस्तित्वांत आले होते आणि त्या संप्रदायांत भिक्षुणींचे मोठमोठाले संघ असून त्यांपैकी कांही भिक्षुणी हुशार व विदुषी होत्या, अशा माहिती पालि वाङ्मयांत बऱ्याच ठिकाणीं सापडते. त्याच धर्तीवर बुद्धाचा भिक्षुणीसंघ स्थापन करण्यांत आला. गणसत्ताक राज्यांत, आणि ज्या देशांत एकसत्ताक राज्यपद्धति उदयास आली होती तेथे

देखील, स्त्रियांचा मान चांगलाच ठेवण्यांत येत असे. त्यामुळे भिक्षुणीसंघाच्या रक्षणासाठी विचित्र नियम करण्याची मुळीच गरज नव्हती. अशोककालानंतर ही परिस्थिति पालटली. या देशावर यवन आणि शक लोकांच्या स्वाऱ्या होऊ लागल्या आणि उत्तरोत्तर बायकांचा दर्जा अगदी खालचा ठरून समाजांत त्यांचा मान राहिला नाही. त्या काळीं भिक्षुणीसंघाने अशा प्रकारचे नियम अस्तित्वांत आले तर त्यांत नवल कोणतें ?

राहुल श्रामणेर

भिक्षुसंघ आणि भिक्षुणीसंघ स्थापन झाल्यावर त्यांत श्रामणेर आणि श्रामणेरी दाखल करून घ्याव्या लागल्या. प्रथमतः बुद्ध भगवंताने राहुलाला श्रामणेर करून घेतल्याची कथा महावग्गांत आली आहे, ती अशी:—

भगवान कांही काळ राजगृहांत राहून कपिलवस्तूला आला. तेथे तो निग्रोधारामांत राहत असे. एके दिवशीं भगवान् शुद्धोदनाच्या घराजवळून भिक्षाटन करीत असतां राहुलमातेने त्याला पाहिलें. तेव्हा ती राहुलाला म्हणाली, “बा राहुला, हा तुझा पिता आहे. त्याच्याजवळ जाऊन आपला दायभाग माग.” मातेचें वचन ऐकून राहुल भगवंतापुढे जाऊन उभा राहिला आणि म्हणाला, “श्रमणा, तुझी सावली सुखकर आहे.” भगवान तेथून चालता झाला. राहुल त्याच्या मागेमाग, माझा दायभाग द्या, असें म्हणत गेला. विहारांत गेल्यावर आपलें दायघ राहुलाला देण्याच्या उद्देशाने सारिपुत्ताला बोलवून भगवंताने राहुलाला श्रामणेर करविलें. ती गोष्ट शुद्धोदनाला आवडली नाही. लहान मुलांना प्रव्रज्या दिली असतां त्यांच्या पालकांना दुःख कसें होतें, हें सांगून त्याने भगवंताला असा नियम करावयाला लावला की, अल्पवयी माणसाला प्रव्रज्या देऊं नये.

ही कथा ऐतिहासिक कसोटीला टिकत नाही. एक तर शुद्धोदन शाक्य कपिलवस्तूमध्ये राहत नव्हता. दुसरे, निग्रोधाराम बुद्धाच्या उतार वयांत बांधण्यांत आला आणि त्या वेळीं राहुल अल्पवयी नव्हता. तेव्हा, ही गोष्ट पुष्कळ शतकांनंतर रचून महावग्गांत दाखल केली आहे, असें म्हणावें लागतें.

बुद्ध भगवंताने राहुलाला श्रामणेरदीक्षा दिली, त्या वेळीं त्याचें वय सात वर्षांचें होतें, असें अम्बलढिकराहुलोवाद सुत्ताच्या अडकथेंत म्हटलें आहे आणि हीच समजूत बौद्ध लोकांत अद्यापिही प्रचलित आहे. बोधिसत्त्वाच्या गृहत्यागाच्या दिवशीं राहुल कुमार जन्मला, असें गृहीत धरलें, तर तो श्रामणेरदीक्षेच्या वेळीं सात वर्षांचा होता हे संभवत नाही. कां की गृहत्यागानंतर बोधिसत्त्वाने सात वर्षे तपश्चर्या केली आणि तत्त्वबोध झाल्यावर पहिला चातुर्मास वाराणसीला घालविला; आणि त्यानंतर संवस्थापनेला एक वर्ष तरी लागलें असलें पाहिजे. तेव्हा राहुल कुमार श्रामणेरदीक्षेच्या वेळीं सात वर्षांचा राहणें शक्यच नव्हतें.

राहुलाला श्रामणेर कशा प्रकारें करण्यांत आलें, ह्याचें अनुमान सुत्तनिपातांतील राहुलसुत्तावरून करतां येण्याजोगें आहे, म्हणून त्या सुत्ताचें भाषांतर येथे देतों.

(भगवान्—) (१) सतत परिचयाने तूं पंडिताची अवज्ञा करीत नाहीस ना ? मनुष्यांना ज्ञानप्रद्योत दाखवणाऱ्याची (त्याची) तूं योग्य सेवा करतोस काय ?

(राहुल—) (२) मी सतत परिचयामुळे पंडिताची अवज्ञा करीत नाही. मनुष्यांना ज्ञानप्रद्योत दाखवणाऱ्याची मी सदोदित योग्य सेवा करतो.

ह्या प्रास्तविक गाथा होत.

(भगवान्-) (३) प्रिय वाटणारे मनोरम [पंचेन्द्रियांचे] पांच कामोपभोग सोडून श्रद्धापूर्वक घरांतून बाहेर नीघ आणि दुःखाचा अन्त करणारा हो.

(४) कल्याण मित्रांची संगति धर. जेथे फारशी गडबड नाही, अशा एकांत स्थळीं तुझें वसतिस्थान असू दे; आणि मिताहारी हो.

(५) चीवर (वस्त्र), पिण्डपात (अन्न), औषधि पदार्थ आणि राहण्याची जागा, यांची तृष्णा धरूं नकोस आणि पुनर्जन्म घेऊं नकोस.

(६) विनयाच्या नियमांत आणि पंचेन्द्रियांत संयम ठेव; कायगता स्मृति असू दे; आणि वैराग्यपूर्ण हो.

(७) कामविकाराने मिश्रित असें विषयांचें शुभ निमित्त सोडून दे व एकाग्रता आणि समाधि प्राप्त करून देणाऱ्या अशुभ निमित्ताची भावना* कर.

(८) आणि अनिमित्ताची (निर्वाणाची) भावना कर व अहंकार सोड. अहंकाराचा नाश केल्यावर तूं शांतपणें राहशील.

याप्रमाणे भगवान ह्या गाथांनी राहुलाला पुनः पुनः उपदेश करता झाला.

ह्या सुत्तांत एकंदरीत आठ गाथा आहेत. पैकी दुसरी राहुलाची व बाकीच्या भगवंताच्या असें अट्कथाकाराचें म्हणणें आहे. पहिल्या गाथेंत भगवंताने ज्याला पंडित म्हटलें आहे, तो सारिपुत्त होता, असेंही अट्कथाकार म्हणतो; आणि तें बरोबर असावें असें वाटतें. राहुल अल्पवयस्क असतांनाच त्याच्या शिक्षणासाठी भगवंताने त्याला सारिपुत्ताच्या स्वाधीन केलें. आणि एक दोन वर्षांनी राहुल वयांत आल्यावर त्याला भगवंताने हा उपदेश केला असावा. कां की, ह्या सुत्तांत सांगितलेल्या गोष्टी अल्पवयस्क मुलाला समजण्याजोग्या

* अशुभ भावनेसंबंधी 'समाधिमार्ग', पृ० ४९-५८ पहा.

नाहीत. राहुल श्रामणेर झाला असता, तर त्याला, 'श्रद्धापूर्वक घरांतून बाहेर निघून दुःखाचा अन्त करणारा हो,' असा उपदेश करण्याची जरूरच नव्हती.

ब्राह्मण तरुण गुरुगृहीं जाऊन ब्रह्मचर्यपूर्वक वेदाध्ययन करीत आणि त्यानंतर यथारुचि गृहस्थाश्रम किंवा तपश्चर्येचा मार्ग अवलंबीत. तसाच प्रकार राहुलाच्या बाबतीत घडून आला असावा. त्याला सर्वसाधारण ज्ञान मिळावें या उद्देशाने भगवंताने सारिपुत्ताच्या स्वाधीन केलें आणि सारिपुत्ताबरोबर तो राहत असल्यामुळे त्याला ब्रह्मचर्य पाळणें आवश्यकच होतें. वयांत आल्यावर त्याने पुनरपि गृहस्थाश्रमांत जाऊं नये म्हणून भगवंताने त्याला हा उपदेश केला. आणि ह्या राहुलाच्या गोष्टीच्या पायावर महावग्गकाराने श्रामणेरांची विस्तृत कथा रचली.

इतर श्रामणेर

बुद्ध भगवंताच्या हयातींत अल्पवयांत संघांत दाखल झालेले श्रामणेर फारच थोडे होते. पण दुसऱ्या संप्रदायांतून जे परिव्राजक येत, त्यांना चार महिने उमेदवारी करावी लागे; आणि अशा प्रकारच्या श्रामणेरांचाच भरणा जास्त होता असें दिसतें. दीघनिकायांतील महासीहनाद सुत्ताच्या शेवटीं काश्यप परिव्राजक बुद्धाच्या भिक्षुसंघांत प्रवेश करूं इच्छितो, तेव्हा भगवान त्याला म्हणतो, "काश्यपा, या संप्रदायांत जो प्रव्रज्या घेऊन संघांत प्रवेश करूं इच्छितो, त्याला चार महिने उमेदवारी करावी लागते. चार महिन्यांनंतर भिक्षूंची खात्री झाली, म्हणजे ते त्याला प्रव्रज्या देऊन संघांत दाखल करतात. ह्या बाबतींत कांही अपवाद आहेत, हें मी जाणतो."

त्याप्रमाणे काश्यपाने चार महिने उमेदवारी केली आणि भिक्षूंची खात्री झाल्यावर त्याला संघांत दाखल करून घेण्यांत आलें.

श्रामणेसंस्थेची वाढ

श्रामणेरांची संस्था भगवंताच्या परिनिर्वाणानंतर वृद्धिंगत होत गेली आणि होतां होतां लहानपणीं श्रामणेस होऊन भिक्षु होणाऱ्यांचीच संख्या फार मोठी झाली. त्यामुळे संघांत अनेक दोष शिरले. खुद्द भगवान बुद्ध आणि त्याचा भिक्षुसंघ यांना प्रपंचाचा अनुभव चांगला होता आणि पुन्हा प्रपंचाकडे त्यांचें मन धावणें शक्य नव्हतें. पण लहानपणींच संन्यासदीक्षा देऊन प्रपंचांतून ज्यांना बाहेर काढलें, त्यांचा ओढा संसाराकडे जाणें साहजिकच होतें. पण रूढि त्यांच्या आड येऊं लागली आणि त्यांच्या हातून मानसिक दोष पुष्कळ घडूं लागले. 'संघाच्या नाशाला जीं अनेक कारणें झालीं त्यांपैकी हें एक प्रमुख कारण समजलें पाहिजे.

श्रामणेरांच्या धर्तीवरच श्रामणेरींची संस्था उभारली गेली होती. श्रामणेस भिक्षूंच्या आणि श्रामणेरी भिक्षुणींच्या आश्रयाने राहत, हाच काय तो फरक.

श्रावकसंघाचे चार विभाग

परंतु संघाच्या चार विभागांत श्रामणेरांची आणि श्रामणेरींची गणना केलेली नाही. त्यामुळे भगवंताच्या हयातींत त्यांना मुलीच महत्त्व नव्हतें असें समजलें पाहिजे. भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक आणि उपासिका हेच काय ते बुद्धाच्या श्रावकसंघाचे विभाग आहेत.

भिक्षुसंघाची कामगिरी फार मोठी होती, यांत शंका नाही. तथापि भिक्षुणी, उपासक आणि उपासिका यांनी देखील संघाच्या अभ्युन्नतींत पुष्कळ भर घातल्याचे अनेक दाखले त्रिपिटक वाङ्मयांत सापडतात.

स्त्रियांचा दर्जा

बुद्धाच्या धर्ममार्गांत स्त्रियांचा दर्जा पुरुषांपेक्षाच होता, हें सोमा भिक्षुणीच्या माराबरोबर झालेल्या खालील संवादावरून दिसून येईल.

दुपारच्या प्रहरीं सोमा भिक्षुणी श्रावस्तीजवळच्या अंधवनांत
ध्यान करण्यामाठी बसली. तेव्हा मार तिजपाशीं येऊन म्हणाला,

यन्तं इसीहि पत्तब्बं ठानं दुरभिमंभवं ।

न तं द्वगुलपञ्जाय सक्का पण्णोतुमित्थिया ॥

‘जें (निर्वाण) स्थान ऋषींना मिळणें कठीण, तें (भात शिजला
अमतां तपामून पाहण्याची) दोन बोटांची जिची प्रज्ञा, त्या स्त्रीला
मिळणें शक्य नाही.’

सोमा भिक्षुणी म्हणाली,

इत्थिभावो किं कयिरा चित्तमिह सुसमाहिते ।

जाणमिह वत्तमानमिह सम्मा धम्मं विपस्सतो ॥

यस्म नून सिया एवं इत्थाहं पुरिसो ति वा ।

किञ्चि वा पन अस्मीति तं मारो वत्तुमरहति ॥*

‘चित्त उत्तम प्रकारें समाधान पावले असतां आणि ज्ञानलाभ
झाला अमतां सम्यक्पणें धर्म जाणणाऱ्या व्यक्तीला—(निर्वाण
मार्गांत) स्त्रीत्व कसें आड येणार ? ज्या कोणाला मी स्त्री आहें,
मी पुरुष आहें, किंवा मी कोणी तरी आहें, असा अहंकारां असेल,
त्याला माराने या गोष्टी सांगाय्या !’

आपणाला सोमा भिक्षुणीने ओळखले, असें जाणून मार
‘दुःखित अन्तःकरणाने तेथेच अन्तर्धान पावला.

* भिक्खुणीसंयुत्त, सुत्त २.

१ अहंकार तीन प्रकारचा. (१) मी श्रेष्ठ आहे हा मान.
(२) मी सद्गुण आहे हा मान आणि (३) मी हीन आहे हा मान.
विभाग (P. T. S.) पृ० ३४६ आणि ३५३.

न.भा.१६...२२

हा संवाद काव्यमय आहे. तथापि त्यावरून बौद्ध संवांत स्त्रियांचा दर्जा कसा असे, हें स्पष्ट होतें.

निर्वाणमार्गातील श्रावकांचे चार भेद

निर्वाणमार्गात श्रावकांचे सोतापन्न, सकदागामी, अनागामी आणि अरहा, असे चार भेद असत. सकदाय दिट्ठि (आत्मा हा भिन्न पदार्थ असून तो नित्य आहे अशी दृष्टि), विचिकिच्छा (बुद्ध, धर्म आणि संघ यांजविषयी शंका किंवा अविश्वास), सीलच्चतपरामास (स्नानादिक व्रतांनी आणि उपोषणांनी मुक्ति मिळेल असा विश्वास) या तीन संयोजनांचा (बंधनांचा) नाश केला असता श्रावक सोतापन्न होतो; आणि त्या मार्गात तो स्थिर झाला म्हणजे त्याला सोतापत्ति-फलदो* म्हणतात. त्यानंतर कामराग (कामवासना), आणि पटिघ (क्रोध) हीं दोन संयोजनें शिथिल होऊन अज्ञान कमी झाले म्हणजे तो सकदागामी होतो; आणि त्या मार्गात स्थिर झाल्यावर त्याला सकदागामिफलदो म्हणतात. या पांचही संयोजनांचा पूर्णपणें क्षय केल्यावर श्रावक अनागामी होतो; आणि त्या मार्गात स्थिर झाल्यावर त्याला अनागामिफलदो म्हणतात. त्यानंतर रूपराग (ब्रह्मलोकादि-प्राप्तीची इच्छा), अरूपराग (अरूप देवलोक प्राप्तीची इच्छा), मान (अहंकार), उद्धच्च (भ्रान्तचित्तता), आणि अविज्जा (अविद्या), या पांच संयोजनांचा क्षय करून तो अरहा (अर्हन्) होतो; आणि त्या मार्गात स्थिर झाला म्हणजे त्याला अरहत्फलदो (अर्हत्फलस्थ) म्हणतात. याप्रमाणें श्रावकांचे चार किंवा आठ भेद करण्यांत येतात.

चित्र आणि विशाख हे गृहस्थ असून अनागामी होते. आणि आनंद भिक्षु असतां बुद्ध भगवंताच्या हयातींत केवळ सोतापन्न होता. क्षेमा, उत्पलवर्णा वगैरे भिक्षुणी अर्हत्पदाला पावल्या होत्या. म्हणजे

* फलदो-फलस्थः

निर्वाणमार्गांत प्रगति करण्याला स्त्रीत्व किंवा गृहस्थत्व मुळीच आड येत नसे.

संघाची प्रतिष्ठा

बुद्धं सरणं गच्छामि ।

धम्मं सरणं गच्छामि ।

संघं सरणं गच्छामि ।

झाला शरणगमन म्हणतात. आजला देखील बौद्ध जनता हे त्रिशरण म्हणत असते. ही वहिवाट बुद्धाच्या हयातीतच सुरू झाली असावी. आपल्या धर्माइतकेंच महत्त्व बुद्ध भगवंताने संघाला देऊन ठेवलें, हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. कोणत्याही दुसऱ्या धर्मांत हा प्रकार नाही. येशू ख्रिस्त म्हणतो, “कष्टी आणि भाराक्रांत जनहो, तुम्ही सर्व मजकडे या, म्हणजे मी तुम्हांला विश्रांति देईन.”*

आणि कृष्ण भगवान म्हणतो,

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥†

‘सर्व धर्म सोडून तूं मला एकट्यालाच शरण जा; मी तुला सर्व पापांपासून मुक्त करीन. तूं शोक करूं नकोस.’

पण बुद्ध भगवान म्हणतो, “तुम्ही बुद्ध धर्म आणि संघ यांचा आश्रय धरून स्वतःच्या परिश्रमाने आपल्या आणि इतरांच्या दुःखाचा नाश करा; जगाचें दुःख कमी करा.”

जगांतील सुज्ञ आणि शीलवान स्त्रीपुरुषांचा मोठा संघ बनवून त्याला जर आपण शरण गेलों, तर दुःखविनाशाचा मार्ग सुगम होणार नाही काय ?

* Matthew, 11, 28.

† भगवद्गीता, अ० १८, श्लो० ६६.

संघच सर्वांचा पुढारी

बुद्ध भगवन्ताने आपल्या मागे संघाचा पुढारी नेमला नाही; सर्व संघाने मिळून संघकार्ये केली पाहिजेत, असा नियम घालून दिला. एकसत्ताक राज्यपद्धतीत रुळलेल्या लोकांना ही बुद्धाची पद्धति चमत्कारिक वाटली, तर त्यांत नवल नाही.

भगवान् परिनिर्वाण पावून फार काळ झाला नव्हता. त्या काळीं आनंद राजगृहांत राहत असे. प्रद्योताच्या भयाने अजात-शत्रु राजाने राजगृहाची डागडुजी चालविली; आणि त्या कामावर गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणाची नेमणूक केली. आयुष्मान् आनंद राजगृहांत भिक्षेसाठी जाण्यास निघाला. पण भिक्षाटनाला अद्यापि समय आहे असें वाटून तो गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणाच्या कामावर गेला. ब्राह्मणाने त्याला आसन दिलें आणि स्वतः कमी दर्जाच्या आसनावर बसून प्रश्न विचारला, “भगवन्तासारखा गुणी भिक्षु आहे काय ?” आनंदाने “नाही” असें उत्तर दिलें.

ही गोष्ट चालली असतां मगध देशाचा प्रमुख मंत्री वस्सकार ब्राह्मण तेथे आला; आणि त्याने चाललेली गोष्ट ऐकून घेऊन आनं-दाला प्रश्न केला, “त्या भगवन्ताने अशा एखाद्या भिक्षूची निवड केली आहे काय, की भगवन्ताच्या अभावीं संघ त्या भिक्षूला शरण जाईल ?” आनंदाने “नाही” असें उत्तर दिल्यावर वस्सकार ब्राह्मण म्हणाला, “असा कोणी एखादा भिक्षु आहे काय, की ज्याला संघाने भगवन्ताच्या स्थानीं निवडलें आहे ?” आनंदाने “नाही” असें उत्तर दिलें. वस्सकार म्हणाला, “तेव्हा तुमच्या या भिक्षु-संघाला कोणताही नेता नाही. असें असतां या संघांत सामग्री कशी राहते ?” आनंद म्हणाला, “आम्हांला नेता नाही असें समजूं नये. भगवन्ताने विनयाचे नियम घालून दिले आहेत. जेव्हा भिक्षु एका

गावांत राहतात, तेवढे एकत्र जमून त्या नियमांची आम्ही उजळणी करतो; ज्याच्याकडून दोष झाला असेल तो आपला दोष प्रगट करतो आणि त्याबद्दल प्रायश्चित्त घेतो.....एखादा भिक्षु शीलादिक गुणांनी संपन्न असला तर त्याचा आम्ही मान ठेवतो आणि त्याची सल्ला घेतो.”*

वस्सकार ब्राह्मण अजातशत्रु राजाचा दिवाण होता. कोणी तरी सर्वाधिकारी व्यक्ति असल्याशिवाय राज्यव्यवस्था सुरळीत चालणें शक्य नाही, असें त्याचें ठाम मत असलें पाहिजे. बुद्धाने आपल्या गादीवर कोणाला बसविलें नाही, तरी निदान संघाने एखाद्या भिक्षूला निवडून त्या गादीवर त्याची स्थापना केली पाहिजे, असें वस्सकार ब्राह्मणाचें म्हणणें. पण अशा सर्वाधिकाऱ्यावाचून बुद्धाच्या पश्चात् देखील संघाचें काम सुरळीत चाललें; यावरून बुद्धाने केलेली संघाची रचना योग्य होती, असें म्हणावें लागतें.

* मज्झिमनिकाय, गोपकमोग्गल्लानसुत्त (नं. १०८) पहा.

सूची

[ग्रंथांचीं नांवे, उतान्यांचे संदर्भ दर्शविणारीं पालि सुत्तादिकाची नांवे व विशेष महत्त्वाची नसलेली व्यक्तिनामं सूचीत समाविष्ट केलेली नाहीत.]

अकुशल वितर्क १२२-२३	अबंती २७, ३५, ३९
अग्निहोत्र ६८, ७३, १२८, १४८	अवंतिराजकुल ४६
अंग देश (अंगा) २४, ३३, ७८, ९३	अशोक ८६, ९१, १७२
अंगमगधा २४, २८	अश्वघोष ११२
अजातशत्रु २६, २७, ३०, ५०, ९२, १५८, १६३, १६४, १८०-८१	अश्वमेध ७३, ७४
अजित केसकम्बल ६९, १५४	अष्टागिक मार्ग १३३, १३७, १४०, १४१-४३
अंजन शाक्य ९३, ९४	असित ऋषि ९६
अठ्ठ गुरुधम्मा (आठ गुरुधर्म) १६९-७१	अस्सका (अश्मक) ३८
अनागामि फल १६९, १७८	अस्सजि १४४-१४६, १४९, १५१
अनाथपिंडिक २९, ८१	अहंकार १४१, १७४, १७७
अनुरुद्ध ८५, ८६, ८९-९१, १५२, १६५, १६७	अहिंसा, अहिंसाधर्म २०, २२, ५४, ७४
अथर्ववेद २०	अहिंसात्मक सस्कृति-पद्धति १९, २०, २१, २२
अभिपारक ७९	आंगिरस ऋषि १८
अभिवृद्धीचे नियम, सात १५८	आत्मशुद्धि, बुद्धाची १२८
अम्बष्ठ ९५	आत्मा १४०
अरहत्फल १६९, १७८	आनन्दस्थविर, आनन्द ८५, ९०, १३१, १५२, १६७-६९, १७८, १८०
अर्कबन्धु १७	
अल्लतु १०	आनापानस्मृतिसमाधि १२५-२६
अवंतिपुत्र ३७, ४०	आरण्यकें ७२

आर्य १२, १३, १६, १७, २०, ४२
 -ची संस्कृति १८, १९
 आर्यसन्धे, चार १३२, १३४, १३५,
 १३७-१४१, १४३
 आर्यावर्त २०, २३
 आहारव्रत ६५
 आळा(डा)र कालाम ('कालाम,
 आळार' पहा)
 इन्द्र १४, १५, १८, १९, २०, २३
 -ची परंपरा १४; -चे अत्याचार
 १६; चे-साम्राज्य १६
 इन्द्रप्रस्थ ३७
 इक्ष्वा १०, ११
 उज्जयिनी ३४, ३९, ४०
 उत्पलवर्णा १७८
 उदयन ३४-३६
 उदक रामपुत्र ११२-११४, ११६,
 १३५, १४५
 उन्मादयन्ती ७९
 उपक १३५
 उपचर ३३
 उपजीविका १२४
 उपदेश, बुद्धाचा २९, १३०, १३८,
 १४४, १४७, १५५, १६७, १७५
 उपनिषदे ५३, ७२, ७६, ८३
 उपनिषदृषि ७३-७६, ८३
 उपसंपदा ४०, १७०
 उपादानस्कन्ध, पाच १३७
 उपालि ९०, १५२, १६६

उपासक १६५, १६७-६८, १७६
 उपासिका १७६
 उपेक्षा ६४, १०१, १०२
 उपोषण १२०, १२१, १२५, १२६,
 १४३, १४५
 उपोसथ १६९
 उरुवेल-नदी-गया काश्यप ७३
 उरुवेला २५, ११७, १४५, १४८,
 १५०-५२
 उषा, उषोदेवी ९, १०
 ऋग्वेद ९, ११, १४-१८
 ऋषि, ऋषिमुनि २१, २२, ५४,
 ५६, ६०, ६८, ७२, ७५-७८,
 ८२, ८३, १७७
 ऋष्यशृंग ५४
 ऋषिपत्तन १३५, १३६, १४५-
 १४७, १५०
 एकसत्ताक (एकतंत्री) राज्यपद्धति
 २४, ३१, ४९-५३, ७८-८१,
 १७१, १८०
 औदीच्य ब्राह्मण ५५, ७२
 औषधि भिक्षूच्या १६२, १७४
 कथक अक्ष १०९-१११
 कपिलवस्तु ८६-९०, ९३, ९४,
 १००, १०३, १०८, ११०, ११३,
 १६८, १७२-७३
 कंबोजा (काम्बोज) ४२-४४
 करुणा १०१, १०२, १४२

- कामोपभोग ११६, ११८, ११९, १२८, १२९, १३०, १३६, १४१, १४२, १७४
 कायकर्म १२३-२४
 कायिक कर्म (मैत्रीमय) १६६
 कालाम, आळार १०३, ११२-११४, ११६, १३५, १४५
 कालाम, भरण्डु ८६-८८, १००, १०२, ११३
 काश्यप १७५
 काश्यपबन्धु ७३, १४८, १५२
 कासी (काशी) २८, ७८, ९३, १५०-५१
 कुक्कुटवती ४३-४४
 कुरु राजकुल ४६
 कुरु ३७, ४७, ५३, ५४, ६९
 कुशल वितर्क १२२-२३
 कुशिनारा ३१, ३२
 कूटदन्त ५१, ६९
 कृष्ण १८, १९, २०, १७९
 केशी लोक ११, १२
 कोलिय ७८, ९३, १०१, १०२, १०५-१०८, ११३
 कोसल देश (कोसला) २४, २५, २८-३२, ४७-४९, ७०, ७८, ८६, ९१, ९८, ११२, ११३, ११६
 कोसल राजा ३०, ९२, ९३
 कोसल राजकुल ४५, ४९
 कोण्डिन्य (आज्ञात) १४३-४६
 कोरव्य ३७, ४७
 कोशाम्बी (कोसम्बी) ३४, ३६, ३९, १६५-६८
 क्षत्रिय ५९, ११३, ११५, १३४
 क्षेमा १७८
 गगगरा राणी २४
 गणराज्ये, गणसत्ताक राज्ये ४९-५३, ७८, १५७-५८, १७१
 गणराजे ४९-५३, ८०, ९२, ९३
 गणसत्ताक राज्यपद्धति ३२, ३४, ५१-५३, ७८-८१
 गंदश ११
 गंधारा (गाधार) ४१-४२
 गया १६३
 गार्गी वाचकनवी ७७
 गुप्त राजे ७६, ७७
 गृहस्थाश्रम १०६, १०८, ११४, १४४, १४८, १७५
 गोतम, गोतम बुद्ध २५, २८, ८७, ९२, १०१, १०४, १३०, १३२, १३५, १३६
 गोतम (गोतम) बोधिसत्त्व ५३, ७१, ८३, ८४, ८७, ८८, ९५, ९७, ९८, ९९, १०८, १२७, १३२, १४५
 गोपक मोग्गल्लान १८०
 गोपा ११०
 गोविंद (गोडविन) साहेब ६७
 गीतमत हारिद्रुमत ७५, ७६

घोड्याचा उपयोग ११, १२

चक्रवर्ती राजा ५२

चंडप्रद्योत २७, १२८, ३४, ३५, ३९,

४०, ४६, १८०

चंपा नगरी २४, ६९

चातुर्वर्ण्य २०, ४४

चित्र आणि विशाख १७८

चीवर, भिक्षूचें १६०-६२, १७४

चुन्द, लोहार ३२, १३१

चेती (चेदि, चैद्य), चेतिय राष्ट्र ३३

छन्न १०९-१११

छांदोग्य उपनिषत् ७४

जनक ३१

जनमेजय १९, २०, २२, २३, ५३

जन्मतिथि, गोतमाची, ८३-८४

जंबुद्वीप २३, ४७

जातक ८४

जाताग्नि ७२-७३

जातिभेद ४०, ४८, ५६, ७५-७७

जीवक कौमारभृत्य ३९-४०, ४२

जुगुप्सा ६४

जेतवन २९

जैन १०३, १७१ ('निर्ग्रन्थ' पहा)

जैन साधवींचा संघ ७८

ज्ञानदृष्टि ११८-१९

ज्युरीची पद्धति ३२

झेंगिशखान १३

टिळक, लो०, ९

तक्षशिला (तक्कसिला) १९, २२,

४१-४२, ७९

तत्त्वज्ञान ११६, १३३, १३४, १५२, १५५

तत्त्वबोध १२३, १२७, १३२-३५, १४३, १५०, १७३

तत्त्वाचा साक्षात्कार १३०

तथागत ८५, १३७, १६९, १७०

तपश्चर्या, तपस्या १९, २१, ६१-६९, ७४, ११६, ११७-२७, १३६, १३९, १४०, १४५, १४८, १५०, १५५, १५६, १५९, १६०, १६३, १७३, १७५

तपस्विता ६२-६३

तम्मुज १०

तारुक्ख ५१

तीन उपमा ११७-१९, १२१

तृष्णा १३७, १४०, १४१, १७४

तेलंगस्वामी ६६-६८

त्वष्टा १४, १५, १६

दमुत्सि (दमूनस्) १०

दास (दाहि) लोक, देश १२-१४, १६, १७, ४२

दिवोदास १४, १५

दीर्घायूची गोष्ट १६५-६६

दुःख १३७-३९

दुःखसमुदय १३७-३८

दुःखनिरोध १३७-३८

दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदा १३७, १३८

दृष्टमंगलिका ५६-५९

देवदत्त २६, ९०, १६२-६५

देवदह नगर ९४

देहदंडन १३७, १४०, १४३

दोन अन्त १३६-३७, १४२-४३

द्वारका ४२

धर्म ४१, ७२, १३४, १३८, १५०,

१५४, १७०, १७९ (शिवाय

‘बौद्धधर्म’ पहा.)

धर्मचक्रप्रवर्तन १३६

धर्ममार्ग, नवीन १३५, १३६, १४५-

४७, १४९, १७६

धर्मसूत्रकार ७७

धर्मोपदेश, बुद्धाचा १४३, १४७

१५१, १५९, १६९, (शिवाय

‘उपदेश’ पहा.)

ध्यान, ध्यानमार्ग ११९, १२०,

१२६, १२७, १४२

ध्यानसमाधि १००, १०१, १५९

नहुष १४

नागार्जुन १३३, १३४

नालगिरि हत्ती २६, १६३

निगण्ठ नाथपुत्त १५४

निग्रोधाराम १६८, १७२, १७३

नियम, संघाचे १५८-६२

नियमांच्या रचनेची पद्धत १७०-७१

निर्ग्रन्थ संप्रदाय ६१, ६९, १४०

निर्ग्रन्थ श्रमण, श्रावक, साधु ६६,

१०३, ११७

निर्भयता १२३-२४

निर्वाण १२२, १२७-२८, १३७,

१७४, १७७

निर्वाणमार्ग १७८-७९

नीवरणे, पाच १०१

नैतिक जागृति १५७

नैरंजरा नदी १२७, १३१

पकुष कच्चायन ६९, १५४

पंचवर्गीय भिक्षु १३५-३६,

१४३-४६, १५०-५२

पंचाला (पाचाल) ३७

परिग्रह १६०-६१

परिनिर्वाण, बुद्धाचे २७, ३२, ५०,

८३-८४, १०९, १३१, १५३,

१६१, १७१, १८०

परिव्राजक ५१, ५४, ५५, ६०, ९८,

१०१-०३, १०६-०८, १११,

११३, ११६, १४४. १४९-५०,

१७५

परिशुद्ध कर्मे १२३-२४

परीक्षित् १९, २०, २२, २३, ५३

पसेनदि २५, २७-३०, ४८, ६९,

७०, ७९, ९१, ९२, १०६

पहिली परिषद, भिक्षूंची १५३

पाचित्तिय १५९

पाटलिपुत्र २७

पांडव १९, २०, ४६

पाण्डव पर्वत ११५

पातिमोक्ख १६१-६२

पार्श्वनाथ तीर्थंकर २८, ६१
 पावा ३१, ३२
 पिण्डपात, भिक्षूंचा १६०-६२, १७४
 पिढोल भारद्वाज ३६
 पिल्ले, दि० ब० स्वामिकन्नू ८३
 पुक्कुसाति ४१
 पुजारी ७१
 पुराणें ७०, ७१
 पूजा, देवताची ७०, ७१
 पूरण काश्यप ६९, १५४
 पूर्वाराम २९
 पेरणीचा समारंभ ९१
 पेशवाई १६
 पोक्खरसाति ५१, ६९, ९५
 पोर्तुगीज २१, २२
 प्रकृति १४०
 प्रतर्दन १५
 प्रतीत्यसमुत्पाद १३३-३४
 प्रथमध्यान ९९-१०२, ११३, १२७
 प्रद्योत ('चंडप्रद्योत' पहा)
 प्रवारणा १६९
 प्रवाहण जैवलि ७४
 प्रविधिक्रता ६४
 प्रव्रज्या ७३, १०६, १०७, १११,
 ११२, ११४, १४७, १५२, १७२,
 १७५; -स्त्रियांना १६८-७०
 प्राचीन वंसदाव उपवन १६५-६७
 बलिदान, यज्ञयागांतील, २२, २३,
 ७०, ७१; -देवतांना १२४

बादरायण व्यास ७६
 बाबिलोनियन लोक १०
 बाबिलोनियन वाङ्मय ११
 बाबिलोनिया ११, १३, १४
 बालविवाह ८०-८१
 बावरी ३८, ३९
 बाहिय १६७-६८
 ब्रिबिसार २४-२८, ४१, ४८, ५१,
 ६९, ७०, ७९, ९८, १०६, ११२,
 ११४, ११५, १४९
 बुद्ध, बुद्धभगवान २३-२६, २९-३३,
 ३६-४४, ५२, ५३, ५९-६२,
 ७३, ७८, ८१, ८३, ८६-९२,
 ९९, १०१-११, ११४, ११८-
 २१, १२३, १२६, १३०-३८,
 १४३ पासून पुढे प्रत्येक पानावर
 बुद्ध गया १३१
 बुद्धघोषाचार्य ६६, ८५, १०१, १३४
 बृहदारण्यकोपनिषद् ७४
 बृहस्पति १८
 बोधिवृक्ष १३१, १३३, १३४
 बोधिसत्त्व ४४-४८, ५३, ५५, ७२,
 ७३, ७९, ८३-११२, ११४-
 १३२, १३५, १४४, १४६, १५०,
 १५३-५५
 बोधिसत्त्व -कुल व बालपण ८५; -
 जन्मस्थान ८६; -ची आई ९३;
 -जन्म ९४, ९५; -चें भविष्य ९५,
 ९६, १४४; -चीं नावें ९७-९९;

-चें गोत्र ९७, ९८; -चें समाधि-
 प्रेम ९९-१०१; -चें देहदंडन
 १००; -चा गृहत्याग १०२, १०४,
 १०८, ११०, १११, १४४, १७३;
 -चें वैराग्य १०५; -ची संन्यास-
 दीक्षा ११३; -ची लक्षणसंपत्ति
 ११४; -चा तत्त्वबोध १३२
 बौद्ध चित्रकला ११०, १३१-३२
 बौद्ध धर्म, -संप्रदाय ५९, ७२, ८३,
 १४३, १५४, १७५
 बौद्ध संघ १५३-५५, १५७, १६३
 ब्रह्मचर्य १०६, १२८, १७५
 ब्रह्मदत्त २८, ५५, ७२
 ब्रह्मदेश ८०
 ब्रह्मविहार १०२
 ब्राह्मण १६-२२, ३३, ४२, ५०-५३,
 ५७-५९, ६५, ६६, ६९-७५,
 ७७, १२३-२४, १३४, १४४,
 १४५, १५४, १७५, १८०
 भगवान्, भगवत्, भगवान् बुद्ध
 ('बुद्ध, बुद्ध भगवान्' पहा)
 भद्रिय (भद्रिक) ८९-९१, १४५,
 १४६, १५१
 भद्रवती हत्तीण ३५, ३९
 भद्रवर्गीय भिक्षु १४८
 भयभैरव १२३-२५
 भवभूति ५९
 भांडणें, शाक्य व कोलिय यांचीं
 १०५-०८

भारद्वाज ब्राह्मण १५६
 भिक्षु ३८-४०, ८३, ८९, ९०, १०१,
 १०२, १२६, १२७, १४६, १४८
 -५४, १५८-६१, १६३-६८,
 १७०, १७६, १७८, १८०-८१
 भिक्षुणी ११०, १६९-७२, १७६,
 १७८
 भिक्षुणी संघ १६८-७२
 भिक्षुसंघ २५, ३६, ३७, ४०, ४१,
 ४४, ५३, ८७, १०९, १४६-५१,
 १५३, १५५, १५७, १५८, १६१,
 १६५, १६९-७२; १७५-७६,
 १७८, १८०; -चे वागणुकीचे
 नियम १६१-६२; -तील भांडण
 १६५-६८
 भिक्षुंची संख्या १५०-५४
 मक्खलि गोसाल ६९, १५४
 मगध देश (मगधा) २४-२८, ३१-
 ३३, ३९, ४१, ४४, ७०, ७८,
 ९३, १८०
 मगध राजकुल ४४
 मत्स्या (मच्छा) ३७
 मथुरा (मधुरा) ३७, ३८, ४०
 मथुराराजकुल ४६
 मद्द (मद्र), मद्दी (माद्री) ३३
 मध्यममार्ग १०८, १३७, १४२, १५५
 मल्ल राष्ट्र (मल्ला) ३१, ३२, ४९,
 ९०, ९२, ९३
 महाकप्पिन ४३-४४

महाकात्यायन ३७, ४०	८२, १३९;—ची संस्कृति ५३
महाजनसत्ताक देश, राज्ये २४	यति १५, १७, १८, २१
३१, ४९	यतीची संस्कृति १९, २०
महाजनसत्ताक राज्यपद्धति २४	यवन, यवनकाम्बोज ४२
महानाम ३०, ४८, ८५-९१, १४५-	यश आणि त्याचे साथी १४६-४७,
४६, १५१	१५०-५२
महाप्रजापती गोतमी ९३, ९४, ९७,	यशोधरा १०९, ११०
१११, १६८-७१	येशु ख्रिस्त १७९
महामोगल्लान १०३	राजगृह २५-२८, ३०, ३९-४२,
महायान पंथ १३३, १५३, १७१	४८, ८८, ११०, ११२, ११४,
महिजो-दारो १३	११७, १४३-४६, १४९-५३,
मांडव्य ५७	१६३, १६४, १७२, १८०
मातंग ऋषि ५६-५९, ७५	राजयोग १२६
मानत्त १६९	राम ५९
मानसिक कर्म १२३-२४;	राहुल १०८, १०९, १७२-७५
मायादेवी ९३, ९४, ९८, १११	राहुलमाता १०९, १७२
मार ८२, ८३, १२७-३२, १७६-७७	रुक्षता ६३
मारयुद्ध, मारसेना १२७-३२	रोहिणी नदी १०१, १०५
मिथिला ३१, ४६	रिहस डेव्हिड्स ४२, ४८
मुदिता १०१-०२	लिच्छवी ३१
मुसलमान ७७	लुम्बिनी गाव, वन ८६, ९१, ९४,
मैत्री १०१-०२, १४१-४२	९५, १०९
मैत्रीमय कर्म १६६-६७	लोहिच्च ब्राह्मण ६९
मैथिल राजकुल ४६	वंश राजकुल ४५
मोक्ष १५५	वंसा (वत्सा) ३४
मोगल्लान १४९, १५२-५३, १६७	वज्जी राजे २७, ९२
यजुर्वेद १७	वज्जी राज्य, राष्ट्र ३१-३२, ४७,
यज्ञ, यज्ञयाग १३, १४, १८, २०, २२-	४९, ५०, ५२, ७८, ९२, ९३,
२५, २७, २९, ५१-५३, ६९-७४,	१५७-५८

वप्प (वाष्प) १०३, १४५, १४६, १५१

वर्णाश्रमधर्म ४२

वस्सकार ब्राह्मण १५८, १८०-८१

वाचसिक कर्म १२३-२४

वाराणसी २५, २८, ५५-५८,

७२, १३५, १३६, १४५-४७,

१७३

वासवदत्ता ३५-३६

वासभखत्तिया ३०

विकटभोजन ६४

विडूढभ (विदुर्ढभ) २९-३१

वितर्क १२१-२३

विदेह २७, ३१, ३२, ४७

विनयाचे नियम १७४, १८०

विपस्सी बुद्ध १०४, १३५

विमुत्तिमुख १३३

विशाखा २९

विश्वरूप १६

वृत्र ब्राह्मण १४, १६

वेद ५३, ७३, ७६, ७७

वेरंजा १७०

वेस्संतर ३३

वेळु(णु)वन २५, १४९, १६४

वैदिक धर्म २९, ३७, ३८, ७२

वैदिक संस्कृति १९, २०, ५३

वैदेहीकुल २७, ४४

वैशाली ३१, ४५, ११२, १६८

शंकराचार्य ७६, ७७

शंबूक ५९

शयनासन, भिक्षूंचें १६२

शरणगमन १७९

शशांक १३१

शस्त्रग्रहण १०५-०६

शाक्य, शाक्यकुल २९-३१, ४७-

४९, ७८, ८७-९३, ९६, १००,

१०१, १०३, १०५-१०९, ११३,

११६, १४५, १६३, १६८

शाक्य राजे ३०, ५१

शिवाजी १६

शिवि ३३, ७९, ८०

शिविकुमार ७९, ८०

शीलनियम ५२

शुद्धोदन ८५-९६, ९९, १०२,

१०४, १११, १७२-७३

शूद्र ७६, ७७

शूरसेन (सूरसेना) ३७, ४६

शेती (मानसिक) १५६-५७

श्रमण २५, २६, २९, ५१, ६०,

६१, ६५, ६६, ६८-७५, ७८,

८८, ११८, १२३, १२४, १३५,

१३९, १४०, १५६, १५९

श्रमणनायक ११६, १५४

श्रमणपंथ-संप्रदाय ६०, ६१, ६८,

६९, ८३, ११४

श्रमणब्राह्मण, ८१-८३, ११८,

११९, १२९

श्रमणसंघ २५, २६, २७, ६०-६१,

७२, ७५, १५४-५५, १५७

श्रामणे १०९, १७२-७६
 श्रामणे दीक्षा १७३
 श्रामणेरी १७०, १७२
 श्रावक १०१, १३०
 श्रावकसंघाचे चार विभाग १७६
 श्रावकाचे भेद १७८
 श्रावस्ती २८-३१, ३८, ८१,
 १५३, १६५-६६
 संयोजने १७८
 संस्थागार, शाक्यांचे ८८, ९२
 सकदागामि फल १६९, १७८
 संघ ५४, १०२, ११०, १४४, १४७,
 १५४-५५, १५७-६५, १६७-
 ७०, १७५-७६, १७९-८१;
 (शिवाय 'भिक्षुसंघ' पहा);
 -ची संघटना १५७-५८; -च्या
 नाशाला कारणे १७६
 संघभेद १६२-६५, १६७
 संघर्ष, दास व आर्य याचा १६, १७,
 १९, २३, ५३
 संघादिशेष आपत्ति १६९
 सच्चक ११८
 संजय बेलट्टपुत्त ६९, १५४
 संजय १४९, १५२-५३
 सत्यकाम जाबाल ७५, ७६
 सप्तसिंधु १२, १५, १६, १८-२३, ५३
 सप्तसिंधूवरील स्वारी, आर्यांची १२
 समाधि, समाधिमार्ग ११३, १२५,
 १२८, १७४

संबोधिज्ञान १०६, १०७, १२६,
 १३१, १३८
 संबोध ११८, ११९, १२१, १२३
 सम्यक् आजीव, सम्यक् व्यायाम,
 सम्यक् स्मृति, सम्यक् समाधि
 १४२
 सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक्
 वाचा, सम्यक् कर्मान्ति १४१,
 १६७
 सम्राट ('चक्रवर्ती' पहा)
 सर्वाधिकारी १८१
 सर्वार्थसिद्ध ९७
 साह्य १४०
 सारिपुत्त ६२, १४९, १५१-५३,
 १६७, १७०, १७२, १७४-७५
 सिंहलद्वीप २१
 सिद्धार्थ, सिद्धार्थ कुमार ९७, ९९,
 १४४
 सुजाता ७१, १३१
 सुमित्र ३१, ४६, ४७
 सुलक्षणा ९३, ९४
 सोणदंड ब्राह्मण २४, ५१, ६९
 सोतापत्ति फल १६९, १७८
 सोत्थिवती (स्वस्तिवती) ३३
 सोमा भिक्षुणी १७६-७७
 सोळा राज्ये-राष्ट्रे-देश-जनपद २३,
 २४, ४७, ४९
 स्त्रियांचा (बायकांचा) दर्जा १७२,
 १७६-७८

स्त्रियाचे संघ ७८

हरप्पा १३

स्त्रियाचें स्वातंत्र्य-मान ७८, ७९

हिसा १४१, १५५; -वैदिक ८२

स्मृति ७६, १२८, १३०, १५६

हितकर मार्ग ११२, ११३

हठयोग ११९, १२०, १२५-२६

प्रा. श्री. ना. बनहट्टी

यांनी भिन्न भिन्न विषयांवर वेळोवेळीं लिहिलेले लेख
संगृहीत करून ते प्रकाशित करण्याचें कार्य
त्यांच्या कांही विद्यार्थ्यांनी अंगावर घेतलें आहे.

या लेखसंग्रहाचा पहिला खंड

ए का व की

या नांवाने छापत असून

तो लवकरच प्रसिद्ध होईल.

मराठी वाचकांस बनहट्टींच्या लिखाणाचें महत्त्व वर्णन करून
सांगण्याची गरज नाही. उत्सुक वाचकांनी
प्रसिद्धीच्या तारखेकडे लक्ष ठेवावें
इतकेंच सुचविणें बस आहे.

